

RS Global

ISSN 2413-1032

WORLD SCIENCE

Multidisciplinary Scientific Edition

WORLD SCIENCE

№ 2(30)
Vol.5, February 2018

Copies may be made only from legally acquired originals.

A single copy of one article per issue may be downloaded for personal use (non-commercial research or private study). Downloading or printing multiple copies is not permitted. Electronic Storage or Usage Permission of the Publisher is required to store or use electronically any material contained in this work, including any chapter or part of a chapter. Permission of the Publisher is required for all other derivative works, including compilations and translations. Except as outlined above, no part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means without prior written permission of the Publisher.

Publisher –
RS Global Sp. z O.O.,

Scientific Educational Center
Warsaw, Poland

Numer KRS: 0000672864
REGON: 367026200
NIP: 5213776394

Publisher Office's address:

Dolna 17,
Warsaw, Poland,
00-773

Website: <https://ws-conference.com/>

E-mail: rsglobal.poland@gmail.com

Tel: +4(857) 898 55 10

The authors are fully responsible for the facts mentioned in the articles. The opinions of the authors may not always coincide with the editorial boards point of view and impose no obligations on it.

CHIEF EDITOR

Ramachandran Nithya Professor in Finance and Marketing, Oman

EDITORIAL BOARD:

Nobanee Haitham Associate Professor of Finance, United Arab Emirates

Temirbekova Sulukhan Dr. Sc. of Biology, Professor, Russian Federation

Almazari Ahmad Professor in Financial Management, Saudi Arabia

Kuzmenkov Sergey Professor at the Department of Physics and Didactics of Physics, Candidate of Physico-mathematical Sciences, Doctor of Pedagogic Sciences

Lina Anastassova Full Professor in Marketing, Bulgaria

Safarov Mahmatali Doctor Technical Science, Professor Academician Academia Science Republic of Tajikistan

Mikiashvili Nino Professor in Econometrics and Macroeconomics, Georgia

Omarova Vera Professor, Ph.D., Kazakhstan

Alkhalwaldeh Abdullah Professor in Financial Philosophy, Hashemite University, Jordan

Koziar Mykola Head of the Department, Doctor of Pedagogical Sciences, Ukraine

Mendebaev Toktamys Doctor of Technical Sciences, Professor, Kazakhstan

Tatarintseva Nina Professor, Russia

Yakovenko Nataliya Professor, Doctor of Geography, Shuya

Sidorovich Marina Candidate of Biological Sciences, Doctor of Pedagogical Sciences, Full Professor

Mazbayev Ordenbek Doctor of Geographical Sciences, Professor of Tourism, Kazakhstan

Polyakova Victoria Candidate of Pedagogical Sciences, Russia

Sentyabrev Nikolay Professor, Doctor of Sciences, Russia

Issakova Sabira Professor, Doctor of Philology,

Kolesnikova Galina Professor, Russia

Ustenova Gulbaram Director of Education Department of the Pharmacy, Doctor of Pharmaceutical Science, Kazakhstan

Utebaliyeva Gulnara Doctor of Philological Science, Kazakhstan

Harlamova Julia Professor, Russia

Uzilevsky Gennady Dr. of Science, Ph.D., Russian Federation

Kalinina Irina Professor of Chair of Medicobiological Bases of Physical Culture and Sport, Dr. Sci.Biol., Russia

Crohmal Natalia Professor, Ph.D. in Philosophy, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

Imangazinov Sagit Director, Ph.D, Kazakhstan

Chorny Oleksii D.Sc. (Eng.), Professor, Kremenchuk

Dukhanina Irina Professor of Finance and Investment Chair, Doctor of Sciences, Russian Federation

Pilipenko Oleg Head of Machine Design Fundamentals Department, Doctor of Technical Sciences, Ukraine

Orehowskyi Wadym Head of the Department of Social and Human Sciences, Economics and Law, Doctor of Historical Sciences, Ukraine

Nyyazbekova Kulanda Candidate of pedagogical sciences, Kazakhstan

Cheshmedzhieva Margarita Public Law and Public Management Department, Bulgaria

Peshcherov Georgy Professor, Russia

Svetlana Peneva MD, dental prosthetics, Medical University - Varna, Bulgaria

Mustafin Muafik Professor, Doctor of Veterinary Science

Ovsyanik Olga Professor, Doctor of Psychological Science, Russian Federation

Rossikhin Vasiliy Full dr., Doctor of Legal Sciences, National Law University named after Yaroslav the Wise, Ukraine

CONTENTS

SOCIOLOGY

- Gasimova Naila, Mehdiyeva Tamella*
MIRACLES AT THE GATE OF THE ORIENT..... 5

- Удіс-Бородавко Н. С.*
РЕКЛАМНА СВІТЛИНА ЯК ЗАСІБ ПРОЕКТУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ... 8

PHILOSOPHY

- Sirazhiden D. A.*
EPIC AS A CULTURAL PHENOMENON..... 14

PHILOLOGY

- Chornii A. L.*
IRRITATORS AS A CONFLICT ELEMENT..... 16

- Алескерова И. К.*
ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПРИЁМЫ В ХАРАКТЕРИСТИКЕ
ГЕРОЕВ В МАЛОЙ ПРОЗЕ С.МОЭМА И ДЖ. ФАУЛЗА..... 19

- Усенова Г. А.*
ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «АНА (МАТЬ)» НА УРОВНЕ
ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА..... 27

- Ярема Оксана Богданівна*
ЧАСТОТНІСТЬ АЛЮЗИВНИХ ТИПІВ ЯК СТАТИСТИЧНИЙ
ПАРАМЕТР У ТЕКСТАХ БРИТАНСЬКИХ ПРОЗАЙКІВ-МОДЕРНІСТІВ..... 29

ART

- Урсу Н. О.*
МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА ДОМІНІКАНСЬКОГО ОРДЕНУ В УКРАЇНІ.
ХРАМ У СОКІЛЬЦІ..... 34

- Алжнєв Ю. Б., Осадча В. М.*
ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МУЗИЧНИХ ОБРЯДОВИХ
АРХЕТИПІВ В ТВОРАХ СУЧАСНИХ КОМПОЗИТОРІВ (НА ПРИКЛАДІ
МУЗИЧНОЇ СЦЕНИ «ЗУСТРІЧ ВЕСНИ» ДЛЯ ОРКЕСТРУ ТА ГУРТУ
СПІВАКІВ ТЕАТРУ НАРОДНОЇ МУЗИКИ УКРАЇНИ «ОБЕРЕГИ»)..... 38

- Генкин А. А.*
ИСТОКИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ИДЕАЛА К. ЧЕРНИ..... 43

HISTORY

- Асланов Эльгюн Мамедали, Ахундов Азер Яды,
Абдуллаева Севда Физули, Алиева Фазия Байрамовна*
О ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1918—1920 гг.)..... 50

- Sikharulidze K.*
FERTILITY RITUALS IN OLD GEORGIA..... 55

- Николаєв І. Є.*
ОСОБЛИВОСТІ ЛІКВІДАЦІЇ ПАРТІЙНИХ ОСЕРЕДКІВ ПРАВИХ ЕСЕРІВ УСРР В
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)..... 58

LEGAL AND POLITICAL SCIENCE

Ismailov A. A., Omarbaeva L. K. ECOLOGICAL PROBLEMS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE WAYS OF SOLVING THEM.....	63
Trofimenko O. A. S., Tsilmak O. M. TACTICAL PECULIARITIES OF FORENSIC VERSIONS CONSTRUCTION AND VERIFICATION RULES DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES.....	66
Василова-Карвацька О. В. «КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ: СУЧАСНІ АСПЕКТИ».....	73
Гусар Леся Віталіївна КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ, ЯКА ПЕРЕВИЩИЛА МЕЖІ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ.....	77
Калашников Н. Н. ЗАРУБЕЖНИЙ ОПИТ ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА ЗА ИСПОЛНЕНИЕМ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА.....	80
Костенко І. В. ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ СФЕРОЮ ОСВІТИ ЯК ЗАСІБ УСУНЕННЯ КОРУПЦІОГЕННИХ ЧИННИКІВ.....	89
Заяць Н. В. НЕДОТОРКАНИСТЬ ЧИ БЕЗВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО ДЕПУТАТА В УКРАЇНІ.....	100
Svetlana Cebotari, Victoria Bevziuc THE RUSSIAN GEOSTRATEGIC INTEREST IN THE CONDUCTING FOREIGN PROCESS..	103
ECONOMY	
Sahakyan Qristine Samvel, Makhmudyan Rashid Jasim SOME ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL COOPERATIVES IN MODERN CONDITIONS IN RA.....	116
Джанмулдаева Л. Н. УСЛОВИЯ ДЛЯ УСПЕШНОГО РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕГИОНАХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	120
Піщик О. В. СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ РОЗВИТКУ СФЕРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОМ НАСЕЛЕННЯ.....	125
Токарський Т. Б. ОСНОВНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	132

MIRACLES AT THE GATE OF THE ORIENT

*Gasimova Naila,
Mehdiyeva Tamella*

Azerbaijan, Azerbaijan State Oil and Industry University

Abstract. *In this article the miracle-working holy places and wonders of Azerbaijan are examined and described. Shaki-Zagatala is one of the most remarkable areas in Azerbaijan. The article gives detailed information about the seven miracles mainly in this region.*

Keywords: *etymology, dynasty, history, landscape, monuments, mosques, wonders, tourism*

Introduction. One may face wonders literally at every turn in one of the most beautiful regions of Azerbaijan-Shaki-Zagatala. The greatest wonder of this region is the holiness of this land which makes it comparable with Jerusalem. Christianity was brought to Azerbaijan in 54-57 of I century AD by St. Elisha the Apostle. Upon his arrival to the land of the Uti, the village of Kish, St. Elisha built a church there. About three centuries later Christianity was spread in the neighboring Georgia and Armenia. The etymology of the "Shaki" name is related to the name of the Saks tribe that came to Azerbaijan in VII century BC. In 1772 the city was destroyed after a flood of the river Kish. It was rebuilt and relocated higher in the mountains, in the vicinity of Nukha village. Later on, it was called Nukha for a long period of time, and it was only in 1968 that the city regained its ancient name. Under the rule of Chalabi khans' dynasty, Shaki was the center of the khanate. The ruins of numerous defensive installations testify the storming history of this land. If stones could speak, the constructions remained until our days, all those Aydinbulag, Hazrat Ali, Galarsan-Gorersen fortresses and a fortress in Shaki itself would tell us a lot. Yukharibash quarter, abutting the fortress along with Shaki Khans' palace, has been included in the UNESCO World Heritage List. The brilliant nature of Shaki and the monuments of this land attract tourists from every corner of the country, as well as from abroad. To make their stay comfortable there are up-to-date Saray (Palace) hotel in Shaki and a hotel in the Upper Caravansary, as well as a number of resorts along the Kish River-Markhal, Myakan, Umid, Jannat Baghi with all the facilities for recreation and entertainment.

Region's main wonders. Doubtless, the king of the region's wonders is Shaki Khans' Palace. It was raised in 1761-1762 by architect Haji Zeynalabdin Shirazi by order of Husein Khan, the grandson of Shaki khanate's founder Haji Chalabi Khan. The front facade of this edifice is unlike anything in the world: its transoms and sashes are embellished with "shabaka" made of fine wooden modules with shards of stained glass inserted between them, forming a geometric ornament. The wall paintings, panels, patterned "shabaka" and ornamental elements burnt or engraved into alabaster are striking in their beauty. The great Turkish poet Nazim Hikmet wrote: "If one had to introduce Azerbaijan to the whole world with only one single building, he would only have to show Shaki Khans' Palace". Everyone, who has ever witnessed this edifice, is equally enchanted by both its exterior and ornamental art of its interior.

The second wonder is the temples of Gakh region. The region is located between Shaki and Zagatala. The Christian monuments of Gakh region are its greatest wonders. The most beautiful of them is the Temple of Kurmuk. Also the ruins of an ancient basilica, the famous Round Temple with its peculiar forms, and also the monastery are worthy of note. The "Seven Churches" grand temple complex was used for a long time as the Albanian Bishop's residence. Due to this, the land has been long named Gakh ("The Citadel of Faith"), and also the Palace of Faith. This land shelters the ruins of nine Christian temples. The so-called Round Temple in the village of Lakit indeed appears as a circle with 22m diameter. Both of these temples date back to V-VI centuries. In XIX century the tsar ordered the construction of the Kurmuk church in the vicinity of the ancient Kurmuk Temple to convert local Ingiloyts (Muslims) to Christianity. The Ingiloyts didn't denounce their faith, but the place itself has been held sacred by both Christians and Muslims. The grave of haji Murat-Shekh Shamil's follower is located near the village of Tirmyachi.

The third wonder of the region is its defensive installations in Zagatala, the most ancient of which is Pari Fortress in Yukhari Chardaklar village. From the etymological point of view the Zagatala word is modified form of the Sa katala word which means "The valley of the Saks". At the

beginning of VII century BC the Saks, who had come here from the Asian near East together with the Cimmerians (Scythians) settled the territory of Albania. Zagatala has always served as a shield stopping invaders on their way to the inner areas of Azerbaijan. It is not surprising that ancient forts and castles were built more densely in this area than in any other place of the region. Rising high in the village of Yukhari Chardakhlar is pari-Gala Castle (V cent.) built on a rock. Another ancient monument is the zagatala rampart (V-VII cent.). A part of it has survived in the area located between the territory of Georgia and Shaki region. It was erected sometime in the past by Sassanids as a defense against nomadic tribes. The watchtower in Kebeloba village is a typical example of the guard towers built in Zagatala region. Two towers in Kebeloba, and also the Chingiz Tower in jar village date back to XIV century, a watchtower in Pashan-to XIII century, but a tower in Akhakhdere village –to XII century. Another interesting monument in Zagatala is Armatay Gala. The battle fought in 65 BC, when Albanian forces crashed the Roman legions led by Pompey, is written with gold letters into the glorious military history of Zagatala. The youngest of the region's defensive structures is the Castle of zagatala built by the Tsarist government in 1830 to become its primary stronghold in the long fight against the nation whose fighting spirit would not yield to conquerors.

The mosques and other Muslim monuments are the fourth wonder of the region. The striking mosques of Balakan region are indeed the wonder of wonders...Balakan region is located in the very north of our country. Literally, balakan means "a small village". This district abounds in mountain rivers, and there is a scenic lake near near Katekh Mountain. Guton and Sagaltar are the two highest peaks in the region. There are also two well-known passes-Gubek and Tinarosa, as well as Katekh waterfall, 20 m high and 4m wide. The beautiful nature, clean air and auspicious aura of this place are as though created for the erection of a temple for worshipping the Almighty. The best monuments in Balakan are undoubtedly its marvelous mosques. The most interesting of those, located in the centre of the region, is Juma Mosque (Minarali Mosque). The edifice occupies an area of 1025 sq/m and the height of the minarets erected at a distance from the main building is 45 m! Another famous mosque of the region was built in the village of Gabagchol.

Tourism is rapidly developing in Balakan region. Over the recent years, the region has seen the construction of the modern Gubek hotel, and a ropeway of 1km length has been built in heydar Aliyev Park. The mountaintops are covered with snow until as late as August month, which favors the development of ski tourism.

The enchanting nature of Oghuz land is the fifth wonder. This relatively small territory abounds in unique natural monuments. Oghuz region is deservedly called the Switzerland of Azerbaijan- its nature is truly splendid: mountain rivers and hollows, purring springs, waterfalls, healing sulfur springs, the sharp spikes of the cliffs. The highest point in the region is Malkamut Mountain (3879). Those who come here don't know where to look first being charmed by rare tree species, caves and rocks that bring into memory the legends about the heroes turning into rocks. 40 % of the region is covered with forests rich in such wood species as the pistachio tree, hornbeam, chestnut and oak. Flowing across the Oghuz region are the rivers of Alidjan, Dashaghyl, Calachay and Turyanchay. The fauna is also diverse: there are many wild boars, ibexes, bears, hares, pheasants, partridges and black grouses; whitefish and sheatfish may be found in the rivers.

Oghuz itself is small, but pretty and clean-just like small towns in Switzerland. In its outskirts, at a distance of mere 15-20 km there are many places suitable for hunting and fishing. A new hotel complex –Arpa Recreation Center, has been recently put in service in the town itself. And still the tourism potential of this district is far from being exhausted.

The sixth wonder is sweeping development of Gabala region which is among the most rapidly developing regions of the country in the tourism sphere. Gabala, the town with the history of more than twenty five centuries, was the capital of Caucasian Albania for over 600 years (up to 451 AD). Roman historians Pilny the Elder and Claudius Ptolomaeus left valuable information concerning the town of Gabalaka or Khabala. This ordinary, at first sight, place in Azerbaijan has lived a truly remarkable life. The landscape of Gabala territory is predominantly mountainous. A few of the highest peaks in the country are located here: Bazarduzu (4466 m), Bazaryurd (4126 m) and Tufanly (4206 m). Like other districts of Shaki-Zagatala region, this one also has a plenty of scenic splendors. Those driving along the baku-Shaki highway often slow down at the entry to Gabala, near the village of Girva, to admire the spectacular view from above. There are a lot of places in Gabala that no one will ever forget having once seen them: the so-called Russian Forest, Nohur, the valleys by the rivers and of course, the famous Chestnut Forest, not to mention the numerous scenic villages, such as Laza, Vandam, Gamarvan, Engija, Duruja and many others.

The main wonder of Gabala region is the high pace of its development, its rapidly changing image. The larger villages of the region (Bum, Vandam), as well as the town of Gabala itself (a relatively small one) have a pleasantly surprising wealth of multistory-buildings, medical facilities, trade and consumer service centers, administration buildings, hotels and parks.

The development of tourism in this region has exploded over the recent years. There are 18 large tourism facilities and multitude of small private hotels.

The seventh wonder, as was mentioned above, is the region of Shaki-Zagatala itself –its nature, its monuments, its people, and their essential contribution to Azerbaijani culture.

Conclusions. In conclusion I'd like to say that Azerbaijan is a truly amazing land. Everything is unique here-its nature, culture, history, customs and traditions, its architecture and many other things. It is also named "the Country of Fires" (from the "azer" word). And indeed the tribes of fire worshippers lived here before Common Era.

The country has been famous for its fire temples since the ancient times. There is the place in Absheron named Yanargagh-a burning mountain. In Surakhani there is the eternally burning and never dying out temple of fire-Ateshgah. Azerbaijan is a country that can be ascribed to the number of the richest countries of the world according to its geographic location, rich overland and underground natural resources and diligence of its people. It has achieved the greatest economic progress among the neighbouring countries of the region.

If you think that you have never seen Azerbaijan, you are mistaken. You certainly know Azerbaijan by such well-known movies of the Soviet period as the "Amphibian man" and "Diamond hand", because these remarkable movies were made just here.

REFERENCES

1. Azerbaijan Soviet Encyclopedia. 5v., Baku, 1981, pp. 34, 38.
2. History of Azerbaijan. Baku, 1998, pp.98-100.
3. Tamara Dragadze. Azerbaijan. London, 2000, p. 47.
4. Ismayil Mammadov. Azerbaijan. Centers of History and Culture. Baku, 2002, pp. 18.
5. USACC Investment Guide to Azerbaijan 2000. Washington, 2000.
6. Swietochowski T. Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition. New York, 1995.
7. Mark Elliot. Azerbaijan with excursions to Shaki-Zagatala. Trailblazer publications, 2004.
8. Tale Heydarov and Taleh Bagiyev. Azerbaijan. Baku, 2008. pp. 50-54.
9. Mirzayev R. Road starting from Contract of Century. Baku, 2000.

РЕКЛАМНА СВІТЛИНА ЯК ЗАСІБ ПРОЕКТУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

канд. соц. наук, доцент Удріс-Бородавко Н. С.

Україна, м. Київ, Київський національний університет культури і мистецтв

Abstract. *The article is devoted to actualization of scientific attention to the phenomenon of advertising picture in the system of social communication. Determine the special features and functions that characterize the advertising picture as a unique phenomenon of modern sociocultural space; the essence of the advertising picture as information-displaying process is revealed; the structure of communicative practice in the functioning of the phenomenon of advertising photo is investigated; a brief analysis of its semantic basis is conducted. The author formulates an important function of the advertising image – a function of manifestation and indicative of the creative thinking of the addressee. It is proved that the creation and perception of an advertising image is a process of supersensible, sensory and rational cognition by photographers and recipients. It is revealed that the communicative aspect of the advertising picture is based on the managerial nature. It is generalized that the semantics of the advertising image has a multicultural character - it is a maxi-sign of society, a peculiar portrait of socio-cultural state.*

Keywords: *advertising photography, communication, creativity, semantics, society*

Вступ. У XXI столітті в суспільствах інформаційного типу проходження системно значущого сигналу неймовірно скоротився. Інструментом, завдяки якому досягається і процес об'єднання соціумів різних країн в єдину систему, і збереження їхньої унікальної ідентичності у складі цієї системи, сьогодні виступає соціальна комунікація – соціальні зв'язки, обмін соціальною інформацією, взаємодія людей та вплив один на одного за допомогою комунікативних технологій з метою досягнення індивідуальних та спільних цілей. Соціальна комунікація остаточно трансформувалася з однієї з ознак соціуму та умови його існування в одну з цілей індивідуальної та колективної діяльності.

Впродовж історії розвитку суспільства соціальна комунікація здійснювалась переважно за рахунок адаптаційних механізмів пристосування людей та груп до соціальних реалій. В аспекті розвитку соціальної системи така комунікація мала більшою мірою природу самоорганізаційного механізму змін. Перехід же суспільства до стадії комунікативного позначений трансформацією комунікативної практики в цілеспрямовану провідну діяльність та набуває ознак організаційного механізму змін соціальної системи. Сьогодні зв'язки з громадськістю в усіх формах виступають інструментом реалізації соціальних технологій, що спрямовані на управління суспільними відносинами. Об'єктом соціальних технологій виступає спільнота, інструментом – заходи комунікативної практики, головний результат полягає у проектуванні нових або оновленні наявних соціальних зв'язків між різними соціальними суб'єктами.

Характерно, що процес перетворення самоорганізаційних механізмів соціальних змін в організаційні знаходиться у причинно-наслідковому системному зв'язку підсилюючого типу [2, с.53] з процесом їх наукового дослідження. При цьому важливим є вивчення кожного аспекту комунікативної практики у соціумі, адже вивчення закономірностей та організаційних схем в різноманітних комунікативних системах призводить до висновків, які в інтеграції з іншими можуть узагальнюватись до рівня нових законів або сприяти розробці нових соціальних технологій. В цьому контексті важливим, на наш погляд, є дослідження такого соціального феномену як рекламна світлина. Це один з унікальних культурних феноменів сучасності, який функціонує як синтез образотворчого мистецтва, мистецтва фотографії, дизайну, психології, маркетингу та ін. Рекламна світлина як одна з систем соціальної комунікації – це інтегральне явище, яке унікально об'єднує рівень масової культури та інноваційних проявів креативного мислення й альтернативної творчості. Вона виступає сьогодні одним з найбільш затребуваних засобів кодування соціально значущої інформації, за допомогою якого будується безособистісна комунікація між багатьма соціальними групами. Саме це обґрунтовує актуальність написання даної статті.

Метою дослідження ми вважаємо вивчення тих аспектів рекламної світлини, що виявляють її як засіб проектування соціальної комунікації. Для реалізації поставленої мети, нами сформульовано ряд завдань:

- визначити особливі риси, що характеризують рекламну світліну як унікальне явище сучасного соціокультурного простору;
- з'ясувати сутність рекламної світліни як інформаційно-відображувального процесу;
- дослідити структуру комунікативної практики у функціонуванні феномену рекламної світліни;

– виявити місце рекламної світліни в сучасній інформативно-комунікативній культурі
Роботу виконано у контексті програм НДР кафедри графічного дизайну і реклами КНУКіМ.

Отримані результати. Досягнення поставленої перед дослідженням мети здійснювалось шляхом синтезу фундаментальних наукових теорій та прикладних досліджень у галузі теорії соціальної самоорганізації (І. Пригожин, Г. Хакен, Л. Бевзенко), комунікативної (А. Соколов, Л. Осадча), проектної (Кантор, С. Ізбаш, Л. Філімонюк) та інформаційної культури особистості (Н. Джинчарадзе), психології автобіографічної пам'яті (В. Нуркова), семіотики (Ю. Лотман, О. Лосєв, О. Єліна). Науково-дослідних робіт феномену рекламної світліни в аспекті її соціокультурного значення у вітчизняному просторі практично не існує. Дослідження проводяться стосовно феномену реклами в цілому. Окремі дисертаційні дослідження з'явилися протягом останніх років, однак вони більшою мірою стосуються фотографії як такої. Ми дійшли висновку, що науковий інтерес не фокусується на проблематиці місця й значущості рекламної світліни в житті людини та соціуму. Водночас з цим нами з'ясовано, що вона як така виступає предметом активного інтересу та уваги з боку людей. Одним із сучасних показників соціального інтересу до певної теми є активність її обговорення у соціальних мережах. Емпіричний огляд провідних соціальних мереж демонструє усталений інтерес користувачів до теми рекламної творчості – відео- та фото продукції. Так, за запитом «реклама» у провідних соціальних мережах (Facebook, Instagram, Twitter та ін.) з'являються тисячі груп, які в середньому об'єднують по декілька десятків тисяч учасників кожна. В цих групах постійно оновлюється база останніх рекламних робіт та кожна з фотографій набуває численної кількості коментарів. Не менш активні обговорення можна віднайти і на тематичних сайтах, присвячених рекламній справі, PR та іншим формам маркетингових комунікацій. Узагальнюючи, можна стверджувати, що реклама та рекламна світліна виступає сьогодні предметом соціальної комунікації як громадської взаємодії та темою обговорень на рівні простого побутового спілкування. Це ще раз доводить актуальність нашої дослідницької уваги до феномену рекламної світліни.

В процесі функціонування феномену рекламної світліни ми виділили два рівня комунікативної практики – основний і додатковий, якому, виходячи з парадигми системології, відповідають первісні та побічні функції системи [2, с.45]. Основний рівень, на якому виконується первісна функція – це здійснення рекламної комунікації між соціальною групою (або соціальним актором), що пропонує об'єкт рекламування, та потенційними партнерами з його використання. В цій схемі рекламна світліна виступає як засіб кодування рекламної ідеї. У цьому сенсі, порівняно з іншими засобами кодування, вона має відносно невелику історію, адже в рекламній продукції фотографію як засіб візуалізації почали використовувати лише у першій третині ХХ-го століття. За наступні роки змінювались як зміст, так і техніка виконання фотографії, балансуючи між інноваційними технічними винаходами, соціокультурними тенденціями та потребами людини (адресата) у візуалізованій інформації для взаємозворотної комунікації з іншими. Це цікава тема для самостійного дослідження. Сьогодні фотографія стала провідним засобом кодування, і причина цього знаходиться у площині її знаковості.

Виходячи з того, що узагальнено соціальна комунікація (і рекламна комунікація як її складова) – це організований процес проведення *інтерактивних* публічних операцій з соціальною інформацією, внаслідок чого відбуваються зміни у соціальній системі [5,6], можна говорити, що процес створення рекламної світліни спрямований на організацію безособистісної соціальної комунікації між:

- *комунікатором (виробником об'єкта рекламування) та адресатом (потенційними споживачами об'єкта рекламування)*. Сьогодні вдала рекламна концепція та фотографія як засіб її кодування сприяє зворотності комунікації та зміні позицій, коли комунікаторами стають колишні адресати. Дана ситуація є ознакою сучасного етапу розвитку маркетингових комунікацій в цілому, чому переважним чином сприяють соціальні мережі. Обговорення рекламної продукції у коментарях, пропозиції щодо оновлення сюжетів та героїв стають критерієм вдало обраного образно-змістового рішення та своєрідними інструкціями до подальших креативних пошуків

– комунікатором та його конкурентами (виробниками подібної продукції). Мається на увазі «боротьба брендів», яка була гіперактивною в останні роки ХХ ст, коли сюжет та рекламні образи у фото нерідко створювались як протипава на вже знайдені рішення конкурентами.

– креативною групою «рекламіст-фотограф-копірайтер-актори-стилісти-дизайнери» та адресатами.

Додатковий рівень комунікативної практики забезпечується побічними функціями рекламної світлини, одну з яких ми сформулювали як «утворення повсякденного спілкування на тему її креативу». Креативність – розповсюджене поняття сучасності, воно досліджується і в науковій сфері [3], і в публіцистиці та побутових розмовах. Цей термін не є новим, адже за суттю він поєднує такі як «творчість» та «інноваційність». Однак показовим є те, наскільки поширено він увійшов у повсякденний обіг. Креативність з одного боку є визначальною складовою успішної та затребуваної соціальної діяльності, з іншого - усвідомленою більшістю населення ознакою прогресивних людей, що здатні працювати з ідеями та їх незвичними втіленнями. Креативність у розумінні інноваційності будь-якої діяльності (суспільно значущої чи повсякденно-побутової) виступає однією з провідних ознак сучасного інформаційно-комунікативного суспільства та схвалених характеристик його членів. Безумовно, існує розподіл між тими, хто є креативним за своїми природними здібностями та тими, хто може сприйняти креативні рішення та оцінити їх. В сучасній комунікативній практиці утворюються осередки, де відбувається демонстрація людьми власної інноваційної творчості (у пропозиції найрізноманітніших проектів в усіх галузях) та її обговорення. Ними стають тематичні зустрічі (на кшталт конференцій, але у вільній формі проведення), лекції-семінари, спеціалізовані фестивалі та дуже сьогодні розповсюджені майстер-класи. Та найбільш масовою, темпоральною, якісно різноманітною та відверто широкою формою комунікації є обговорення креативу у соціальних мережах. Однією з тематик утворення спільнот (груп) у мережах є сфера реклами – розміщення фотографічної й відеопродукції та її активне коментування з аналізом та внесенням власних пропозицій. Об'єднуючи кількість груп у соціальних мережах, відвідувачів інтерактивних спеціалізованих сайтів, відеохостингів та приватних блогів зі статтями про рекламу, можна дійти цікавого висновку: сьогодні у функціонуванні реклами як соціального інституту реклами сформувалась, на нашу думку, *нова функція*. Нагадаємо, що при зверненні до хрестоматійних досліджень з реклами як складової маркетингових комунікацій, базовою функцією вважається економічна. Однак у світі соціокультурних трансформацій останніх років до групи первісних функцій необхідно віднести комунікативну та інформативну. Можна навіть говорити про те, що економічний успіх – це побічний, наслідковий ефект від вдало побудованої соціальної комунікації як інтерактивного процесу. Серед побічних вже проявленими та дослідженими є регулятивна, соціалізація, розважальна, компенсаторно-заспокійлива, семантична та естетична функції [7, с.6]. Крім цього, за думкою автора сьогодні споживання та обговорення рекламної продукції стали чи найбільш потужним індикатором креативності людини. Тобто, ступінь зацікавленості людини рекламою з точки зору прояву нестандартності ідеї та художнього рішення, є показником ступеню її інноваційності та соціальної комунікабельності. Отже, нещодавно сформованою функцією рекламної світлини необхідно вважати, на нашу думку, *функцію прояву та індикаторності креативного мислення адресата*.

Світлина як така протягом декількох останніх десятиріч стала предметом дослідження гуманітарних наук та була визнана особливою складовою культурної сфери як соціуму, так і особистості. Феномену рекламного фото дещо властиві ознаки та характеристики мистецької та комерційної фотографії, однак вона не є їх різновидом. Це окремий вид візуально-комунікативної практики, який поєднує елементи художньої культури, проектної діяльності та інформаційного обміну. І в цьому положенні є декілька аспектів: по-перше, рекламне фото не є безпосередньо «штучною пам'яттю» соціуму, як документальне фото (призначення яких – фіксувати динаміку соціального життя). При тому, що в рекламній світлинці часто фіксуються окремі фрагменти повсякденності, вона не віддзеркалює справжню соціальну реальність. Елементи повсякденності конкретного періоду комбінуються особливими засобами та надаються у незвичній (креативній) інтерпретації. Найчастіше це спрямовано на організацію та проектування певних аспектів життєдіяльності соціальних груп. По-друге, рекламне фото не є творчістю у звичному її сенсі. Прояв внутрішнього світу митця, його уваги до оточення міститься не у виборі теми, а скоріше у нестереотипній інтерпретації зв'язків між звичними об'єктами і процесами. Певні характеристики рекламної світлини дозволяють трактувати її як своєрідну статичну «театральну виставу», де присутні головні актори, сценарій (композиція), декорація, додатковий антураж.

Рекламна світлина як результат соціокультурної комунікативної практики виступає повноцінною складовою сучасного інфосередовища. Узагальнено інформаційне середовище можна визначити як складову штучного середовища (тобто того, що є результатом діяльності людини), що являє собою сукупність інформаційних умов існування суб'єкту – наявність інформаційних ресурсів, їх якість, розвинута інформаційна інфраструктура. Аналогічним поняттям є «інфосфера» соціума, яке розуміється вітчизняним науковцем, доктором філософії Джинчарадзе Н. як результат інформаційно-відображувальних процесів у суспільстві, пов'язаний з пізнанням, спілкуванням та управлінням, що складається з інформаційних потоків, властивих людям та інформаційній техніці, а також процесів управління інформаційними та енергетично-речовими об'єктами [1]. Всі стадії життєвого циклу рекламної світлини (від її задуму до здійснення комунікативних практик) характеризуються як складові інформаційно-відображувального процесу, оскільки:

1. По-перше, її створення та сприйняття – це процес пізнання. При чому можна виявити всі форми пізнавальної діяльності. У процесі рекламної фотозйомки фотограф пізнає дійсність чуттєво – на рівні відчуттів та сприйняття. Чуттєве пізнання полягає у дослідженні структури та особливостей об'єкта рекламування як матеріального об'єкту. Якщо об'єктом рекламування є не безпосередньо предмет чи людина (наприклад, актор або політичний діяч), а послуга чи ідея (тобто нематеріальна структура), то пізнається все те, що зображується у фотографії. Наступний рівень пізнання – раціональний. Створення ефектної рекламної світлини неможливо без виявлення причинно-наслідкових зв'язків, без створення асоціативного ряду образів, без абстрагування. Адже рекламне фото відбиває рекламну ідею, яка розкривається через демонстрацію місця об'єкта рекламування в системі природних, матеріальних, соціальних, інтелектуальних та іншого типу зв'язків. Крім того, неможливо створення рекламного фото і без вивчення людини, її психології, а також соціокультурних тенденцій у соціумі стосовно сприйнятливих знакових систем, образів, моди та ін. Набуваючи знань з цього напрямку та постійно їх оновлюючи, рекламний фотограф раціонально пізнає світ, осягає закони та закономірності поведінки людей, соціуму та взаємовпливу речей. Наявність (використання) третьої форми пізнання, надчуттєвої, забезпечує створення видатних, ефектних, інноваційних фотографій. Адже жоден фотомайстер не зможе виготовити унікальної світлини, якщо не буде використовувати інтелектуальну і чуттєву інтуїцію, не прагнучиме осягнути джерела власної творчості, нестандартного погляду на буденність, не оволодіватиме технологіями розкриття потенціалу власної креативності. Безумовно, рекламна світлина належить до групи комерційного фото. Нерідко вона створюється за усталеними шаблонами та образотворчими прийомами, через що стає невиразною та уніфікованою, поповнюючи численну кількість продукції масової культури (у її найгіршому сенсі). Геніальні ж рекламні фототвори, які заслуговують на увагу як адресатів (потенційних споживачів об'єктів рекламування), так і професіоналів, отримуючи визнання на галузевих конкурсах і фестивалях, – результат діяльності майстрів, яким притаманне надчуттєве пізнання світу.

У процесі сприйняття рекламних фото адресатами також відбувається чуттєве та раціональне пізнання. Перший рівень – найпростіший, він пов'язаний з отриманням інформації від рекламної продукції. Важливим в соціокультурному аспекті є, на нашу думку, зміст раціонального пізнання адресатом, яке полягає у розкритті зв'язків між об'єктом рекламування та багатьма іншими об'єктами і процесами у суспільстві. Автор-рекламіст створює ідею, прагнучи незвичайним засобом продемонструвати місце об'єкта рекламування в системі предметних та комунікативних зв'язків, фотограф (нерідко він і виступає автором ідеї) її реалізовує, а глядач через сприйняття цього незвичайного погляду на дійсність пізнає системність нашого світу. Повсякденне одноманітне сприйняття оточення, зашорене однотипною діяльністю та колом дій і контактів, спрощує розуміння нашого світу та звужує його багатомірність до декількох зрозумілих людині формул і образів. Автору-рекламісту притаманне креативне сприйняття і мислення та незвичний погляд на буденність, він постійно активує його завдяки надчуттєвому пізнанню. Своїми роботами він розкриває адресату інші ракурси вже знайомих йому процесів і подій, демонструє незвичні точки зору, асоціативні образи, непрямі зв'язки. Не можна стверджувати, що сприйняття рекламної світлини адресатом сприяє розвитку його креативності, однак вона змушує його побачити звичні процеси й предмети по-новому, чим руйнує автоматизми сприйняття та сприяє багатоманітності інтерпретації реальності. Отже, креативне рекламне фото – це певний стимулятор інтелектуально-чуттєвої активності людей, їх роботи з різного роду інформацією.

2. По-друге, функціонування рекламної світлини – це, безумовно, процес як особистісної, так і безособистої комунікації, про що йшлося вище.

3. По-третє, комунікативний аспект рекламної світлини має в основі управлінську природу. Первісна мета реклами як такої – через комунікацію спрямовувати прийняття рішень потенційних споживачів. Протягом першого десятиліття відбулися трансформації у взаємовпливі комунікаторів-виробників та адресатів-споживачів. Якщо раніше комунікація була односпрямованою, з чітко сформульованою ціллю сформувати споживацькі пріоритети та ціннісні орієнтації, то сьогодні значно посилюється вплив адресатів на стратегії маркетингових комунікацій виробників.

Таким чином, рекламна світлина є вагомою складовою сучасного інформаційного середовища у суспільстві та сприяє активації інформаційних процесів як на індивідуальному рівні людини, так і на рівні соціальної системи. За думкою Н. Джинчарадзе, інфосередовище виступає внутрішнім механізмом збереження соціальною системою власної автономії: «чим більше інформації отримала та або інша соціальна система, тим активніше вона її використовує для свого існування та розвитку, тим швидше відбувається зняття ентропії, тим вища ймовірність її творчо активного існування» [1,с.20]. Можна стверджувати, що рекламна світлина як об'єкт активної комунікативної практики та сама соціальна комунікація в цій сфері виступають одним з механізмів уникнення ентропії соціальної системи. Важливим аспектом є й те, що семантика рекламної світлини, як ми з'ясували вище, у більшості випадків носить полікультурний характер. Отже, вона виступає механізмом зняття ентропії як в регіональних соціальних системах (якщо при її створенні використано виключно етнічні забарвлені інформаційні коди), так і в глобалізованих суспільствах, де відбувається системні об'єднання та взаємопроникнення культурних форм.

Виходячи з вищесказаного, важливим аспектом дослідження рекламної світлини виступає її знаковість. Семіотичний аналіз є значущим у тому аспекті, що рекламна світлина виступає максиснаком соціуму, умовно кажучи, портретом певного соціокультурного стану, у якому знаходиться людська спільнота на момент дії рекламної кампанії. Але не «документальним портретом», про йшлося вище, а образним, синтезованим, своєрідно інтерпретованим. Її система знаків має певну внутрішню структуру – синтаксис. В синтаксичному проектуванні рекламної світлини поєднуються класичні образотворчі та новітні креативні прийоми.

В сучасному соціокультурному просторі успішність рекламної світлини залежить від правильно спроектованої семантики знакової фрази. Серед рекомендацій фахівців в галузі комерційного фото, одна з важливих міститься у наступному: сюжет (тобто семантична знакова фраза) повинна являти собою певну історію та надавати глядачу можливість інтерпретації зображення у часовій трансформації. Статичний сюжет має отримати в свідомості адресата динаміку – початок, середину (розвиток) та завершення. Цікаві висновки з'являються, якщо звернутися до досліджень місця й ролі фотографії в психіці людини, а саме у функціонуванні автобіографічної пам'яті [4]. Сприйняття людиною документалізованих або постановочних фото (із зображенням неї або ні) не обмежується ситуацією, представленою на знімку. Вона – це лише поштовх, який стимулює до образного мисленнєвого розгортання події в координатах «простір – час», що виходить далеко за межі фотографії. При цьому, якщо документалізована фотографія повертає людину переважно у минуле та сприяє активації пам'яті, то рекламне фото може викликати як певні асоціативні (подібні) спогади, так і, більшою мірою, - уявлення, фантазування, індивідуальні причинно-наслідкові продовження, формування аналогій. Тобто стимулює мозок до уяви й мислення, та спрямовує його у майбутнє, у прогнозування та проектування подій на рівні внутрішнього образу.

Історичність і подійність сюжету забезпечується поєднанням предметів, персонажів, освітлення та інших складових певним чином. Семантичний зміст рекламної світлини надає умови для різноманітних інтерпретацій, однак справжній зміст розкривається лише у повній формі – разом з текстовим ключем. Саме він виявляє абсурдність, провокаційність, гумористичність або інші характеристики рекламної світлини та, власне, рекламної ідеї. Рекламна світлина має два рівня семантичного поля – загальносприйнятливий (глобалізований) та етнічно обґрунтований. Перший забезпечує комунікацію широкого загалу на рівні естетичного сприйняття, другий спрямований на проектування поведінки обмежених груп адресатів для реалізації маркетингових цілей. Тим самим рекламна світлина – унікальний інструмент сучасної соціальної комунікації, в якому поєднуються технології мистецтва та дизайну як процесу проектування дійсності.

Висновки. Таким чином рекламна світлина є однією зі знакових систем, які сприяють зміцненню системних зв'язків у соціумі – як у матеріальному полі об'єктів та взаємодій, так і у ментальному (свідомості адресатів). У першій площині об'єднанню сприяє утворення «горизонтальної» соціальної комунікації між різними суб'єктами і групами, організація нових спільнот за інтересами, життєвими цінностями. В другій – поширення загальносприйнятливих знакових систем, які провокують схожі інтерпретації, а отже – й мисленнєво-енергетичні імпульси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Джинчарадзе Н. Інформаційна культура особи: формування та тенденції розвитку (соціально- філософський аналіз): Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1997. — 45с.
2. Коннор Дж., Макдермотт И. Искусство системного мышления: Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006.-256с.
3. Микалко М. Взламываая стереотипы. 9 стратегий креативного гения.- Спб.: Питер, 2009.-352с.
4. Нуркова, В. В. Зеркало с памятью. Культурный феномен фотографии / В. В. Нуркова. - М.: РГГУ, 2006. - 287 с
5. Осадча Л. В. Соціальна комунікація як об'єкт філософського аналізу: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Осадча Лариса Василівна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2010. — 18 с.
6. Соколов А. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие. — СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002
7. Удріс Н. Реклама як засіб формування сучасного способу життя міського населення України : Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2003. — 20 с.

EPIC AS A CULTURAL PHENOMENON

Master of cultural studies Sirazhiden D. A.

Kazakhstan, Astana Eurasian National University after L.N.Gumilyov, Faculty of Philosophy

Abstract. *This article discusses present national peculiarities, genre properties, plots of Kazakh epics and the results of research on their opportunities. Newest guidelines had been provided for the future researchers. The article helps identify the traditional mentality, mindset, national thinking system of the Kazakh nation, typical peculiarities of epics and the paths of their development. Furthermore, the article covers views on the collecting, publishing, studying the spiritual and artistic heritage of our nation; unveil and popularize its cognitive, moral and aesthetic property; analyze and evaluate the works of poets, writers and singers of epics, continue their fair tradition; as well as views on the Kazakh folkloristics. The article dedicated to the epics focuses on the artistic system and elements of the ancient Kazakh epic poems “Kyz Zhibek”, “Kozy korpesh – Bayan sulu” and the tale of “Er Tostik”. The article has been written for the students of Social Studies.*

Keywords: *epic, genre, plot, heroic epic, tale, lyrico-epic, dastan, national idea*

Introduction. There are so many nations in the world and as many national peculiarities and traditions. If time excludes the obsolete of the traditions, generated by the innate character and living conditions of each nation, and turns the best ones into a public value, this alone would be helpful for harmonic advancement of the nation along with the flow of humankind history. Epic poem is the genre of folklore that has been born in ancient unremembered time, has developed, improved and survived till the modern days. Hereditary customs, didactic genre – tolgau, aphorism, memorial songs, estirtu (song-announcement of death), farewell song, lyrico-publicistic poem, aitys, historic songs – Kazakh poetic art is extremely abundant, its contents is attractive and its artistic types are complex. As the eternal source of the nation’s wisdom – epic songs were born on the basis of the historic and social conditions under which our people lived for thousands of years. They have become a valuable treasure that describes the heroic tradition, national customs, and spiritual power of the nation. The epic songs – being the most complex in the art of declamation – retains the great aura of life and struggle experienced by our nation. During the ages of difficult nomad lifestyle, despite the wars, conquests and steppe murrain our ancestors managed to keep and pass on the main “idea” of these songs from father to son, from mouth to mouth. Speaking about the history of the epic songs, some scientists differently mention the social structure of ancient nomad tribes, such as saka, massaget, hunnu, wusun, kipchak and göktürks. The Saka worshipped the sun, earth, fire and wind and they had a cult of the hound. They were ruled by women. Matrimony appeared in XI century with the inhabitation of the Hunnu. The tale of Er Tostik tells about this fact [1].

Research findings. The genre of Kazakh epic can be divided into 10 groups [2].

1. Epic tales (Er Tostik, Kula the hunter, Munlyk-Zarlyk)
2. Dating from the era of Turkic Khaganate (Kul Tegin, Orkhon scriptures)
3. Oghuz epics (Korkut)
4. Nogai epics (Er Targin, Forty warriors of Kyrym)
5. Tribal epics (Alpamys, Kobylandy, Kamar)
6. Historical epics (Beket)
7. Lyrical epics (Kyz Zhibek, Kozy korpesh – Bayan sulu)
8. Eastern dastans
9. Authorial epics
10. Kazakh epics

Epics are the indispensable part of the nation’s spiritual culture. They illustrate the historic traditions, ideals and worldview principles, spiritual values and aesthetic perception of the nation. Heroic tales and songs command a large part in the Kazakh folklore. The oldest epics are tales. In a tale epic mythology and life are interrelated. Tales of many nations are similar in their plotline structure. The story of the tale is always told by the storyteller. They tell stories about daily lives of people (life tales), fantastic stories (fairy-tales), stories about the relationship between animals and people (animal tales) and interesting adventures of a tale character.

“Literary research is necessary not for the research itself, but for the value of the nation and culture of the generation”. Each epic story contains moral, ethic and philosophic idea. They focus not only on the physical powers of the character, but also on his/her mental and emotional abilities. One of the epics studied very deeply is “Kozy Korpesh – Bayan Sulu”. There are lots of valuable thoughts and notes about the history, characters, expansion, artistic peculiarities and genre properties of this epic song. However the statement of the era when this epic song originated has not been made yet. When we analyze the nature of the epic songs, we need to take into account the works done by Russian folklorists. For instance, V.Y.Tropp says in his work that heroic epic songs illustrate a certain historic event, cherished dreams of people and their own view on historic facts. Comparative analysis on epic songs help identify their artistic appearance, main idea and story being told.

Among the epic heritage of Kazakh nation the song of Kyz Zhibek still hasn't lost its scientific actuality. Scientists, researcher R.Berdibayev gives his own fair evaluation of the song: “Kyz Zhibek” is one of the valuable songs generated by the wisdom of Kazakh nation. It can be argued that this song is the most perfect version of the art of epic storytelling. Song of Kyz Zhibek is not a myth, it is a historic event with characters who really lived.”[3]. The main characters of the song Tolegen and Zhibek truly loved each other. The image of Zhibek is the symbol of beauty, the pride of Kazakh nation, a spiritual monument. Talented poets and singers have sung the song of Kyz Zhibek as a wonderful romantic epoch, thanks to whom it reached our days. Not only it reached our time, but also became an inalienable part of our modern culture.

The role of singers in the development of epic songs is special. Songs performed by poets and singers are warmly accepted by the demanding and fastidious audience. It is doubtless that continuing to study those epics is highly important. It is crucial to keep and develop that invaluable treasure inherited from such great persons as Zhambyl, Nurpeis and Muryn Zhyrau. That needs knowledge, experience and skills. There is a great opportunity nowadays to collect the examples of our cultural heritage, study them and use them by adapting them to our modern days. It is necessary to save that precious value that demonstrates the life, struggle and dreams of the nation and make it useful for the coming generations. Any epic of any nation has several versions. When we revise the idea, contents, plot and image of all versions of Kazakh epics, their texts don't always correspond [4]. Nevertheless, the subject of people's view about life and environment is common to all of the epic songs. The works of poets and bards, their performing peculiarities and abilities can be seen from the message, plot, forms and images of the song. Performers of the epic songs have been able to sing with respect to old traditions and also by adding new life ideas relevant to the era. There are many methods for studying our folklore accurately and systematically. If evaluated in accordance with the modern circumstances, Kazakh epic studies are not complete yet. Our epic heritages occupy an indispensable and constituent part of the global folklore. It needs to be considered in the context of national spiritual culture, all-Turkic scale and as a value of the humankind.

Conclusions. Kazakh epic is a valuable heritage originating from ancient times. It is an integral from of the critical eye and wisdom; it is a guide that can bring up today's heroes; it is a spiritual collection, eternal heroic act, national idea of the society. Although the outer appearance and form of the epic changes with the passing of time, it doesn't lose its nature, purpose. Quite the opposite – it is flourishing and improving. Deep research on the spiritual heritage of the Kazakh nation – epic songs and epic traditions, evaluation of the purposes and objectives of the epic now in XXI century helps to identify the main nature of the epic, its language, meaning, artistic idea and message. All of the abovementioned proves that epic is an incomparable phenomenon not only for the present, but also for the future generations.

REFERENCES

1. Berdibay R. Epic – public treasure. // R.Berdibay – Almaty: Rauan, 1995.— 163 p.
2. Ybyrayev Sh. World of epic. // Sh. Ybyrayev – Almaty: Gylym, 1979. — 72 p.
3. Auezov M., Sobolev L. Epic and Kazakh folklore.// M. Auezov, L. Sobolev – Almaty: Literaturnyi kritik, 1939. —35 p.
4. Zhumaliyev K. Matters of Kazakh epic and history of literature.// K. Zhumaliyev – Almaty: 1958. —13 p.

IRRITATORS AS A CONFLICT ELEMENT

Chornii A. L.

Ukraine, Chernivtsi, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, postgraduate student

Abstract. *The article deals with a notion “conflictogen” and its function in the process of mediation. The notion “conflictogen” correlates with the terms such as conflict markers and irritators performing the same role on the background of a conflict. An invasive role of the conflict irritators denotes to the linguistic tools that communicators use in a dispute following their own aims. The role of negotiator does not also help parties to find out mutually accepted solution but also on the first stages neutralizes the conflict irritators, define values that each party stays with. Linguistic irritators can be presented on the lexical, phraseological, syntactical and morphological levels. At the same time it can be realized in the forms of manipulative tactics such as fascinating tactics, tactic of “disheveled feather”, tactic of “hidden reproaches”, proved argumentative tactic, tactic of treat, tactic of the principle positions that are mostly used in the case of confrontation.*

Keywords: *conflict irritators, conflictogen, conflict markers, competition tactics, conflict behavior*

Introduction. The idea of overcoming the difficulties within a conflict is getting more and more popular nowadays. Conflict resolution as a notion attracts attention of modern scholars from different sciences. Such tendencies allow to deep into phenomenon from different perspectives. At the same time the important role belongs to the strategies that have to be chosen in order to deal with parties in a dispute. Communication as a process of opportunity to achieve a negotiating goal on the way of peaceful resolution predicts the presence of highly qualified skills of participants to deal with their emotions, expressions. In cases when the third party is involved, e.g. in mediation or facilitation process, negotiator is becoming entitled to solve the conflict situation via moderating the discussion and choosing the most powerful communicative strategies to motivate parties to find mutually effective solution. The usage of an appropriate strategy depends on the personalities of the parties, object of a conflict, moods of the parties and their own interest towards the negotiating process.

Important factor in leading the mediation process as well as communication in general is the moment of understanding the presence of stimulus that while personal interaction at least provokes the development of communication process. At the same time the inner motifs of the usage of such stimulus form the development of a dialogue. In case when stimuli are tools with the help of which a speaker wants to manipulate the others, they start being called as an irritator, conflict marker or conflictogen.

The *objective of the article* is to find out the role of irritators while the process of mediation via defining their peculiarities and place in communication strategies in peaceful resolution process.

Irritators are a complex notion that involves investigation from psychological prospective. That is the reason why most scientific researches towards irritators in conflict are focused on the attention of such scholars as L. V. Dolynska, L. V. Nazarets, V. P. Sheinov, M. Afzalur Rahim and others. At the same time most of them draw attention to the necessity of interdisciplinary research from the linguistic prospective. Most conflictogens are realized in verbal form or with the usage of paralinguistic means of communication such as gestures, poses etc. Thus the irritators are investigating by such Ukrainian linguists as L. Bilokonenko, O. Melnyk, and foreign scholars H. Makarenko, O. Hergie, M. Horbanevskyi, O. Nyktovenko.

Irritators are factors that can cause a conflict. Psychological side of the conflict is formed according to the values that the opponents stay with. Common values contain veracious judgment, right of decision, when personal values are depicted in honor and dignity.

Psychologists draw attention to the fact that not all conflictogens cause conflict. Sheinov points out that conflict escalation is created by the mutual usage of parties of conflictogens in their speech in response to each other where the first conflictogen in speech can appear accidentally under the influence of circumstances [8, p. 16].

An essential part of a conflict denotes to the communicators' aims, their personal imagination towards final result of a conflict and conflict interaction. Thus, aims can be divided into strategic and tactic ones. The way of conflict prevention can be divided into primary that supports conflict parties with psychological ways of conflict resolution and secondary that realizes in reducing emotional level of a conflict transforming conflictogens in neutral verbal expressions [5, p. 200].

Conflict text is the text with abusive content directed to a particular person or a group of people, invective lexis in characterizing a person that has already become an object of a conflict while the text with conflictogen is the text that potentially can make a conflict [7].

Finally Bogatyrioava considers three main groups of conflictogen: those that express dominant role in forms of order, threat, comments, derision, kidding, recommendation as impulsing category; those that show aggression that can be caused by nature or mood of a person; self-confidence as conflictogen. [1, p. 26].

In order to define an intention of a dispute, the important part of this process is to recognize the context and circumstances of a situation and define the tactic that parties use to manipulate in order to achieve their personal goals.

Mostly such conflictogens are realized with the confrontation tactics that opponents use in conflict interaction. The value of the *competition tactics* is in its influential effect on the result of the conflict. Negative impact on the opponent's side can be realized in light form if they can be defined as positive or neutral or in hard form that can cause destructive effect.

Fascinating tactics are considered as behavior in order to influence other via pointing out the positive qualities of the opponent. This tactic is supervised with psychological tips that can be considered as "the less person is interested in success, the easier she/he can reach it".

The aim of the tactic "*disheveled feather*" is to make a partner be confused. The idea is to weaken the principle position of the opponent. It can be realized if a person tries to present his strategies totally in a totally different manner to the opponent's one or expressing the lack of his/her competence in the subject of the discussion.

The third group of the tactics is represented as "hidden reproaches" that uses comments as a way to provoke an opponent trying to reach the feeling of fault. It can be in a form of reminding "old faults", showing small mistakes as much more serious ones, force to take responsibility for the action that weren't performed by a particular person.

The fourth group is realized as a proved argumentation when the one party asks another to reduce their demands on the basis of advantage or legislation.

Another tactic of influence is a treat, it is the most popular tactic of social influence in the dispute that shows intention to behave in a way that can cause damage to another party in case when demands would not be accepted. A negative side of this tactic is in the possibility to escalate a conflict when the opposite side will use the same tactic of treat.

The one more tactic is the tactic of principle positions, when a party proclaims the usage of definite actions and guarantees their performing. In such a case the responsibility of the conflict results will be transacted to another party in a form of strikes, boycotts [3].

Conflict behavior can be expressed in the following situation via the behavior patterns such as:

- expressing distrust towards a person or a group of people;
- interrupting and showing unwillingness to listen to;
- constant demeaning of a person's role;
- making accents on the differences as drawbacks of the opponents;
- non-accepting somebody's points of view;
- quick-ending of communication process that causes negative feelings;
- portraying one-side point of view;
- constant lessening of the other's contribution;
- fact of insincerity in expressions.

Thus, the most productive and proved conflict markers are verbal because language is a complex system of symbols with its peculiarities that create the appropriate conditions for interpreting different circumstances of people's interaction, including a conflict.

Lexical markers can be tools that realize the critics, disrespect, and offence to the opponents. It can be represented by connotative marked lexis that causes negative emotions because of the description of ethic, esthetic behavior, actions or speaking skills.

Invective lexeme includes emotional and evaluative words and word expressions, the usage of which doesn't correlate with stylistic background of discussion, no morality norms. This category is presented by lexical units of lower register such as non-standard language, vulgarism although literally words can also be present. Expressions can be explicitly or implicitly marked. If in the case we can consider conflictogen based on the negative usage of non-standard language, implicit lexis has to be investigated within the context and collective memory of a particular concept where conflictogen can

be analysed on the criteria of discredit [4, p. 193]. In addition to this conflictogen can be expressed by lexical units being portrayed as:

- 1) words that express distrust “you lie to me”, “I don’t trust you” etc.;
- 2) words for demeaning insult: “...you are unteachable”, “...Look at her ears. They belong on a Martian”, “...Or look at the mouth on this one. You could put your whole head in it...”;
- 3) words as a threat;
- 4) word-derisions: “monsters”, “lop-eared” etc;
- 5) words expressing comparing: «as a mule», “you’re worse than those goddamn tree roots”, “Like the Turks they are burning everything!”;
- 6) expressing negative attitude: «I don’t want to talk with you”, etc.
- 7) words that obligate such as “you must”, “you are obliged”;
- 8) words to accuse: «because of you», «you are the reason of my failure” etc.;
- 9) categorical words such as “always”, “never”, “nobody” etc.

Phraseological markers is also available while expressing the attitude towards a conflict situation forming phraseological units with evaluation of conflict behavior of parties, evaluation of linguistic skills, personal characteristics, physical interaction, conflict as a notion.

The usage of proverbs with polemic conflict directed component in communication serves as a connotative markers that contain negative assessment in the form of irritation, irony, disappointment etc. Such a tool transforms a speech unit into conflictogen forming the following scheme: intention – information – argumentation – persuasion – influence – summarizing [6, p. 155].

Morphological markers are represented by imperative mood of verbs in expressions, demonstrative pronoun, negative pronoun such as nobody, nothing, attributive adverbs.

Syntax markers can be represented by repetition, when some elements of an expression are repeated in order to make an accent on the conflict conditions. Question is moving opponents from the theme to theme, but the conflict markers are phrases that can be reframing in order to paraphrase the opponent’s thought to show unclearness or doubts. Conflict communicative acts include stimulating constructions that reflect the person’s will [2, p. 171].

Scholars consider interruption of speaker’s speech that corresponds with rising tone of voice, correcting somebody while expressing his/her thoughts, lack of staying with ethic norms and non-natural sweet attitude in expression such as “don’t feel offensive but you are wrong” as conflictogen factors as well.

Conclusions and prospects for further research. Finally, irritators are the forming part of a conflict that serves as stimuli for the conflict escalation but at the same time they uncover the background of the opponents’ values that empower the negotiator to find out mutually appropriate decision. Conflictogen can be realized in the forms of psychological tactics of confrontation but also can be presented in lexical forms on the lexis, morphological, syntactical and phraseological levels.

The prospects for further research we see in recognition and definition of the communicative strategies of conflict neutralization.

REFERENCES

1. L. Bilokonenko, “Fraud as a verbal conflictogen (on the base of Ukrainian and Russian phraseology”, Scientific notes of Berdiansk state pedagogical university, issue V, 2015. (in Ukrainian)
2. L. Bilokonenko, “Ukrainian-language interpersonal conflict”, Monograph, Kyiv, 2015. (in Ukrainian)
3. L. Dolynska, “Psychology of Conflict”, Monograph, 2011. (in Ukrainian)
4. H. Makarenko, “Eistic and Implicit Conflictogenity Markers in a Publicistic Text” Herald of Bashkir University, Vol. 21, no. 1, pp. 192-195, 2016. (in Russian)
5. L. Nazarets, “Features of Interaction in Conflict and Constructive Methods to Overcome Them”, Psychology: reality and perspective, Issue 8, 2017. (in Ukrainian)
6. H. Niktovenko, “Semantics of conflict comprising parables and aphorisms in linguacognitive and linguacultural aspects (on the base of the Russian and English languages)”, PhD, Candidate of Philological Sciences, Krasnodar State University, 2015. (in Russian)
7. “The Vice of the word: From the practice of linguistic expertise of the mass media texts in the court proceedings based on suits for protection of honour, dignity and professional reputation”, by the ed.M. Gorbanevskiy, 2002. (in Russian)
8. V. Sheinov, “Quarrel with Me if You Can. Psychology of Accordant Communication”, St.Petersburg, 2017. (in Russian)

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПРИЁМЫ В ХАРАКТЕРИСТИКЕ ГЕРОЕВ В МАЛОЙ ПРОЗЕ С.МОЭМА И ДЖ. ФАУЛЗА

Алескерова И. К.

Азербайджан, Баку, Западный Университет

Abstract. In this article, we tried to research and compare the manner of writing of two famous English writers S. Maugham and J. Fowles. We noticed that Maugham signed out three components of a style: a simple language, clarity of writing and euphony. But in the novels of Fowles great importance was attached to subtext and paradox in reference to the mythological sources. We noted that in Maugham's stories a paradox, subtext and irony were revealed in the portrait features of the characters but in the novels of Fowles these signs acquired the importance of secrets and riddles. Both writers could destroy the borders between fiction and reality.

Keywords: ironic meaning interpretation, subtext artistic features, novels and stories paradox

Введение. В творчестве С. Моэма и Дж. Фаулза особое место занимают рассказы. Их критический анализ свидетельствует о том, что С. Моэма следует отнести к представителям критического реализма, а Дж. Фаулза — к представителям модернизма. Реалистические и модернистские черты в творчестве писателей следуют, как говорится, «рука об руку». Но индивидуальность своеобразия их рассказов, в основном раскрывающееся в их теоретических исканиях, говорит нам об индивидуальности их почерка. Но мы должны отметить, что центральная роль в их художественной концепции всё же объективно отводится романной судьбе. Если быть точным в установлении хронологии, то первый успех пришёл к Моэму первоначально в драматургическом жанре («Леди Фредерик»), а закрепил его в скором времени роман «Время страстей человеческих». Затем последовали «Луна и грош» и другие. В перерывах между романами создавались рассказы, становящиеся главным объектом исследования нашей работы.

Тот факт, что по профессии Моэм был врачом, наложило отпечаток на его манеру письма: моэмовская проза отличается чёткостью пластических образов, скрупулезной точностью, какой-то подчёркнутой суховатостью, даже лапидарностью, отсутствием витиеватости, излишней описательности. Сам Моэм свидетельствовал, что именно врачебная наблюдательность, цепкость к мелким деталям помогала ему отделять второстепенное от главного в столкновениях характеров. Стоит довериться признанию самого писателя, который подчёркивал, что лечебная практика развеяла множество ненужных иллюзий [1, 72-73]. Этим признакам прежде всего требовал малый объём рассказов. В то же время Моэм никогда не скрывал той дани, которую он отдал роману, прежде чем приступить к созданию малых жанровых форм.

Аналогичного мнения придерживался и Фаулз. Так, автор не разделяет «всеобщего пессимизма по поводу так называемого упадка романа, так как этому жанру в конце XX столетия, по его словам, все ещё принадлежат большие «области», и «неисчислимы разновидности человеческого опыта» могут быть «описаны только в романе и только посредством его» [2,170]. Писатель полагает, что традиционные цели романа «развлекать, высмеивать, описывать новые чувства, отражать жизнь, улучшать жизнь и т.п. — всё ещё жизнеспособны и важны» и что долгом литературы и искусства в целом «является тем или иным способом изменение общества к лучшему в целом» [3,165; 3,179]. Он даже утверждает, что «поучать» — это подлинное назначение романа, так как «все великие романисты прошлого были «дидакторами» (неологизм Дж. Фаулза — примечание наше) в большей или меньшей степени. Опасность возникает тогда, когда эти интонации начинают доминировать» [3,8].

Но, оказывается, это мнение, целиком и полностью можно отнести и к основным чертам или художественным признакам «малой прозы» Фаулза, точнее, анализируемому нами сборнику «Башня из Чёрного Дерева» в свете постулируемых им постмодернистских идей. Это подтверждают некоторые критики, такие как В. С. Найпул, Б. Мур, А. Уилсон. В частности, В. С. Найпул заявляет: «Я не верю в то, что мир уже полностью в своих знаковых параметрах описан. Мир «малой прозы» всегда выглядит таким бесконечно новым» [4,19].

Моэм в малых жанрах — в большей степени хроникёр, строго придерживающийся фактов. Доля естественного вымысла на такой стиль письма практически не влияет.

Фаулз в свою очередь также решительно порицает любой акцент на создание в рассказах-новеллах особенного стиля, тем более в «малой прозе», где лаконизм и экономия языковых средств имеет первостепенное значение. Как и Моэм, он считал, что излишняя метафоризация чересчур перегружает текст рассказа, имеющего по сравнению с романами, малый объём. «Стиль в рассказах, повестях или новеллах, - утверждает он, - должен не указывать на чью-то индивидуальность, а, по возможности строго и чётко соответствовать содержанию» [3,194].

Результаты исследования. Если рассказы создаются в промежутках между романами, то очевидно, что происходит формирование новых эстетических взглядов писателей. А именно: особенности психологического анализа, при котором огромное значение придаётся знаковой природе, подтексту и парадоксальности тем в малом пространственно-временном плане давали о себе знать с большей силой. Указанные признаки естественным образом приходилось сужать и концентрировать. Отсюда иная расстановка характеров, следовательно, видоизменилась и форма подачи портретной характеристики. Правда, следует заметить, что в целом эстетическая концепция Моэма и Фаулза оставалась стабильной и выгодно отличалась от широко распространенных на Западе различных взглядов на литературу. Это не должно удивлять, если принять во внимание тот факт, что философия писателей, хотя и творивших в разные времена, в контексте всей мировой литературы даёт о себе знать в консервативных традициях, с одной стороны, экспериментальных новаций в области художественных форм – с другой. Кроме того, профессиональные знания по истории литературы в сочетании с интуицией стали опорой для многих тонких и верных эстетических суждений, отразившихся и в их новеллах-рассказах. (Не будем забывать о том, что Моэм очень много путешествовал, и характеры создавались по ходу впечатлений; Фаулз в «Башне...» необыкновенно углубил всё то, что воспринял от своих предшественников). Техника письма в объёмных романах, словно пробный камень для рассказов, не могла не оказать позитивного влияния на создание последнего.

Итак, что нового смогли привнести эти писатели благодаря названным признакам? Если о таком художественном приёме, как ирония в критической литературе не существует серьёзных разночтений, то этого нельзя сказать о подтексте. Что же под ним понимают в произведении? Следует заметить, что общие теоретические воззрения до сих пор не сформированы. Отсутствуют общепринятые признаки подтекста, нет чёткого разграничения настоящего понятия и отдельных явлений по смежности, ясного отделения содержания от смысла текста. Критик Е. Н. Соловьева определяет подтекст в форме «некоего смыслового доведка» [4, 73].

Другой исследователь Голякова возражает: подтекст в художественном произведении не может быть «довеском». Напротив, это «очень важный компонент общей семантики произведения» [5, 8]. В. Я. Мыркин полагает, что использование термина «подтекст» вообще некорректно, так как, по его мнению, он якобы дублирует «смысл». А «по сложившейся в филологии традиции подтекст в качестве второго, то есть параллельного смысла якобы вообще противоречит его исконной природе» [6, 88]. На наш взгляд, весьма сомнительно последнее положение. И т.д. Кроме того, мы убеждены, что подтекст может принимать самые разные очертания в зависимости от тех идей, которые вложены в данное произведение. В таком случае готовые теоретические формулировки вряд ли пригодны в том узко схематическом виде, в котором они даются названными и другими критиками. Подтекст в одном сочинении далеко не идентичен другому.

Поэтому мы считаем, что этот приём в рассказах и новеллах Моэма и Фаулза имеет специфическую окраску. А именно: подтекст представляет собой сознательно заданную читателям загадку, которая направлена на индивидуальное рассекречивание. В этой форме он способен пробуждать в читателе эстетические переживания. При этом важно, что речь идет о сознательно избираемой автором манере. Констатируем, что не только от самого писателя, но и читателя зависит степень проникновения в конкретно выраженный подтекст. Критик-литературовед К. А. Долинин считает, что «подтекст, главным образом, включает в себя явный смысл (в форме содержания) и скрытый (в форме самого подтекста непосредственно) и ориентирует на коммуникацию между читателем и автором» [7,87]. Явный смысл, по мнению этого критика, есть первичная информация, а собственно подтекст выражает фоновые (дополнительные) знания. Мнения приведённых критиков, хотя несколько запутанны и противоречивы, всё же в сумме своей дают нам возможность делать определённые выводы и обобщения относительно художественных приёмов в «малой прозе» Моэма и Фаулза. Например, по ходу текста мы столкнёмся с таким явлением, когда читатель или критик

извлекают из текста в целом больше смыслового подтекста, чем изначально предполагал в него вложить автор. И мы в свою очередь при анализе не считаем ошибкой расставить новые акценты не в ущерб общему содержанию рассказа. Выдвигаемые в этом отношении субъективные предположения способны приводить к новому пониманию подтекста, свежей и далеко не традиционной его интерпретации.

Разница в интерпретации сказалась уже на уровне архитектоники новелл и рассказов. У Фаулза все приёмы подчинены единой идее: преподнести читателю свои философские суждения как сквозные. Поэтому пять новелл анализируемого сборника объединены в цикл. По общеизвестным законам циклизации, есть темы, лица или мотивы, переходящие из одной новеллы в другую. Буквально все «говорящие названия», о чём специально будет наш разговор ниже, имеют схожие мифологические источники. Эпиграфы также у Фаулза выполняют строго определённую роль. Собственно говоря, так и задуман этот сборник.

Моэм объяснял суть развития идеи в подтексте тем, что ему «в отличие от многих, недоступны вспышки радостных чувств при встрече с каждым новым человеком, от которых глаза застилает розовым туманом» (ПИ, 78). Следствием такого убеждения писателя стала специфическая, можно сказать, неспешная интродукция характера персонажа в рассказе: в самом начале – это представление только одной, внешней стороны человека или той социальной роли, которую он играет, а затем, после пережитого катарсиса, открывается другая сторона личности, которая от лика, обращенного вовне, может разительно отличаться.

В некоторых рассказах, ставших объектом нашего исследования, подтекст становится особенно очевидным. Это нередко связано с приёмом ретардации – намеренной задержки действия. До определённого момента основные качества героя никак не проявляются, он находится как бы в «подвешенном виде». Писатель сам это утверждал. Он писал: «Некоторые герои моих коротких рассказов чаще всего находятся в замороженном состоянии, потому что именно это позволяет держать напряжённое внимание читателей. Сюжетное развитие просто поворачивает мои персонажи несколько по-другому, в подтексте проявляется иная сторона характера, некоторое время от глаз читателей эта сторона скрыта, но главные свойства персонажа всё равно остаются прежними» [8,377].

Действительно, по словам Н. Д. Тмарченко, Моэм нередко начинает повествование как «скрытый автор», который обладает всезнанием, но прямо не вмешивается в ход событий, «при этом он близок какому-нибудь герою по эмоциональным, интеллектуальным и так называемым аксиологическим реакциям. Фактическая достоверность рассказываемой истории и объективность рассказывания увеличиваются, «скрытый автор» в подтексте создает живописную картину внутреннего мира персонажа, используя такой художественный приём, как «картинный модус» [9,46]. Критик поясняет: «подтекст в таком случае в рассказах Моэма представлен «всезнающим повествованием, идущим от имени третьего лица», с «нулевой степенью индивидуальности». По мнению, Тмарченко, такого рода подтекст наиболее ярко выражен в рассказах «Дождь» и «Рыжий» [10,47].

Например, персонаж, склонный к аффектации, приписывает некоторые личностные достоинства самому себе, а другому – большинство собственных недостатков. В подтексте это в основном выражается либо в защитной реакции незамедлительного приписывания негатива другим, либо в более смягчённом, но всё же пристрастном отношении к ошибкам и недочётам окружающих. Таков Макинтош из одноименного рассказа, который все свои негативные качества адресует непосредственному начальнику. В конце этого рассказа Моэм хочет как бы «подсказать» читателю суть «скрытого» смысла, когда при прогнозировании линии поведения коллеги происходит ложное приписывание главных причин поведения другому человеку. Тем самым Моэм реализует свой основной замысел создания такого хитроумного подтекста, который мог бы на самом деле первоначально восприниматься читателем как факт достоверный, прямо и непосредственно высказанный. Тогда в противовес тому случаю, который приводила Тмарченко, писатель отказывается от функции «всезнающего автора». В финале читатель уже не «обманывается»; он распознаёт суть моэмовского подтекста и имеет возможность трезво оценивать ту или иную ситуацию в её зеркальном отражении.

В рассказе «Заводь» Моэм использует другую иносказательную модель – «Я как свидетель». Вторичный смысл создаётся за счёт передачи не «сфабрикованных» (как в первом случае), но своих реальных и достоверных мыслей другому лицу, точнее, безымянному повествователю, который рассказывает от первого лица, является персональным субъектом ситуации и в определённой степени знает характер, более-менее трезво оценивает поступки

других действующих лиц. Но этот герой не участник событий (Макинтош и Лоусон), он только свидетель действий другого. Очевидно, что сам он «скрыт», дублёр «за кадром».

В чём же состоит его «новая функция»? В «Заводи» «Я как свидетель» обладает весьма ограниченным знанием ситуаций, он высказывает мнение о некоторых лицах одновременно, потому что конкретизировать поступки отдельных героев затрудняется. Центральное действующее лицо здесь, как правило, субъективно. Не всегда оно точно и верно, читатель может сделать и собственное, возможно, прямо противоположное заключение о действиях названных лиц. Сущность подтекста в иллюзии; центральный персонаж в «Заводи» окрашивает вымышленную действительность своим присутствием, занимая при этом место на периферии рассказываемой истории.

Наконец, хотелось бы отметить, что определённую роль в создании подтекста в рассказах Моэма играет природа. Она некоторым образом влияет на общее настроение того или иного действующего лица. В рассказе «Заводы» один за другим следуют соответствующие детали композиции. Читаем: «На водной поверхности нет никакой ряби. В море меж кораллами плавают разноцветные рыбёшки». И затем такая идиллия: «Сияло солнце в безоблачных небесах, а в воздухе разлита благодатная прохлада летнего утра. Кругом царят тишина и покой, природа как будто отдыхает, и от того наш герой шкипер также чувствовал себя необычайно покойно и хорошо» [10,77]. Небезынтересно, что на природу в рассказах Моэма обратил внимание видный филолог, автор многих учебных пособий по русской литературе Г. Н. Пospelов. Он, в частности отмечал: «В цикле рассказов английского писателя при проекции на действительность образов воды, волн или дождей даёт о себе знать такое явление, как «медитативный подтекст» [11,184]. В общепринятом смысле слова под «медитативным подтекстом» понимают раздумья о предметах, явлениях или процессах, происходящих в состоянии полной сосредоточенности разума и психики» [12, 88].

Подтекст не всегда обладает конкретной, то есть прямой номинативной функцией. В нём может быть выражен иронический смысл. Замечено, что у Моэма юмор может быть мягким и злым, граничащий с сатирой и даже сарказмом. Анализ некоторых рассказов под характерным углом зрения убеждает, что Моэму было свойственно тонкое чувство юмора, понимание исторического бытия в образно-художественной ткани текста, которое нашло отображение в отдельных овеществленных деталях.

Действительно, бросающиеся в глаза разночтения не означают отсутствия разнообразия форм, формирующих подтекст. Так, критик В. Вулф считала, что «в прозаических произведениях послевоенной поры начинает реализовываться особая атмосфера психологизма, когда в повествовании наиболее существенным становится «внутреннее действие, пусть даже ирония в виде подтекста» [13,491]. Применительно к «малой прозе» Моэма, она подчёркивала, что «... в развитии сюжета английским писателем усиливается акцент на внутреннем и нередко комическом мире персонажей, усиливается интерес к подсознанию, к тому, что В. Вулф называла «моментами бытия» [13,492].

Мягкий юмор сквозит в рассказе «Дождь», в котором автор с тонкой иронией разоблачает религиозный фанатизм. Миссионер Дэвидсон считает, что туземцам следует отказаться от традиционных костюмов, заставляя сменить лаву-лаву на брюки. Причём, он полагает, что эту «операцию» надо бы закрепить в законодательных актах. Смехотворными выглядят его заявления о том, чтобы запретить исполнять ритуальные танцы, он жаждет истребить их естественность, привычку веками чувствовать себя частью природы и жить с ней в гармонии. Писатель иронично подчёркивает несостоятельность идеи о том, что страдание очищает человека. Наоборот, несчастье и чувство безысходности, ощущение «тупика не могут облагородить личность, они рожают лишь безграничную ненависть» [1, 128]. Сэди Томпсон всего за «три дня» блестяще доказала, как несложно увести проповедника, вещающего о том, что ее присутствие - «угроза острову», с пути истинного, мгновенно разрушив образ христианского пастыря и явив миру человека с загнанной вглубь сексуальностью.

В рассказе «Рыжий» на вопрос шкипера, почему он не пьёт, Нейлсон отвечает, что он трезвенник и «опьяняет себя более тонким способом». Ирония Нейлсона – это сигнал о разности их статуса: он - доктор философии, наслаждающийся мудростью веков, опьяняющий себя размышлениями о бытии, шкипер же знает только физическое опьянение. Желание Нейлсона продолжить разговор со шкипером с «иронией», «шутки ради», потому что тот был «так неотесан и туп», оборачивается для него поражением. Шкипер не так уж примитивен и туп, как сначала кажется, он хитер, и не просто так он появился в домике у ручья. Автор, передавая его настроение тогда, когда он собирается съезжать со шхуны на берег, замечает, что

«слабая улыбочка лишь тронула губы его» [10, 102]. Читатель пока не осведомлен почему. Только в конце рассказа становится ясно, что это была улыбка узнавания места, где он был давным-давно счастлив, и воспоминания о прошлом.

Этого же принципа ироничной окрашенности речи персонажей Моэм придерживается и во многих других рассказах. Так, в «Падении Эдварда Барнарда» главный герой Изабелла специально говорит напевным, музыкальным голосом, как подобает аристократической особе; Ева, которая похожа на весенний цветок, изъясняется на литературном языке, но безыскусно и просто. Этель, закончившая школу в миссии, предпочитает говорить по-самоански, особенно когда ругается с мужем. Рассказчик просто констатирует, что «в ней не было и намека на интеллект» [14, 154], но она легко болтала о пустяках. Иронизирует автор и над миссис Дэвидсон, награждая её «металлическим» голосом и «быстрыми, птичьими движениями», когда она энергично и со знанием дела рассказывает о миссионерских делах. В том же самом рассказе Бэйтмен попадает на Таити в неподобающие, как он думает, джентльмену условия: ему приносят для купания специальную одежду, именуемую парео, во время обеда подносят сырую рыбу, а потом предлагают надеть на голову венки. Писатель сталкивает два разных восприятия мира через ироничное описание внешности. Арнольд Джексон, которого в Чикаго люди считают мошенником, выглядит так: «Был он босиком, тело всё покрыто было темноватым загаром. Белоснежные его кудри и аскетическое лицо странным образом не вязались с таким нарядом туземным, но всё же держался он свободно и уверенно» [14,76].

Моэм продолжает с лёгкой иронией: «И показалось мне, будто я себя самого увидел, каким был я года два назад. На мне надет тот же самый воротничок, красуются те же самые туфли и тот же костюм, та же самая энергия» [15, 77]. Тройной повтор одного и того же местоимения создаёт комический эффект. Чтобы это нагляднее показать, считаем необходимым дать некоторое пояснение. В русском переводе это не звучит как тавтология местоимения, потому что использовано три рода. Но в английском-то языке этого нет. Эдвард трижды использует выражение «the same». Общеизвестно, что одежда англичан-джентльменов из высшего общества – это чаще всего строгий стиль. Но здесь та же самая одежда - признак энергичности и мобильности выдаётся за ложную добродетель. Моэм незлобиво над героем иронизирует: вряд ли Бэйтмен в одинаковой одежде двух разных возрастов похож на джентльмена. Он, конечно, старается быть вежливым, но истинное отношение к ситуации выдаёт невербальный язык тела - он ёжится, как будто прикоснулся к чему-то неприятному. А когда ему всё-таки надевают венок на голову, у него выступает на лбу пот. Обычный для тропиков обед, который всеми остальными воспринимается как явление повторяющееся, каждодневное, а потому обычное, выводит героя из равновесия, его физическое состояние меняется, он попадает в ситуацию, которая ему не только незнакома, но он вообще считает ее нецивилизованной. Довершает комический эффект поступок Евы, которая надела на голову Бэйтмена венок, чтобы сфотографировать его в «королевском обличье». Однако стемнело, и не было возможности запечатлеть героя-клоуна на плёнку. Вид у Бэйтмана был более чем непрезентабельный.

Текст этого рассказа формирует своеобразные комические связи. Венец в прямом значении, понятно, символ величия, свадебный ритуал или акт финансового награждения. Но в авторском подтексте он актуализирует христианские аллюзии, а также реминисценции, связанные с чувством на горе победителей олимпиад, поэтов, философов. Но эти связи способен выявить только подготовленный читатель. В рассказе именно этот скрытый диссонанс между общепринятым в высшем чикагском обществе мнением об Арнольде и уверенностью героя, спокойно принимающего венок из цветов, раздражает Бэйтмена, но объяснить самому себе причину собственного недовольства он не может.

В новеллах Фаулза анализируемого в первой главе сборника «Башня из Чёрного Дерева» подтекст и ирония, как выясняется, также становятся важными художественными приёмами. К ним автор «Коллекционера», «Волхва», «Аристоса» и других известных романов, как и Моэм, прибегал неоднократно. Солидарность в их использовании состоит в том, что два английских писателя удачно применяли в «малых жанрах» особого рода символы, являющие собой систему координат, которая в компрессированном виде передаёт содержание текста рассказов или новелл соответственно. Разница заключается в способах интерпретации, которая у Фаулза, как мы понимаем, по большей части связана с его мировоззрением художника-модерниста.

В чём нам видится тематическая общность Моэма и Фаулза в «малых жанрах»? О чём бы ни писали эти художники, сколь ни захватывающими была внешняя, сюжетная сторона их рассказов и новелл, в центре внимания всегда оставался «человек внутри». Отсюда пафос «говорящих названий», нередко упоминаемый в критической литературе. Некоторые рассказы

Мозма имеют такие названия «Записка» (Овеществлённая деталь детективного жанра); «Мираж» (Бесцельность прожитой жизни); «Нечто человеческое» (взывание к совести); «Человек со шрамом» (Настораживающее начало); «Непокорённая» (Символ силы и мужества). И т.д. Сопоставим: «Энигма», «Коко», «Туча», «Башня...», «Элидюк». Кажется, ничего общего. Но это не так. Во-первых, в «говорящих названиях» в той или иной степени присутствует символика, а это ключ к разгадке. Во-вторых, это выражение потайного смысла, а в них, как мы уже выяснили, суть подтекста. В-третьих, наряду с занимательной интригой, как правило, присутствует углублённый психологизм.

Оригинальна, на наш взгляд, символика уже во вступительной новелле, давшей название всему сборнику. Немногим больше столетия тому назад поэты «парнасской школы» объявили искусство «башни из слоновой кости» заповедным краем, вход в который открыт только посвященным - художникам по духу. Ключевым литературным образом, связывающим воедино все смысловые нити новеллы, является аллюзивный образ, заявленный в первом метатекстовом элементе новеллы заглавия - «Башня...».

Образ Башни, заявив о себе в заглавии, лейтмотивно повторяется в кульминационных моментах новеллы - споре между художниками, который Брэсли подытоживает емким выразительным образом, непонятым Дэвиду, и в конце новеллы, где главный герой начинает осознавать его смысл. Дэвид - теоретик искусства и художник-абстракционист, вся его жизнь, полотна и статьи тщательно выверены теорией и потому лишены природного очарования и подлинной глубины. Тяга Дэвида к Диане, общение с ней и Брэсли разрушают «уютное местечко», где притаился его дух, «спеленутый» искусственными измышлениями и теориями. Генри называет такое потаенное место каждого современного художника «башней из черного дерева», пришедшей на смену башне из слоновой кости. Прежде Уильям не сомневался в своем призвании, он полагал, что в нем заложены те качества, которые рано или поздно позволят ему создать непреходящие художественные ценности. Теперь он в тупике: - «... А он, Дэвид словно коконом опутан книжными знаниями: искусство как общественный институт, наука, тема для получения грантов и предмет дискуссий на заседаниях различных комиссий и комитетов. Вот в чем суть, вот что вызывает ярость старого художника...» [16, 27].

Лирическая концентрированность выразительных возможностей текста достигается за счет повтора, который в результате переосмысления заглавия в «Башне» приобретает контрастный вид: художник – не художник. Причем понятие «не художник» имеет вариативный ряд со значениями - «нормальный человек», «трус», «предатель», «притворщик» и т.д. Эти мотивы разводятся по разным ценностным полюсам, становятся приметамы противостоящих друг другу в сюжете новелле сил: Генри и Дэвида.

Восприятие Дэвидом окружающей жизни и людей часто фиксируется через посредство живописных полотен. Описание картины Брэсли «Охота при луне» следует, как нам кажется, воспринимать только в подтексте.

Через картину Брэсли Дэвид пытается постичь душу ее автора, однако, охватывает одним взглядом часть скрытого секрета, реального характера стоящего за внешним обликом. Характер Брэсли как истинного англичанина построен на феномене «сокрытия». «Лукавый старый изгой» Брэсли, «укрывшийся за ярко расцвеченной ширмой», «за маской космополитизма», неотделимый от своей родины, «как Робин Гуд» (17, 32), скрывает свою истинную натуру за гротескными обличиями: вспыльчивостью, непостоянством, взрывным характером, манерой одеваться.

Всегдашнее предубеждение Дэвида против откровенно литературных сюжетов в живописи сводит на нет тон, настроение, сила и выразительность сюжета одной из новых картин Брэсли, родившейся из смутных воспоминаний о раннем детстве: «В восприятии героя художник, «выстраивал одну композицию за другой и постоянно совершенствуясь, освобождается от неуклюжего буквализма - концептуального коррелята языка, каким он изъясняется» [17,17].

Однако функции повторов, заглавий и собственно говорящих названий всё-таки разные. Психология личности интересовала Мозма с точки зрения воплощения определённых нравственных качеств. Если говорить о мировоззренческих взглядах Фаулза, то нельзя не отметить воздействие на творчество писателя аналитической психологии иного рода. У Мозма мы не встретили подтекста или прямого сообщения о мифологических источниках; в новеллах Фаулза мифологизм составляет его неотъемлемую черту. Вот почему у него часто встречаются отсылки к Фрейдю. В основе взглядов Фаулза на поведение человека лежит теория Юнга о бессознательных архетипах. Именно под влиянием его учения, по свидетельству критика

Н. Пальцева, Фаулз искал возможность примирить внутреннюю гармонию личности с гармонией внешнего мира. Карл Густав Юнг писал по поводу этой гармонии: «Человек только в том случае может идеально соответствовать требованиям окружающего общества, если он также соответствует своему собственному миру, т.е. если он находится в гармонии с самим собой. И наоборот: он только в том случае достигнет внутренней гармонии, если он приспособится к внешней среде» [18,43].

Такую позицию Фаулз берёт за основу в своих новеллах. Вот почему пристрастие к семейному очагу выступает у Фаулза чаще, чем одинокая и покинутая личность в рассказах Моэма. Так, объектом особо пристального притяжения у Фаулза выступает одна из тех спокойных, интеллигентных и милостивых английских девушек, без которых не обходится практически ни одно из его произведений вообще. Если же быть более пристрастным, то можно заметить, «Бедный Коко» - единственная новелла из сборника «Башня... из черного дерева», в котором не появляется подобный персонаж.

Указанный мотив в новеллах, базируясь на теориях Фрейда и Юнга, порождает особую разновидность подтекста – извечные тайны, стремление к мистификации и мифологизации. Например, само заглавие новеллы «Туча» несёт с собой негативную коннотацию, вызывает различные ассоциации. Это: опасность, предостережение, уныние, одиночество, страх, фатальный исход неких событий. Проходя ассоциативную трансформацию, «говорящее название» становится много осмысленным, хотя бы благодаря аллюзивной перекличке с эпиграфом из «Гамлета» - репликой Офелии:

«О, вы должны носить свою руту иначе» [17,115].

Рута – символ раскаяния. Посредством данного эпиграфа воссоздается вторичный смысл. Подтекст шире раскрывает внешние границы сочинения. Слышится призыв автор глубже взглянуть в настоящее, переосмыслить его, проанализировать проблемы и ошибки и приступить к активным действиям, чтобы не потерять будущее.

Выводы. Итак, проведенное исследование позволяет прийти к некоторым выводам и обобщениям:

Романный опыт научил Моэма выстраивать лаконичную диалогическую речь персонажей и минимально использовать описательные прилагательные, что не мешало точно передавать атмосферу коммуникативного акта, и такие лапидарные диалоги были не менее информативны, потому что каждая реплика в тексте не столько точно выражала желаемое, сколько являлась намёком на него.

Отсюда специфические особенности речи и книжных предпочтений моэмовских персонажей напрямую зависят от их профессиональной деятельности и социального статуса. Писатель выделил три составляющие совершенства стиля: простой, доступный язык, искусство письма и ясность, благозвучие. В рассказе «Макинтош», объясняя причину собственного внимания к равновесию сюжета и манеры письма, он говорит, что постоянно представляет себе читателя.

В новеллах Фаулза большое значение придавалось подтексту и парадоксальности в рамках обращения к мифологическим источникам. Внутренний смысл национального мифа, по мысли писателя, это метаморфозы отступления и бегства, в которых английский художник обретает одновременно и «потаенное убежище», и «укрепленный редут». Таков, по Фаулзу, и вектор самой английскости, дающий о себе знать на уровне поэтики.

Характерно что показатель английскости волновал двух писателей. Но Моэм делал главный упор на описании национальных ритуалов и церемониалов; Фаулз – для понимания специфики словесного изображения и текста. Поэтому в рассказах Моэма подтекст, парадокс и ирония выявляются в основном на уровне портретной характеристики героев. У Фаулза эти признаки многократно перекодируются и обретают значение необъяснимой тайны, загадки. «Тайна» или неведение, по Фаулзу, - это энергия. Как только тайна объяснена, она перестает быть источником энергии. Если мы задаем достаточно глубокие вопросы, наступает момент, когда ответы, «если они могут быть даны, убивают». Такое перекодирование связано с усложнением жанровой структуры новеллы, а именно сочетанием в ней поэтики психологического, нравоописательного и некоторых элементов детективного жанра. Но в том и другом случаях мысль, которая выражена в тексте с помощью ведения парадоксальных деталей, привлекает наше внимание необыкновенной двойственностью своего подхода к специфической трактовке в произведении в целом.

Моэм и Фаулз умышленно снимают, стирают грани между вымыслом и реальностью. Было показано, что они творят символами, намеками, знаками, наслаждаясь, как писатели, найденной удачной деталью, пробуждают мыслительные процесс в сознании читателя,

интригуя его очередными, привлекательными сценами, не оставляя его равнодушным к происходящему повествованию.

ЛИТЕРАТУРА

1. Моэм С. Подводя итоги. М.: Художественная литература, 1957, 192 с.
2. Buchholz H. Die schöpferische Elite und Ihre Gesellschaftliche Verantwortung. Verlag Peter Lang. Gmbm. Franfurkt am Main, 1986.-118 p.
3. Ellen P. Remorse, Responsibility and Moral Dilemmas in the Fiction of John Fowles // Critical Essays on John Fowles. Boston. Hall. Cop., 1986.- P. 57-76.
4. Соловьева Н. А. У истоков английского романтизма. М.: Просвещение, 2006, 230 с.
5. Maugham W. S. A Writer's Notebook. Heinemann. Melbourne. London. Toronto. 1952, p. 54.
6. Голякова, 2006, с. 8
7. Мыркин В. Я. 1976, с. 88
8. Долинин К. А. Интерпретация текста. Французский язык. – Изд. 3-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 304 с.
9. Maugham W. S. Maugham's Introduction to Modern English and American Literature / W. S. Maugham. - Philadelphia, the New Home Library, the Blackstone & co., 1943. - 618 p.
10. Тамарченко Н. Д. Теория литературных родов и жанров. Эпика. Тверь: Тверской педагогический институт, 2001, 72 с.
11. Моэм Сомерсет. Нечто человеческое. Рассказы. М.: Правда, 1989, 525 с.
12. Поспелов Г. Н. Проблемы литературного стиля. М.: МГУ, 1970, 330 с.
13. Этимологический словарь русского языка. Медитативность в литературе. <https://how-to-all.com>
14. Вулф В. Современная художественная проза. М.: Художественная литература, 1998, с. 488-496.
15. Моэм С. Падение Эдварда Барнарда (1921)"Рассказы". М., "Правда", 1979.
16. Фаулз. Башня из Чёрного Дерева. Сборник новелл // https://royallib.com/author/faulz_dgon.html
17. Wolfe, P. John Fowles, Magus and Moralists / P. Wolfe. – Lewisburg: Bucknell University Press, 1979. – 201 p.
18. Пальцев Н. Суть творчества, суть чудотворства ...// Fowles J. The Ebony Tower. Eliduc. The Enigma.

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «АНА (МАТЬ)» НА УРОВНЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА

Усенова Г. А.

Республика Каракалпакстан, г. Нукус, Нукусский государственный педагогический институт

Abstract. *The meaning of karakalpak word “mother” has changed over the centuries in such a way that it reveals profound changes in the relations between people. It is known that dictionaries are the fixators of the most established and formalized definitions. It is interesting to trace the evolution of the concept “mother” by the analysis of definitions given in the dictionaries, in various lexicographic sources and other materials.*

Keywords: *verbalization, lexical units, concept, lexicographical sources, karakalpak language.*

Введение. В последние годы одной из ведущих тенденций в сфере гуманитарных знаний является изучение концептов, которые стали уже закрепившимся понятием психологии, философии, когнитивной лингвистики.

Когнитивная лингвистика в наши дни динамично развивающееся направление, изучающее «проблемы соотношения языка и сознания, роль языка в концептуализации и категоризации мира, в познавательных процессах и обобщении человеческого опыта, связь отдельных когнитивных способностей человека с языком и формы их взаимодействия» [1, с.296]. То есть, язык выступает вербализатором мысли и заключает в себе опыт постижения мира человечеством.

Избранный для настоящего исследования концепта «Ана» является одним из универсальных концептов, представляющих особый интерес практически для всех национальных концептосфер.

Как известно, словари выступают фиксаторами наиболее устоявшихся и оформившихся определений. Для анализа нами были изучены лексикографические источники для выявления исследуемого материала и были вовлечены толковые, энциклопедические словари каракалпакского языка.

Ядро концепта «Ана» в каракалпакском языке составляет следующие зафиксированные в словарях современного каракалпакского литературного языка слова «Ана».

В словаре «Каракалпак тилинин тусиндирме сөзлиги» 1982 года приводятся следующие семы: (единицы значения)

Ана – (ат) Апа, тууған шеше (Родная мать).

1. Мэрт Юрийлер анасы, Россия даңқ саған. (И. Юсупов)

2. Олар ата-анаға жәрдем бергенде зуулап комбайндай пахта тергенде. (И. Юсупов)

В словаре «Каракалпакско-русский словарь» 1958 года слова «Ана» имеет следующие определения:

Ана I – мать. Тууған анна. Родная мать. Өгей ана. Мачеха. Ана тили. Родной язык (букв. Язык матери).

Анасын көрип кызын ал – поговорка.

Посмотри на мать девушки, потом женись.

Таким образом, в данных словарях при определении ядра концепта «Ана» в каракалпакском языке не фиксируются значения «семья баслыгы, тәрбияшы» (хозяйка семьи, воспитательница).

Слова «Ана» является древнетюркским словом по происхождению и обозначает «перзентлери бар хаял» (женщина имеющая детей).

Следует отметить, что в каракалпакском языке существуют синонимичные слова, которые наряду со словом «Ана» также являются репрезентантами концепта «Мать» в изучаемом языке:

Апа. 1) мать; кыз апа – старшая сестра.

2) сестра (обращение к старшей сестре мужа и ко всем страшим женщинам).

Слово «Ене» тоже является одним из синонимичных слов, которое репрезентирует концепт «мать». Слово ене является синонимом к слову «ана» в первом значении (мать), а также обозначает в каракалпакском языке свекровь и тещу, причем в этих значениях употребляется чаще.

Слово «Шеше» также является синонимом к слову ана. Слово шеше – почти абсолютный синоним анна, но более нейтральной окраски, не имеет высокого, символического значения, присущего слову ана. Лексемы ана, шеше никогда не употребляются по отношению к животным, духовным лицам.

Слово «Ана» представлено как «Мать» (в возвышенном понимании). Как видим, каракалпакские слова ана, шеше являются почти полными синонимами, различаясь небольшой стилистической окраской. Ана – более возвышенное, шеше – нейтральное и разговорное.

Слово «Апа» дается в каракалпакско-русских словарях в значениях «мама, мать» (почтительное обращение к старшим женщинам, тетя):

1. мать
2. страшая из сестер, старшая сестра

1. старшая сестра
2. мать (при обращении)

1. старшая сестра
2. мама чаще употребляется в качестве обращения.

Ене – «мать, свекровь, теща», а в каракалпакско - русском тематическом словаре означает – «свекровь, теща». Перевод лексемы «ене» дается в следующем порядке:

- Ене – 1) редко мать
2) теща (мать жены), свекровь (мать мужа);
3) мать (в обращении к матери мужа).

Разночтения обнаруживаются в подаче значений слов апа, а также в структуре значений лексемы ене, свидетельствуя о том, что для носителя современного каракалпакского языка слов ене в значении «мать» не актуально.

Как уже отмечалось, синонимический ряд слов со значением «мать» в каракалпакском языке представлен гораздо большим количеством разнокорневых слов. Ана – шеше – ене – апа – мама, что обусловлено причинами экстралингвистического порядка и связано с особенностями родственных отношений и социальным статусом женщины в истории каракалпакского общества.

Слово «шеше» употребляется в двух значениях:

1. баланын тууган анасы. Тууган ана – родная мать ребенка.
2. жасы улкен хаял адамга айтылытуугын сөз – обращение к пожилой женщине.

Лексема ене, этимологический связанная со словом анна, совпадает с последним в одном из значений. В толковом словаре каракалпакского языка 1982 года под редакцией А. Турабаева, Е. Календерова, У. Ембергенова, К. Даулетбаева слово «ене» дается в следующем порядке:

Ене – (ат) 1. Ана, шеше. Кыз дегениң мийман екен, Ата-енеси кыйган екен, елден саяк жыйган екен, мудар иши эрман екен. (ҚҚ.х.к)

2. хаялдын куйеуиниң анасы. Бизин енем урыс басланған куннен баслап-ақ белин бекем бууды. (К. Султанов). Мен енемди анаман да артык көремен. (Ж. Аймурзаев). Жылама ене! – деди ол. (К. Султанов).

3. жанлы жәниуарлардың балаларының төллериниң анасы. Бузауды енесинен айырған екен. (К. Айымбетов). Бул бизлердеги бурыннан киятырған ене сыйыр еди (К. Аралбаев).

4. мурындық ене – жигит пенен кыздың уйленип, турмыс курғаннан кейин тазадан сайланатуғын анасы. Мурындық ене болса баяғыда болыпты. (Т. Кайыпбергенов) – Ол қатын Турымбеттиң бурынғы мурындық енеси. (Т. Кайыпбергенов).

Результаты исследования. Для каракалпакского языка свойственно более дифференцированное употребление слов, обеспечивающих функционирование концепта «ана».

Значения слова «ана» в каракалпакском языке передаются посредством слов ана, шеше, ене, апа, мама которые различаются не только стилистическими оттенками, но и смысловыми нюансами, являясь по сути, идеографическими синонимами: ана – нейтр.и возвыш; ене –нейтр. и мест; шеше – нейтр, апа – нейтр, мама – нейтр. и книжн.

Выводы. Таким образом, мы полагаем, что слово «ене» в значении «мать» является устаревшим, не характерным для современного каракалпакского литературного языка.

Слово «апа» синонимично лексеме «ана» в одном из значений:

1. бир туусқан ямаса тууысқанға жақын жасы улкен хаял (старшая из сестер, близких родственниц).

2. тууган шеше, ана (родная мать).

Функционирование лексемы мама интересно тем, что она повсеместно распространена в разговорной сфере, особенно среди двуязычного городского населения в значениях «мать», употребляется в обращении к матери.

Таким образом, репрезентация концепта «ана» в каракалпакском языке осуществляется посредством синонимичных слов, в которых отражаются такие материнские черты, как доброта, забота, чистота, правдивость.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие / В. А. Маслова. 3-е изд., испр. М.: Флинта: Наука, 2007. – 296 с.
2. «Каракалпак тилинин тусиндирме сөзлиги» 1982, I-том. Нукус.
3. «Каракалпакско-русский словарь» 1958.

ЧАСТОТНІСТЬ АЛЮЗИВНИХ ТИПІВ ЯК СТАТИСТИЧНИЙ ПАРАМЕТР У ТЕКСТАХ БРИТАНСЬКИХ ПРОЗАЇКІВ-МОДЕРНІСТІВ

канд. філол. наук Ярема Оксана Богданівна

Україна, Тернопіль, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка

Abstract. An analysis of allusive elements in the British literature is carried out. The statistical aspects of the functioning of allusions in the British literature of modernism are researched. The key types of allusive units in the literature are highlighted. Among them mythological, theological, literary, historical and social, folklore, everyday-life, art and personal allusions are distinguished. The random samples of the texts of seven authors were taken as the material for the investigation. The distance between the generated samples of the authors is calculated and the differences in the distribution of different types of allusive units in the text samples are revealed. The analysis is carried out with the help of *t*-test.

Keywords: allusion, allusive element, intertextuality, fiction, prose, statistical linguistics

Вступ. Спрямованість до аналізу лінгвістичної сутності алюзії та відмежування цього явища від інших суміжних понять складають основний масив сучасних досліджень, зокрема семантичного компоненту чи формального плану вираження алюзії. Однак, застосування методів статистичної лінгвістики, які формують очевидно перспективну нішу у напрямі сучасного інтегративного підходу у науці, залишилися поза увагою дослідників. Головною метою цієї роботи є виявлення лінгво-статистичних ознак алюзивних мовних одиниць для диференціювання індивідуально-авторських параметрів текстів прозаїків-модерністів британської художньої літератури.

Основні результати роботи. Дослідження алюзії як лінгвістичної одиниці, уможливує аналіз не лише її семантичної сторони чи формального вираження, а й визначення ролі алюзії при ідентифікації родів літератури за допомогою χ^2 -критерію та критерію Стюдента. Обчислення статистичних значень для загальної кількості алюзій прозового роду сформулювали уявлення про те, що ця метавибірка за кількістю абсолютних частот алюзивних елементів посідає проміжне місце між драмою й поезією. Загалом у поезії виявлено 579 алюзивних одиниць, у драмі – 83, а у прозі – 293. Загальна кількість ідентифікованих алюзій в обраних уривках текстів усіх трьох родів літератури — 955. Визначивши ядро і периферію кожного з родів літератури [2, с. 27-28], можна зазначити, що прозу характеризують літературний, теологічний, історично-соціальний і особовий типи алюзій. Однак чи залежить сума цих частот від рівномірного розподілу одиниць у творах письменників, чи внаслідок переважання цієї одиниці у вибірці одного-двох авторів, що в результаті відповідає за чисельність окремого типу алюзій у генеральній сукупності, ми зможемо дізнатися, вираховавши середню частоту алюзій у вибірках у межах кожного автора та з застосуванням критерію Стюдента. За основу ми обрали формульні обчислення, представлені у книжці В. І. Перебийніс [1]. Для виявлення суттєвості розходження між підвбірками авторів, ми оперували такими показниками як обчислення середньої частоти алюзій, середньоквадратичного відхилення, міри коливання середньої частоти, оцінки стандартної помилки середньої частоти, а на кінцевому етапі застосувати критерій Стюдента і визначення відстаней у випадку суттєвості розходження.

Середні значення восьми досліджуваних типів алюзій, ми представимо у таблиці (табл. 1).

Наочно представлено середні частоти, що вказують на концентрацію різних типів алюзій у прозових творах Дж. Джайса, О. Хакслі, Д. Г. Лоуренса й Дж. Оруелла. Радикально вирізняються високою частотою теологічний, літературний і побутовий типи алюзій у Дж. Джайса; для творів О. Хакслі ядром алюзивних елементів є літературні та історично-соціальні. У творах Дж. Оруелла ключовий історично-соціальний тип алюзій. Відчутно різниться з-поміж інших типів алюзій середня частота літературного типу у творчості В. Вулф. Проза В. С. Моєма і Дж. Конрада відзначається відносною ненасиченістю алюзіями.

Перевірка за допомогою критерію Стюдента дасть змогу виявити, чи існують розходження між окремими парами вибірок прозаїків.

Міфологічний тип алюзій

Наявність цього типу алюзій із мінімальною різницею між частотою середнього значення зосереджена у вибірках лише трьох авторів – Дж. Джайса, О. Хакслі й Г. Лоуренса.

Таблиця 1. Середня частота різних типів алюзивних одиниць у текстах прозаїків

№ з/п	Типи алюзій Автор	М	Т	Л	І	Ф	П	А	О
1	Дж. Джойс	0,50	2,50	3,40	1,10	0,70	1,70	0,20	1,20
2	О. Хакслі	0,30	1,10	1,30	1,70	0,10	-	0,20	1,20
3	Д. Г. Лоуренс	0,10	1,40	0,10	0,10	0,30	-	-	0,20
4	В. Вулф	-	-	2,20	0,10	-	-	-	0,70
5	Дж. Оруелл	-	1,00	0,60	1,70	-	0,20	-	0,70
6	В. С. Моем	-	0,20	0,50	0,20	-	0,20	0,10	1,00
7	Дж. Конрад	-	0,50	0,10	-	-	-	-	-

Коливання середньої частоти (δ_x) складає 0,21 для алюзії у творах Дж. Джойса; 0,20 – для текстів О. Хакслі; 0,09 – для творів Г. Лоуренса.

Смуга частот $\bar{x} - 2\delta_x$ до $\bar{x} + 2\delta_x$ коливається в проміжку від 0,08 до 0,92 (при $\epsilon\%$ - 99,17 %) у творах Дж. Джойса; від 0,00 до 0,71 (при $\epsilon\%$ - 98,68 %) – у прозі О. Хакслі; від 0,00 до 0,29 (при $\epsilon\%$ - 98,14 %) – у текстах Г. Лоуренса. Загалом, рівень верхньої межі коливань у цих авторів однаковий.

Для зручності та унаочнення результатів показники смуг частоти можна зобразити на діаграмі (рис. 1).

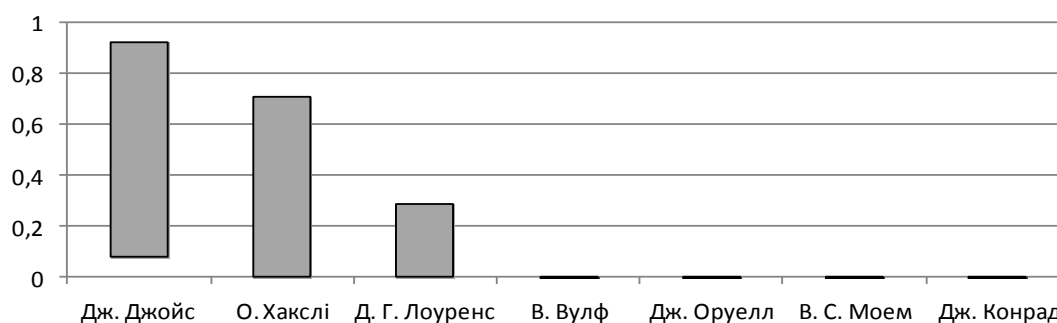

Рис. 1. Коливання середньої частоти міфологічного типу алюзій в авторських текстах розповідного роду

Визначимо коефіцієнти розбіжностей між парами за критерієм Стьюдента (табл. 2).

Таблиця 2. Коефіцієнти розходження між авторами середньою частотою міфологічного типу алюзій

Автор	Дж. Джойс	О. Хакслі	Д. Г. Лоуренс	В. Вулф	Дж. Оруелл	В. С. Моем	Дж. Конрад
Дж. Джойс	-	0,64	1,77	2,21	2,21	2,21	2,21
О. Хакслі	-	-	0,94	1,41	1,41	1,41	1,41
Д. Г. Лоуренс	-	-	-	-	-	-	-
В. Вулф	-	-	-	-	-	-	-
Дж. Оруелл	-	-	-	-	-	-	-
В. С. Моем	-	-	-	-	-	-	-
Дж. Конрад	-	-	-	-	-	-	-

На основі зіставлення табличних даних можемо сказати, що у парах Дж. Джойс-В. Вулф, Дж. Джойс-Дж. Оруелл, Дж. Джойс-В. С. Моем, Дж. Джойс-Дж. Конрад фіксуємо наближення до тенденції до розходження. Інші пари вибірок мають коефіцієнт, який нижчий за табличний $t_{5\%}$ і розходження між ними несуттєве. Тому вони належать до однієї сукупності, а авторські преференції і жанрові різновиди не впливають на їх.

Задля оптимізації подальших результатів ступенів розходження між вибірками авторів у наступних типах алюзій, представимо зведену таблицю цих даних укінці (див. таблицю 3).

Теологічний тип алюзій

Алюзії на релігійну тематику – найбільш поширений вид у розповідному роді літератури й належать до ядра у прозі двох письменників.

Коефіцієнт коливання середньої частоти (δ_x – також варіює в кожній вибірці: 1,57 – Дж. Джойс, 0,39 – О. Хакслі, 0,51 – Д. Г. Лоуренс, 0,95 – Дж. Оруелл, 0,13 – В. С. Моем, 0,16 – Дж. Конрад.

Таблиця 3. Показники критерію Стьюдента (t) та відстані між стилями (l) за параметром “частота алюзивних типів” у текстах британських прозаїків-модерністів

Тип алюзій	М		Т		Л		І		Ф		П		А		О	
	t	l	t	l	t	l	t	l	t	l	t	l	t	l	t	l
Джойс–Хакслі	0,64	-	0,82	-	1,44	-	0,51	-	1,90	-	1,52	-	0,00	-	0,00	-
Джойс–Лоуренс	1,77	-	0,63	-	2,35	-	1,43	-	0,94	-	1,52	-	1,50	-	2,06	-
Джойс–Вулф	2,21	-	1,51	-	0,57	-	1,43	-	2,33	-	1,52	-	1,50	-	0,82	-
Джойс–Оруелл	2,21	-	0,91	-	1,84	-	0,53	-	2,33	-	1,33	-	1,50	-	0,77	-
Джойс–Моем	2,21	-	1,39	-	2,04	-	1,28	-	2,33	-	1,32	-	0,60	-	0,27	-
Джойс–Конрад	2,21	-	1,21	-	2,35	-	1,59	-	2,33	-	1,52	-	1,50	-	2,71	-
Хакслі–Лоуренс	0,94	-	0,44		2,94	0,10	1,69	-	0,63	-	-	-	1,00	-	1,97	-
Хакслі–Вулф	1,41	-	2,70	0,02	0,56	-	1,56	-	1,00	-	-	-	1,00	-	0,79	-
Хакслі–Оруелл	1,41	-	2,25		0,99		0,00	-	1,00	-	1,50	-	1,00	-	0,75	-
Хакслі–Моем	1,41	-	2,10	-	1,76	-	1,57	-	1,00	-	1,00	-	0,45	-	0,26	-
Хакслі–Конрад	1,41	-	1,47	-	2,94	0,10	1,80	-	1,00	-	-	-	1,00	-	2,57	-
Лоуренс–Вулф	-	-	2,58	+/-	1,35	-	0,00	-	1,00	-	-	-	-	-	1,07	-
Лоуренс–Оруелл	-	-	-	-	0,96	-	1,78	-	-	-	1,50	-	-	-	0,00	-
Лоуренс–Моем	-	-	2,15	-	1,62	-	0,60	-	1,00	-	1,00	-	1,00	-	1,27	-
Лоуренс–Конрад	-	-	1,66	-	0,00	-	1,00	-	1,00	-	-	-	-	-	1,00	-
Вулф–Оруелл	-	-	-	-	0,96	-	1,78	-	-	-	1,50	-	-	-	0,00	-
Вулф–Моем	-	-	1,50	-	1,08	-	0,59	-	-	-	1,00	-	1,00	-	0,41	-
Вулф–Конрад	-	-	-	-	1,35	-	0,95	-	-	-	-	-	-	-	1,66	-
Оруелл–Моем	-	-	6,00	0,52	0,16	-	1,66	-	-	-	0,00	-	1,00	-	0,39	-
Оруелл–Конрад	-	-	-	-	0,84	-	1,90	-	-	-	1,50	-	-	-	1,48	-
Моем–Конрад	-	-	2,25	-	1,62	-	1,50	-	-	-	1,00	-	1,00	-	1,68	-

Колівання смуги частот $\bar{x} - 2\delta_x$ до $\bar{x} + 2\delta_x$ міститься в межах від 0,00 до 5,64 (при $\epsilon\%$ - 98,77 %) у вибірці Дж. Джойса; від 0,33 до 1,87 (при $\epsilon\%$ - 99,31 %) – у вибірці О. Хакслі; від 0,37 до 2,43 (при $\epsilon\%$ - 99,31 %) – у текстах Д. Г. Лоуренса; від 0,00 до 2,90 (при $\epsilon\%$ - 98,14 %) – у романах Дж. Оруелла; від 0,00 до 0,45 (при $\epsilon\%$ - 98,76 %) – у творах В. С. Моема; від 0,18 до 0,82 (при $\epsilon\%$ - 99,38 %) – у прозі Дж. Конрада.

Частотні параметри, хоча й відрізняються за діапазоном середньої частоти, а й перетинаються між собою. Різновіддалені один від одного тексти О. Хакслі й В. Вулф фіксують відстань між собою майже на нульовому значенні при точності 99 % - 0,02. Тенденцію до розходжень спостерігаємо в парах: В. Вулф – Д. Г. Лоуренс ($t_{2\%} \leq t \leq t_{1\%}$), тобто точність розходжень складає 98,5 %. Для пари В. Вулф – Д. Г. Лоуренс $t \leq t_{1\%}$, а це свідчить лише про тенденцію до розходження. Найбільший показник розходження спостерігаємо в парі Дж. Оруелл – В. С. Моем (0,52). Для інших пар вибірок приймаємо нульову гіпотезу.

Літературний тип алюзій

Алюзії на сюжети, персонажі інших митців займають чільне місце в розповідному роді загалом і в текстах досліджуваних прозаїків зокрема. Середнє коливання таке: 1,33 – у доробку Дж. Джойса, 0,38 – О. Хакслі, 0,09 – Д. Г. Лоуренса, 1,48 – В. Вулф, 0,38 – Дж. Оруелла, 0,21 – В. С. Моема, 0,09 – Дж. Конрада.

Значення смуги частот $\bar{x} - 2\delta_x$ до $\bar{x} + 2\delta_x$ міститься в діапазоні від 0,74 до 6,06 (при $\epsilon\%$ - 99,23 %) – для середнього значення досліджуваної одиниці у творчості Дж. Джойса; від 0,55 до 2,05 (при $\epsilon\%$ - 99,43 %) – для середньої частоти літературних алюзій О. Хакслі; від 0,00 до 0,29 (при $\epsilon\%$ - 98,14 %) – у прозі Д. Г. Лоуренса; від 0,00 до 5,15 (при $\epsilon\%$ - 98,68 %) – у текстах В. Вулф; від 0,00 до 1,36 (при $\epsilon\%$ - 98,73 %) – у вибірці Дж. Оруелла; від 0,08 до 0,92 (при $\epsilon\%$ - 99,17 %) – у творах В. С. Моема; від 0,00 до 0,29 (при $\epsilon\%$ - 98,14 %) – у вибірках Дж. Конрада.

За критерієм Стьюдента визначено розходження між парами вибірок – О. Хакслі – Д. Г. Лоуренс (0,10) та О. Хакслі – Дж. Конрад (0,10).

– Історично-соціальний тип алюзій

– Активне укралення натяків на історичні та соціальні події є спільною рисою для прозаїків-модерністів, адже тема війни й соціальних перепитів минулого та сьогодення

приваблювала митців літератури. На фоні цього історично-соціальний тип алюзії є відносно частотною одиницею у прозі письменників.

Коливання середньої частоти (δ_x) історично-соціального типу алюзій складає 0,66 для романів Дж. Джойса; 0,90 – в епосі О. Хакслі; 0,09 – у прозі Д. Г. Лоуренса; 0,09 – у вибірках В. Вулф; 0,85 – у текстах Дж. Оруелла; 0,13 – у прозі В. С. Моєма.

Смуга частот $\bar{x} - 2\delta_x$ до $\bar{x} + 2\delta_x$ керується межами від 0,00 до 2,41 (при $\epsilon\%$ - 98,83 %) – у творах Дж. Джойса; від 0,00 до 3,49 (при $\epsilon\%$ - 98,97 %) – у досліджуваних вибірках О. Хакслі; від 0,00 до 0,29 (при $\epsilon\%$ - 98, 14 %) – для прози Д. Г. Лоуренса; від 0,00 до 0,28 (при $\epsilon\%$ - 98,14 %) – для текстів В. Вулф; від 0,00 до 3,40 (при $\epsilon\%$ - 99,02 %) – для вибірки Дж. Оруелла; від 0,00 до 0,45 (при $\epsilon\%$ - 98,76 %) – для прози В. С. Моєма.

Обчислення показників Стюдента і відстаней між вибірками показало, що істотних розходжень не прослідковуємо в жодній парі вибірок письменників, а отже стосовно цього типу алюзій вони близькі між собою, а коефіцієнти розходжень не є їхніми статистичними параметрами.

Фольклорний тип алюзій

Фольклорний тип алюзивних елементів характерний лише для Дж. Джойса, О. Хакслі і Д. Г. Лоуренса.

Коефіцієнт коливання середньої частоти (δ_x) складатиме 0,28 для творів Дж. Джойса, 0,09 – для текстів О. Хакслі і 0,28 – для прози Д. Г. Лоуренса.

Діапазон смуги частот $\bar{x} - 2\delta_x$ до $\bar{x} + 2\delta_x$ фіксуємо в проміжку від 0,13 до 1,27 (при $\epsilon\%$ - 99,20 %) у творах Дж. Джойса; від 0,00 до 0,29 (при $\epsilon\%$ - 98,14 %) – у вибірках О. Хакслі; від 0,00 до 0,87 (при $\epsilon\%$ - 98, 14 %) – для прози Д. Г. Лоуренса.

Із-поміж отриманих коефіцієнтів довірчих границь найбільш цікавими видаються показники при зіставленні прози Дж. Джойса з прозою В. Вулф, Дж. Оруелла, В. С. Моєма, Дж. Конрада, оскільки в чотирьох останніх авторів цей тип алюзій не зафіксований. Показник $t_{2,5\%} \leq t \leq t_{2\%}$, тобто справедливим буде визначення явища тенденцією до розходження. Інші десять зіставлених пар підлягають під закони нульової гіпотези.

Побутовий тип алюзій

Алюзії на об'єкти навколишнього світу є якісною ознакою для прози Дж. Джойса, адже абсолютна частота сягає 17 одиниць на 10 підвибірок.

Частка від ділення середнього квадратичного відхилення на корінь квадратний із кількості досліджуваних уривків або коливання середньої частоти (δ_x) побутового типу алюзій у прозі Дж. Джойса дорівнює 1,01, у текстах Дж. Оруелла – 0,13, а в прозових творах В. С. Моєма – 0,19.

Смуги частот $\bar{x} - 2\delta_x$ до $\bar{x} + 2\delta_x$ містяться у відтинку від 0,00 до 3,72 (при $\epsilon\%$ - 98,83 %) у романах Дж. Джойса; від 0,00 до 0,45 (при $\epsilon\%$ - 98,76 %) – у вибірках Дж. Оруелла; від 0,00 до 0,58 (при $\epsilon\%$ - 98, 14 %) – для текстів В. С. Моєма.

Контрастне протиставлення верхньої межі діапазону середньої частоти побутового типу алюзій у текстах Дж. Джойса напротивагу смуги коливання середніх частот, однак, не означає, що розходження між цими парами будуть суттєвими, адже частоти пересікаються.

З обчислень за критерієм Стюдента очевидно, що усі емпіричні значення $t < t_{5\%}$, тобто маємо підстави згрупувати всі підвибірки в одну вибірку, хоч і в деяких текстах цей тип алюзій не функціонує взагалі.

Арт-алюзії

Аналізований вид алюзій подібний до характеристик фольклорного та не є визначальним у межах творчості прозаїків-модерністів.

Коливання середньої частоти (δ_x) у вибірці Дж. Джойса перебуває на рівні 0,13, у вибірці О. Хакслі – 0,19, а у вибірці В. С. Моєма – 0,09.

Смуги частот $\bar{x} - 2\delta_x$ до $\bar{x} + 2\delta_x$ простягаються від 0,00 до 0,45 (при $\epsilon\%$ - 98,76 %) у творах Дж. Джойса; від 0,00 до 0,58 (при $\epsilon\%$ - 98,14 %) – у прозі О. Хакслі; від 0,00 до 0,29 (при $\epsilon\%$ - 98,14 %) – у текстах В. С. Моєма.

Діапазон частот досить близький, що свідчить про низькі коефіцієнти розходжень. Апелювати до тенденції про розходження ми не можемо, оскільки коефіцієнти розходжень не є високими та свідчать про близькість показників частоти арт-алюзій у прозових творах, а отже вказують і на схожість самих текстів щодо цього стилістичного об'єкта.

Особові алюзії

Особовий тип алюзій присутній у творчості більшості прозаїків, а саме в шести із семи представлених до розгляду, він входить до основної системи алюзивних типів.

Коливання середньої частоти (δ_x) в прозі Дж. Джойса складає 0,42, у текстах О. Хакслі – 0,44, у творах Д. Г. Лоуренса – 0,19, у прозі В. Вулф – 0,40, у вибірці Дж. Оруелла – 0,45, а у вибірці В. С. Моєма – 0,57.

Коливання смуги частот $\bar{x} - 2\delta_x$ до $\bar{x} + 2\delta_x$ фіксуємо в межах від 0,36 до 2,04 (при $\epsilon\%$ - 99,31 %) у прозі Дж. Джойса; від 0,31 до 2,09 (при $\epsilon\%$ - 99,28 %) – у творах О. Хакслі; від 0,00 до 0,58 (при $\epsilon\%$ - 98,14 %) – у текстах Д. Г. Лоуренса; від 0,00 до 1,50 (при $\epsilon\%$ - 98,88 %) – у прозі В. Вулф; від 0,00 до 1,60 (при $\epsilon\%$ - 98,74 %) – у текстах Дж. Оруелла; від 0,00 до 2,13 (при $\epsilon\%$ - 98,89 %) – у текстах С. Моєма.

За допомогою отриманих показників за критерієм Стюдента трактування несуттєвості розходжень є справедливим для усіх зіставлюваних пар, за винятком протиставлення прози О. Хакслі й Дж. Конрада та Дж. Джойса й Дж. Конрада, які характеризуються ступенем розходження з відносною неточністю близько 2,5 % ($t_{2\%} \leq t \leq t_{1\%}$).

Висновки. Отже, аналітика, проведена в зрізі зіставлення алюзивних тенденцій у текстах, що належать до розповідного роду британських письменників-модерністів, відзначається дещо більшою варіативністю, аніж аналогічне дослідження між п'єсами британських драматургів цього ж періоду.

Щоб відповісти на питання про причини суттєвості розходжень між парами вибірок, що зіставляються, потрібно спершу визначити квалітативні фактори впливу на автора, що формували його художню свідомість.

У творах англійських письменників ХХ ст. відобразилося світовідчуття людей складної суспільно-історичної епохи, наповненої великою кількістю знаменних подій і змін, які відбувалися за ними (воєн, краху імперій, революцій, проникнення у нові сфери наукового пізнання й сутності людини). Тому увагу Дж. Джойса, Д. Г. Лоуренса, О. Хакслі й Дж. Оруелла, значна частина романів яких відповідає історично-соціальній тематиці, зосереджена на внутрішньому світі людини та особливостях її психології в умовах воєнних дій, конфліктів індустріальної цивілізації епохи.

Ми можемо однозначно стверджувати, що проекція біблійних сюжетів у прозі Дж. Джойса слугує своєрідним нагадуванням людині про вчинки життя святих. Водночас велику кількість літературних алюзій у доробку цього автора І. І. Гарін пояснює спрямованістю Дж. Джойса до творчості В. Шекспіра, що є головним будівельним матеріалом «Уліссу» [48], а також Г. Ібсена, поезії А. Теннісона, творів П. Шеллі, «Декамерона» Бокаччо, поезії Дж. Байрона, Т. Мура, С. Малларме, Р. Браунінга та інших.

Відсутність історико-соціального типу алюзій у творчості Дж. Конрада трактується періодом написання творів *Heart of Darkness* (1899), *The Secret Agent* (1907), *Under Western Eyes* (1911), які створені ним до початку війни, а отже ця тема ще не набула такої широкої масовості, як у часи творчої активності Дж. Оруелла чи О. Хакслі. Дж. Конрад перебуває біля витоків модернізму, тому характерне алюзивне навантаження, притаманне основній групі британських модерністів, відсутнє на сторінках його епопу.

Підтвердження того факту, що форма твору впливає на алюзивне навантаження, ґрунтується й на зіставленні сукупності середньої частоти алюзивних типів у творчості В. С. Моєма, при порівнянні його драматургічного та розповідного напрямів. Як радить В. І. Перебийніс, коефіцієнт визначення відмінностей між двома вибірками для порівняння творів одного автора можна визначити, поділивши сумарну кількість середньої частоти алюзій, що функціонують в одному жанрі, на таку саму кількість тих, що функціонують в іншому. Для текстів В. С. Моєма ця частка дорівнюватиме $2,10/0,60 = 3,25$, тобто, чим вище значення, тим більша буде віддаленість від однієї вибірки до іншої. Іншими словами, формування алюзивного прошарку тексту прямо пропорційно залежить від лінгвістичних законів мови, від структурних особливостей речень, їх граматики, а також форми вираження тексту.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у дослідженні питомої ваги алюзій у літературних текстах або різножанрових текстах різних мов, при співставленні функціонування алюзій у текстах модернізму й постмодернізму, а також при порівнянні питомої ваги алюзій у текстах художніх і публіцистичних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Yarema O. V. Applying statistical methods to the analysis of allusion in literary text / O. V. Yarema // Science and Education: a New Dimension. Philology, II(7), Issue: 34, 2014. – p. 26-29
2. Перебийніс В. І. Статистичні методи для лінгвістів / В. І. Перебийніс. – Вінниця : Нова книга, 2002. – 168 с.

МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА ДОМІНІКАНСЬКОГО ОРДЕНУ В УКРАЇНІ. ХРАМ У СОКІЛЬЦІ

доктор мистецтвознавства, професор Урсу Н. О.

Україна, м. Кам'янець-Подільський,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Abstract. *The article deals with architectural peculiarities and interior space of the Dominican temple in Sokilets as an ingredient of artistic heritage of members of the Order in the lands of Ukraine. The author gives a comparative analysis with other Roman-Catholic churches of the Dominicans in the given lands.*

Keywords: *Roman-Catholic church, Dominican Order, architecture, art, temple, interior, artistic heritage*

Майже до кінця XVI ст. всі монастирі домініканців підпорядковувалися Польській провінції, з 30 грудня 1595 року генерал ордену встановлює самостійний руський вікаріат, який після численного розгляду і внесення змін рішенням капітули у Римі у 1612 році перетворюється на Руську Провінцію. Через рік вона була поділена на контрати. Волиняк (Я. М. Гіжицький) пише, що нова Руська Провінція під іменем св. Гіацинта (Яцка) спочатку складалася з трьох контрат: Львівської, Подільської та Покутської [6, с. 1].

Подільська контрата майже цілком відповідала територіальному діленню і, знаходячись у межах Подільського воєводства, поєднувала розташовані на цих землях чоловічі домініканські монастирі: в Кам'янці-Подільському, Смотричі, Летичеві, Бару, Шарівці, Червонограді, Чорткові та Язлівці [5, с. 259].

У 1615 році контрата поповнюється монастирем сестер-домініканок у Кам'янці-Подільському; у 1624 році виникають осередки ордену на Східному Поділлі, у прикордонному з Брацлавським воєводством містечку Мурафі; у 60-х роках XVII ст. постають монастирі у Солобківцях і Сокильці. Два останні практично завжди залишалися поза увагою дослідників і заслуговують самої пильного розгляду. Тому метою статті є дослідження характерних рис зодчества та опорядження внутрішнього простору вже неіснуючого храму в Сокильці крізь призму знайдених архівних джерел та матеріалів.

Виклад основного матеріалу. Сокилецький домініканський осередок – один з небагатьох монастирів, про життя якого практично неможливо здобути будь-яку інформацію: обмаль історичних і повна відсутність іконографічних джерел. Він виник до 1636 року і припинив своє існування, як домініканський у 1832 році, коли російська імперська влада масово закривала і перебудовувала храми, змінюючи їх підпорядкування, вигляд і конфесію.

З документів відомо, що першій кляштор було зведено з дерева у тому ж році і тим же фундатором, що і костел (час зазначається приблизний – до 1636 року). З часом від старості він нахилився уперед, був розібраний, а дерево використовувалося при побудові нової споруди монастиря. У 1804 році стараннями домініканців і на пожертви заможних прихожан було закладено новий кляштор, будівництво якого закінчилося у 1821 році. Споруда у плані прямокутна, фронтом на схід, з гонтовим дахом [2, арк. 266].

Храм мав титулатуру св. Роха і був присвячений цьому популярному в католицькому світі святому, одному з покровителів Львова. Святий Рох відомий теж, як захисник від пошестей й чуми. Проте, в домініканських храмах на землях України, за деяким винятком, його образ практично не зустрічався.

Мурований з каменю храм для ченців у містечку Сокилець було зведено, як вже зазначалося, до 1636 року на кошти воєводи Подільського Ревери Потоцького, який обладнав його і надав необхідний фондуш для достойного утримання отців [6, с. 218]. Для мурованого храму було обрано відповідне місце; він розташовувався на досить високому пагорбі над річкою Ушицею і, не дивлячись на невеликі об'єми, виглядав монументально та велично, особливо з далекої відстані. Храм проіснував близько 200 років [4, арк. 567].

Документи свідчать про те, що домініканці важко приживалися на цьому місці, але після виходу турків з Поділля воєвода Подільський Стефан з Рихт Гумецький у 1723 році

наново реставрував храм, монастир і повністю їх обладнав, про що свідчать намальовані олійними фарбами два портрети фундаторів, розміщені в костелі [2, арк. 263, 268].

Муrowаний костел був однонавовим і відносився до найбільш численної групи залових архітектонічних структур. Враження хрестоподібної форми – псевдотрансепту справляли дві каплиці, розташовані праворуч і ліворуч нави [4, арк. 567 зв].

Вірогідно храм було зведено за зразком Летичівського домініканського костелу, який постав пару десятиліть раніше в безпосередній територіальній близькості від Сокильця. Ця пізніша забудова відрізнялася меншими об'ємами ніж Летичівський храм і мала дещо камерний вигляд. Довжина споруди – 32, ширина – 15,5, стіни товщиною 2,5 і висота 12 ліктів [2, арк. 263].

Інсоляція внутрішнього простору здійснювалася за допомогою одинадцяти вікон.

Фасад Сокильського костелу був однобаштовий, триярусного ділення, розчленований виступаючими горизонтальними тягами. До центру головного фасаду приєднана башта-дзвіниця, яка веде свій початок від культових споруд попереднього періоду, пристосованих до захисту, де подібна башта виконувала роль оборонної. Двоповерхова вежа вінчала крухту (нартекс) храму, одночасно відіграючи роль дзвіниці. На даху по центру храму розміщувалась невеличка оббита гонтом дерев'яна банька, всередині якої була сигнатурка. Баньку вінчала залізна хоругва [2, арк. 263].

Храм і башта були вкриті гонтом, з вежею на чотири дзвони. Під основним кораблем споруди знаходилася крипта [4, арк. 567].

Головний вівтар мав правильну орієнтацію – на схід. У стилістичному відношенні костел мав готичні риси, в якій частково проступають пізніші ренесансні нашарування.

Готика у процесі побудови та екзистенції сакральних споруд ченців розглядалась не як анахронізм, звернення до неї було цілком осмисленим, усвідомленим, тісно пов'язаним із спогадами про боротьбу ордену за чистоту віри під час контрреформації.

Для внутрішнього простору костелу були характерні побілені чисті стіни зі знаками консекрації. Стеля на зразок стодол – пласка, дерев'яна, липова, прибита до брусків циліндричної форми; підлога з теребовлянського шліфованого каменю в шахматку, в каплицях – з дикого каміння. Захристія знаходилася ліворуч від пресбітерія [4, арк. 567 зв].

Характерною родзинкою храму було насичення, навіть переповнення інтер'єру образами домініканських святих. Усі шість вівтарів оформлені в єдиному стилі. Чільний вівтар містив розташований у тумбі і намальований олійними фарбами на дереві образ Пресвятої Діви Марії з Дитятком на руках в позолоченій різьбленій рамі, заслоном для якого слугував також живописний образ патрона костелу св. Роха, написаний на полотні.

Крім заслонного зображення образ Матінки Божої мав оклад – срібну позолочену суценку з двома коронами і берлом, прикрашену різнокольоровими камінцями [2, арк. 268]. Вівтар пресбітерія, виконаний з дерева майстерної скульптурної роботи, фланкували чотири невеликих посріблених колони. Над основним зображенням висіла чудотворна ікона Розп'яття Ісуса, намальована на дереві олійними фарбами [4, арк. 567 зв]. Цей образ було привезено і розміщено у храмі у 1799 році [2, арк. 264]. Ківорій на кам'яній менсі з дверцятами, зафарбований у зелених тонах і позолочений.

Особлива увага донаторів і вірян була прикута до головного вівтаря, який дбайливо оточили різьбленими сталами (кріслами) старовинної роботи, оформленими балдахінами із зображеннями святих Угодників. Романіка (передвівтарна межа) столярської роботи і пофарбована, була виконана більш просто.

Другий вівтар розташовувався при стіні, ліворуч головного, весь дерев'яний різьбленої роботи, містив різне зображення Розп'яття Ісуса у великій рамі. Вівтар фланкувався 4 пілястрами з посрібленими і позолоченими карнізами. У верхньому ярусі розміщувався написаний на полотні образ Пресвятої Діви Марії в різьбленій рамі [4, арк. 567 зв]. У нижньому ярусі – невелике зображення пресвятої Діви Марії Скорботної в позолоченій рамі [2, арк. 264].

Також ліворуч від чільного, в каплиці при стіні, знаходився третій вівтар з дерева, фланкований двома пілястрами з капітелями й карнізами, що місцями були пофарбовані, посріблені і позолочені [2, арк. 264]. Вівтар присвячувався св. Йосифу Обручнику (полотно старовинного живопису), над яким в овальній посрібленій рамі висів образ св. Йоана Євангеліста, знизу маленьке зображення св. Єлени.

Поряд, у цій же каплиці, при південній стіні знаходився четвертий вівтар, різьблений з використанням рослинних мотивів. Розфарбований у блідо-рожевий колір і посріблений з образом домініканського святого Вікентія Ферарія, заслонним зображенням для якого у Візитах за 1823 рік був образ Томи Аквінського [2, арк. 264], а у 1850 році – образ св. Генріха

[4, арк. 568]. При головному образі четвертого вітваря знаходилися срібні компоненти: сукенка, горн, 34 зірочки з квітами. Композиція виглядала дорого і вишукано завдяки старовинним різьбленим і посрібленим округлим рамам. Верхній ярус займало маленьке овальне зображення св. Катерини Сієнської [4, арк. 568].

П'ятий вітвар розташовувався праворуч, у протилежній північній каплиці, різьблений, уніфіковано з другим прикрашений посрібленими двома колонами й позолоченими капітелями і карнизами. У центрі – образ Патріарха ордену, св. Домініка у позолоченій рамі, який перекривався заслонним зображенням св. Петра, домініканця, мученика [2, арк. 264], пізніше, 1850 року – св. Томи Аквінського. Образ прикрашався срібним промінням і вотивними зображеннями у кількості 48 штук. Верхній ярус вітваря вінчав образ св. Миколая Чудотворця; композиція знизу завершувалась зображеннями св. Яцка і св. Варвари [4, арк. 568].

У цій же каплиці містився шостий вітвар, за структурою і живописним рішенням подібний до четвертого, який складався з центрального образу св. Антонія Падуанського, заслоном якого виступало зображення св. Чеслава [1, арк. 264], у 1850 році вже – св. Петра. Образ Христа Спасителя верхнього ярусу аналогічно іншим ликам цієї композиції було намальовано олійними фарбами на полотні і вміщено в округлу раму. Іл. 1. План казенних земель 1865 року, виділених для

Соколецького римсько-католицького костелу в 1858 р.[1]
 Поряд з описаним вітварем знаходився баптистерій на постаменті для хрещення різьбленої роботи.

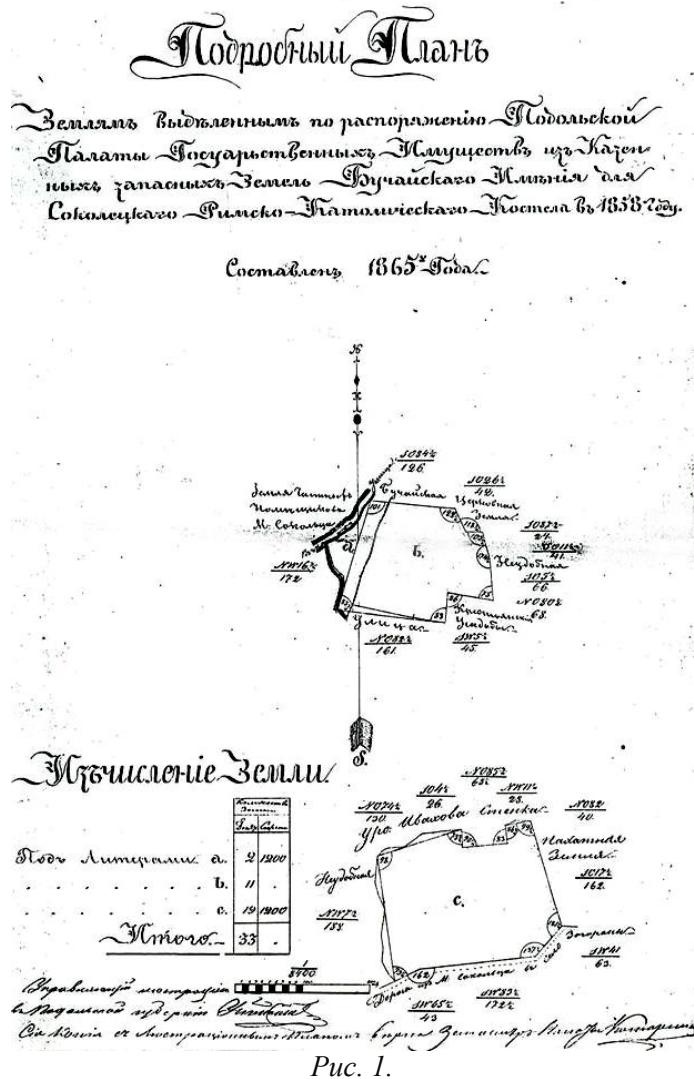
Крім вітварних образів у документах згадуються інші зображення, що були розташовані у

костелі, але, на жаль, розміщення їх невідомо: св. Варвари і св. Теклі на полотні у старих рамах; св. Яцка в круглій старій рамі; портрети фундаторів написаних на полотні, а також процесійна (для процесійного феретрону – авт.) скульптура Пресвятої Діви Марії з Дитятком на руках [2, арк. 268].

Невеличкий амвон різьбленої роботи без балдахіна розписаний під мармур і прикрашений живописно намальованими фігурами чотирьох Євангелістів. Конфесіонали уніфіковано з іншим оздобленням храму різьблені з дерева. Усі двері дубові [2, арк. 264]. Музичний хор при вході з органом на вісім голосів зроблений овально і підтриманий 8 дерев'яними простими колонами.

Єдиним іконографічним джерелом, яке вдалося розшукати у Державному архіві Житомирської області, є «Детальний план земель, виділених із Казенних запасних земель Бучайського маєтку для Соколецького римсько-католицького костелу 1858 році». Цей план було складено через сім років після рішення Подільської палати про виділення земель, коли храм вже втратив домініканське підпорядкування [1].

Таким чином можна зробити висновки, що верхній ярус вітварів вирізняється від всього іншого опорядження живописними образами в овальних різьблених і посріблених рамах. Муровані менси вітварів та амвон пофарбовані у наближені тони з імітацією фактури

напівдорогоцінного каміння і мармуру. Єдність наповнення інтер'єру простежується у використанні срібних окладів і компонентів на образах: інкрустованих корон, скіпетра, зірочок, вотивних зображень тощо.

Весь внутрішній простір оформлений уніфіковано, з використанням намальованих на полотні образів, оправлених різьбленими, в деяких фрагментах посрібленими і позолоченими рамами. Однонавовий храм в Сокільці – характерна для даних теренів споруда, яка має багато спільних рис з аналогічними домініканськими костелами на землях Поділля. Наступним кроком у дослідженні розглянутого осередку домініканського чину буде пошук додаткових, зокрема іконографічних матеріалів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф. 90. – Оп. 1, спр. № 1238. – Плани по-домініканських костелів в Летичеві (1849 р.) і Сокільці (1865 р.).
2. Кам'янець-Подільський державний міський архів (далі – КПДМА). – Ф. 685. – Римсько-католицька духовна консисторія. – Оп. 4, справа № 21, 1823.
3. КПДМА. – Ф. 685. – Римсько-католицька духовна консисторія. – Оп. 4, справа № 23, 1824.
4. КПДМА. – Ф. 685. – Римсько-католицька духовна консисторія. – Оп. 2, справа № 58, 1850.
5. Spież J. A. OP. Dominikanie w Kamieńcu Podolskim // Pasterz i twierdza. – Kraków – Kamieniec Podolski, 2001. – S. 249-273.
6. Wołyniak (M. J. Giżycki). Wykaz klasztorów Dominikańskich prowincji Ruskiej. – Kraków, 1923. – Т. 2. – 278 s.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МУЗИЧНИХ ОБРЯДОВИХ АРХЕТИПІВ В ТВОРАХ СУЧАСНИХ КОМПОЗИТОРІВ (НА ПРИКЛАДІ МУЗИЧНОЇ СЦЕНИ «ЗУСТРІЧ ВЕСНИ» ДЛЯ ОРКЕСТРУ ТА ГУРТУ СПІВАКІВ ТЕАТРУ НАРОДНОЇ МУЗИКИ УКРАЇНИ «ОБЕРЕГИ»)

¹композитор, Заслужений діяч мистецтв України Алжнев Ю. Б.,
²кандидат мистецтвознавства, Заслужений діяч мистецтв України Осадча В. М.

Україна, м. Харків, Харківська державна академія культури;
¹доцент кафедри народних інструментів;
²професор кафедри теорії та історії музики

Abstract. The search for a hypothetical Proto-Slavic pre-intonation, hidden in the melodies of ritual songs for many years, as well as author's melorythmic development of this intonation, constitute the root material of the creative laboratory of Yurii B. Alzhnev and reflect the neomythologic tendencies of his work. Thanks to the creative team of the Ukrainian folk music theater "Oberehy", the composer has the opportunity to realize his ideas in the form of not only composing, but also of performing interpretations.

In the composition "Meeting of Spring", the means of artistic reconstruction of folklore texts are used to highlight the elements of musical texture, which encode the primary basis of the subjective perception of the traditional world view. The sounding of these elements as musical ritual archetypes corresponds to the cultural codes of ethnic memory. Their manifestation and action in the dramaturgy of the musical scene is happening through direct citation and reconstruction of figurative content of the ritual text with the obligatory preservation of the rhythm structure of the chant. This activates the perception of the esotericity of ritual chants of vesniankas (Ukrainian ritual spring songs). In the process of composer's interpretation, the author systematically approaches the holistic reconstruction of folklore text based on the musical ritual archetype, and also attaches importance to the sacral symbolism of images of verbal text as the signs of Ukrainian ethnoculture. The integrity of the performance interpretation of the musical dramaturgy of the piece manifests itself in the dialogue of vocal and orchestral parties and the use of techniques of theatricalization of musical stage action.

Keywords: musical ritual archetypes, esotericity of ritual chants, Ukrainian ritual spring songs, composer's interpretation of musical folklore, Yurii B. Alzhnev, Ukrainian Folk Music Theater "Oberehy"

Вступ. Актуальність теми дослідження полягає у необхідності осмислення сучасного творчого музичного процесу на прикладі розгляду масштабних, знакових для творчості митця композицій. Творчість відомого українського композитора Ю.Б.Алжнева розглядалася у музикознавчих дослідженнях як прояв неоміфологізму у сучасній українській музиці[3], оновлення у жанровій сфері хорового концерту – пошук його авторської концепції Суголосся світу, визначення структурно-семантичного інваріанту хорового концерту [7], дослідження специфіки хорового письма [5]. Творчість композитора пов'язується із пошуком нової якості звернення до української фольклорної спадщини, зокрема з концептами фольклорного архетипу. У музичній сцені «Зустріч весни» (2017) пошуки праслов'янської первинної інтонації привели автора до філософсько-естетичного її осмислення як активного чинника обрядової дії, з чим пов'язаний концепт *музичного обрядового архетипу*, розгляду якого присвячена наступна стаття.

Серед архетипів української культури, філософськи осмислених і досліджених С. Кримським, М. Маєрчик, А. Хитрич, В. Ятченком та ін. багато виявлених у «весняному» колі образів-символів обрядових наспівів. Основою космогонічних міфів, а також виявом почуттів людини був архетип вогню як основа світотворення, пов'язані із ним архетипи (образи-символи) сонця, місяця, зірок. Архетип води трактується як «родове лоно», а згодом убирає в себе значення пробудження до життя, очищення, здоров'я, а також жаги (любовного «яріння»). «Українці первинне буття вбачали у єдності втіленого у світлі чоловічого та втіленого у воді жіночого начал» [9]. Л. М. Горошко, досліджуючи міфологічні уявлення про зв'язок образів-символів води і світового дерева у процесі світотворення, стверджує, що «...ці символи у

загальній схемі світотворчого процесу ототожнюються із чоловічим і жіночим початками, які, поєднуючись, творять світ.»[2, 42]

В уявленнях етнічно свідомої людини землеробського типу культури функціонування певних звичаїв та обрядів мало бути продуктивним, таким що дає очікуваний результат, і пов'язувалося зі зміною станів природи у різні відтинки року. Зокрема весна вважалася початком нового року, пов'язана із пробудженням природи, перевагою сонця-світла над темрявою. Відчуваючи себе невід'ємним, «вбудованим» у одвічне коло змін станів природи елементом, людина землеробської культури пов'язує пробудження природи із пробудженням та оновленням почуттів, у молоді – із стремлінням до спілкування, вибору пари. Ці душевні стани висловлювалися у епоху домінування фольклору як способу культурного відбиття світу в колективних, громадських діях. Для втілення цих емоційних станів, реалізації їх функцій у сільській громаді використовувались обрядові роди поезії, її драматичні родові ознаки. Веснянки пов'язані із рухом – іграми, рухами і драматичними елементами обрядових танків. Основний сюжетний мотив у веснянках-перегуках очікування зустрічі, спілкування, що музично виражено поспівками закличного змісту.

Цим зумовлені як поетичні, так і музичні образи обрядових дій: закличок весни, танків, пісень-перегуків. Символіка цих текстів ґрунтується насамперед на узагальнених образах. Це архетипи світла і води у їх потязі до єднання, архетип світового дерева як структури світотворення, Світ має оновитися у свідомості через ствердження певних почуттів, уявлень, насамперед виражених через усталені дії у звичаєвості, обрядовості.

Творчі пошуки Ю. Б. Алжнева, які, за думкою сучасних дослідників, знаходяться в полі музичного неоміфологізму, співзвучні хорovій творчості видатних сучасних українських майстрів. Композитори звертаються до міфологем, архетипів, архетипних образів, ритуально-магічних форм у сенсі філософських категорій осмислення світу, сакральності буття, прагнуть реконструювати глибинні шари української обрядової культури.

Осмислення праїнтонації української музичної творчості, впливі музичних, фольклорних архетипів на закони музичного мислення, виражені у синкретичній єдності наспіву, вербального виразу, руху та пластики обрядового танка, що їх об'єднує обрядова першооснова – уявлення про її втілення у міфологічних образах-символах, визначаються сучасними вченими, як прояви музичного неоміфологізму. У музичній сцені «Зустріч весни» в цілому проявлені творчі підходи до музичних традицій як «до проблеми сприйняття «пракультури», оновлені творчі методи, продовжений пошук особливостей поєднання музичного й драматичного начал у відтворенні образної сфери.

Ці та інші аспекти композиторської інтерпретації були досліджені українськими вченими Н. Гречухою, О. Заверухою, В. Осипенко, та ін. як прояви музичного мислення композитора, зокрема організації тематизму вокально-хорових творів на відчутті «праїнтонації», баченні концепту музичної драматургії. «Аналіз філософсько-естетичних поглядів, особливостей міфопоетичного світосприйняття композитора, дає підстави стверджувати про неоміфологічні тенденції в його творчості» [3, 4] «Праїнтонації» тісно пов'язані з лейттемами, що також мають художньо-сміслову значення і трактуються композитором як своєрідні знаки-символи»[3, 18].

Культуротворчу специфіку форм музичної діяльності, пов'язану із зверненням до традиційної музичної образної сфери, Г. М. Бреславець визначає як мистецьку реконструкцію фольклорного тексту, що проявляється у формах композиторської та виконавської реконструкції. «В семантично-культурологічному аспекті художня концепція композиторської реконструкції фольклорного тексту зумовлена органічним поєднанням власної авторської картини світу митця з семантикою давніх сакральних образів-архетипів (в образно-смісловому, змістовному та структурному значеннях)». [1, 29].

Попри визначення учених про умовність реконструкції первинного змісту архетипних образів-символів, міфологічної картини світу в зв'язку із великим ступенем втрати первинного тексту та нашарувань на нього пізніших, насамперед християнських образів-символів, музична – мовно-інтонаційна складова пісенного тексту є більш сталою, На внутрішню якість обрядових наспівів та їх роль у збереженні сакральної основи озвучення обряду звертає увагу А. Іваницький у ґрунтовній праці «Історичний синтаксис фольклору»: «Форма та ритмічні моделі наспівів утримують типологічні ознаки від землеробського неоліту й до сьогодення... у вигляді пісенних типів через тисячоліття несуть ініціальну знаковість і сакральний смисл» [6, 350]. «На відміну від текстів наспівів, їх ритмоструктура зберегли насамперед неолітичні, закодовані у формі ознаки її магічно-сакрального призначення» [6, 344]. А. Іваницький

формулює положення про високу езотеричність інтонаційного змісту текстів обрядових пісень і доводить його на матеріалі українського обрядового фольклору.

Але поруч із тим вербальний текст, що зафіксований під час живого виконання прадавньої обрядової пісні, завдяки єдності відчуття форми пісенної строфи, якості цензурування, артикуляції пісенного тексту дозволяє вченому відчутти у реальному теперішньому часі звучання ті продуктивні архетипові підоснови, що пов'язані із первинним автохтонним музичним мисленням, охопленням через пісенні образи уособлення архетипних уявлень.

Із них у текстах веснянок виділяються архетипи світла та води (уособлення світлотворчого чоловічого та життєдайного жіночого начал); архетип світового дерева та ін..

Сакральна символіка вербального тексту народнопісенних творів є вагомою складовою обрядового музичного архетипу. У межах твору-символу Ю. Алжнев надає значення не тільки інтонаційно-ритмічним виразам музичного архетипу, а й мистецькій реконструкції символічних значень образів «верби», «саду», «місяця та зірочок», «кладки» та ін. Міфологічні уявлення про ці образи-символи узагальнив В. Жайворонко у словнику-довіднику «Знаки української етнокультури»: «...Верба в українській етнокulturі займає значне місце – як окраса українського села, найперший свідок людської діяльності і стосунків... цій рослині надається сакральне значення весняного дерева» [4, 72].

«Кладка дошка або колодка, переважно вербова, прокладена через річку, струмок. Як місток, символізує спізнання, єднання, парування молодих, їхнє кохання, щастя» [4, 288]. «Сад, садок – окраса обійстя українця, невід'ємна частина українського національного пейзажу... з легкої руки Т.Шевченка садок вишневий став образом ідилії, зеленого раю, українського едему... у народних піснях сад, що цвіте – дівчина, що виходить заміж; гуляти в саду – кохатися; місяць і вечорова зоря – це молодий і молода» [4, 369].

Результати дослідження. Ритмоінтонаційне втілення «праінтонації» у пов'язано у композитора із специфічним, цілеспрямованим відчуттям озвученого світу, серед якого – мистецьке осягнення живого автентичного виконання народних пісень. Він дослухається її у природних звуках та сполученнях – пташиному співі, «гуліні» голубів, у народній співочій традиції – втішних наспівних хвилях колісанок та забавлянок, драматично вразливій рецитації української епіки, але насамперед – у ритмобудові та варіативності звуковисотного контуру обрядових наспівів.

У композиції «Ой над нашим же садом», яка отримала у Ю. Алжнева жанрове ім'я «музичної сцени для оркестру та гурту співаків» ці пошуки призвели композитора до філософсько-естетичного осягнення темброво-динамічної світлотіні «знакових» для весняної обрядовості українців наспівів-символів. Це веснянка-закличка «Вийди, вийди Іванку» опоетизована П.І.Чайковським у фіналі Першого Фортепіанного концерту, і нині фіксується у збірках музичного фольклору в регіональних варіантах пісенного тексту. Наспівом «Покладу я кладку та через муравку вербову» традиційно завершувалося весняне обрядове спілкування молоді, у композиції використаний подільський варіант розспіву. На харківському варіанті парувального танка «Ой над нашим же садом» із збірки О.І.Стеблянка [8, 7] побудований вступ і фінальна частини музичної сцени. Стійка ритмоструктура наспівів веснянок витримує тиск інтонаційних перетворень музичного розвитку.

У процесі композиторської інтерпретації архетипних образів-символів весняного оновлення світу центром тяжіння є образ «саду», пов'язаний у вербальному тексті:

– із «Місяцем» та «зіроньками» - хлопцями та дівчатами, яких приспівують одне одному («Ой над нашим же садом»);

– з архетипом сонця та його шлюбним символом – «віночком» «Вийди, вийди, Іванку»; а також з архетипом води та світового дерева (тут - верби), уособленого в сюжетному мотиві переходу через воду, що також дорівнює весіллю, побажання парування «Покладу я кладку та через муравку вербову». «Кладка Вербова» символізує дію обряду переходу; «сад» – місце, де здійснюється зустріч закоханих, відбувається парування.

У тексті концертної програми композитор визначає рівень власного авторства як пояснення до реконструкції фольклорних текстів, а себе як коментатора, тлумача музично-драматичної події: «Музична версія Г. Колядника» (мистецький псевдонім Ю. Алжнева).

У вступній побудові музичні архетипи виражені ритмо-тембровими комплексами – «уламками» веснянкових ритмотипів, які з'єднує у цільну музичну картину основна тема «Ой над нашим же садом». У проведенні флейтою цієї теми відчувається грайлива стилізація під барокко із трелями на продовжених тривалостях і прозорим тембровим колоритом оркестрового супроводу. Філософськи спокійна, споглядальна тема «Ой над нашим же садом»

відтворює спокійний крок обрядового танка – парубання. Виголошення вербального тексту цієї веснянки не входить у загадковий задум композитора. Натомість вона в якості фольклорного тексту входить у концепцію концертної програми, як експозиція образу-символу та результат інтонаційного та структурного розвитку.

Середина твору побудована на поступовій драматизації музичного матеріалу. У сучасному звуковому контексті, серед ритмокомплексів у шумових інструментів, експресивних акордових послідовностей стривожено звучить мелодія весняної заклички «Вийди, вийди, Іванку», яка співставляється з веснянковою «Покладу я кладку та через муравку вербову». Вражає тонке розуміння автором енергетики ритмічного пульсу обрядових пісень, що за гостротою й внутрішньою експресивністю співзвучні сучасним музичним ритмам. Якщо через наближення до праінтонації ми здатні пробудити розуміння певних змістів, закодованих у музичних (фольклорних) архетипах, то якість ритмічної організації наспівів звертається насамперед до почуттів, які подібні до емоційного світу сучасного глядача.

У подальшому розгортанні музичної тканини дія музичної сцени динамізується. Ритмічна основа прадавніх веснянок «розхитується» авторською темою, побудованою на контрастній ритмічній основі, яка відбиває почуття особистості, сучасної людини. Партія оркестру стає Голосом Автора. Він поспішає – переходить між проведенням тем веснянок набувають рис ритмічної структурованості, чіткості, тональної визначеності. Це лаконічні побудови-переходи від одної фольклорної теми до іншої, які утворюють три-п'ятичастинну форму. Найбільшій інтонаційно-ритмічній розробки та тембрової варіативності підлягає вербально-інтонаційний комплекс пісні «Покладу я кладку», на який накладається особистісна тема Голосу автора, і вони контрапунктують досить співзвучно і ритмічно узгоджено. Після кульмінаційного проведення теми «Вийди, вийди, Іванку» несподівано звучання переривається. Лунає красномовна цезура – (ніхто не вийшов?) і ми знов поринаємо у відновлену музичну картину початкового святкування.

Заклучна частина побудована на репризному повторі матеріалу. Споглядальна за характером тема у флейти з бароковою мелізматикою «Ой над нашим же садом» при повторі у заключній частині справляє враження неочитування у контексті неоміфологізму. Але, завдяки музичному розвитку – активним музичним подіям та контрастам основної, середньої частини композиції ритмічні уламки веснянок вже складаються, ніби пазли, у наізнав відтворений у новому часовому відтинку гармонійний Всесвіт, що сяє зірковим блиском щастя у єднанні душ, у парубанні. То ж, весна справдилася, Світ відновлений, і музика тане у гіпотетичному майбутті, умовно кадансуючи у тиші, відлунні цього звучання.

Тонке відчуття глибини внутрішнього змісту, закодованого у класичних фольклорних наспівах і вражаючого відточеності музичної форми, ніби не дозволяє композиторові змінювати їх. Вони трактуються як суб'єкти світла, впорядкованості світу, його цілісного сприйняття, яке можливе лише при міфологічному його осмисленні, прийнятті.

У музичній сцені «Зустріч весни» це коло образів відтворює гурт співаків і ширше – вокальне начало відчувається як «Відголос Традиції». Інструментальне начало, партія оркестру – це «Голос Автора». Суб'єктами первинного хаосу – «невпорядкованості» виступають його ритмо-інтонаційні «коментарі» – ритмічні, тембро-інтонаційні комплекси на основі функціонального квадрату STDT з синкопованою мелодією – символом «жаги», особистого почуття кохання, які протистоять або контрапунктують наспівам веснянок.

Зміна мізансцен та звукові ефекти у виконанні гурту співаків театру «Обереги» (Відголос Традиції) та влучні темброво-фактурні ремарки оркестру народних інструментів (Голос Автора) складають смислову міфопоетичну основу виконавської інтерпретації, підкреслюють цілісність Діалогу в музичній драматургії твору.

Висновки. Неоміфологізм музичної сцени «Зустріч весни» проявляється в тому, що уособлення міфологічного світогляду, зокрема мотиви первинного хаосу і відновлення світобудови органічно вплетені в сучасну музичну тканину і діють драматургічно, а також як складова композиторського стилю. У цьому вбачається сила художнього враження від культурних кодів, які ґрунтуються на світогляді людини традиційної культури.

Драматургія музичної сцени «Зустріч весни» побудована на маніфестації й дії образів-символів, продукованих музичними обрядовими архетипами. Композиторська реконструкція фольклорного тексту відбувається шляхом цитування обрядових наспівів із збереженням їх ритмоструктури, а також засобами переінтонування та тембрового пофарбування ритмо-інтонаційних зворотів (на рівні поспівок, пісенних рядків використання лейттембрів), співставлення наспівів у музичній формі твору. Контрастними тематичними та фактурними

елементами виступають авторські музичні теми-коментарі в партії оркестру, зокрема нагромадження ритмоелементів веснянок у вступній й фінальній побудовах твору (арочний ефект), барокове озвучення у дерев'яних духових основної теми «Ой над нашим же садом», музичних ремарках у основній частині форми (три-п'ятичастинної будови). При цьому використовуються поліфонічні прийоми розвитку, зокрема авторська тема контрапунктує із гуртовим співом «Покладу я кладку».

Композитор надає значення не тільки інтонаційно-ритмічним виразам музичного обрядового архетипу, а й сакральній символіці вербального тексту. На художній результат працюють уявлення про значення архетипних образів поетичного тексту веснянок: «верби» (Світового Дерева), «саду» (Вирію), «віночка» (Сонця), «місяця та зірочок», «кладки» та ін. як знаків української етнокультури, Зміна мізансцен та звукові ефекти у виконанні групи співаків театру «Обереги», також доповнює цілісність музичної драматургії під час виконавської інтерпретації твору.

Звернення до відтворених веснянок зумовлено їх могутнім енергетичним потенціалом, ритмічною «вибуховістю». Її ледь стримують музичні тенета оркестрової фактури, контраст між оркестровою тканиною та звучанням прадавніх наспівів відображає амбівалентність музичного обрядового архетипу, його світлу (спів) та затінену сторони (шумові, ритмічні сполучення, виплески суб'єктивності у оркестровій партії).

Якість композиторського задуму (твору-образу) зумовлює ефект «над цитування», так як він проявляється на інтонаційно-ритмічному, видовому, тембро-фактурному та драматичному рівнях, динамізує музичну драматургію твору. Музичні обрядові архетипи стають чинником музичної драматургії внаслідок того, що характеризують внутрішній зміст фольклорних творів через ефект істинного бачення (наближеного до істини) шляхом інтуїтивного прозріння. Збагачення функції цитування ініціює процеси сприйняття та діє на рівнях: очікувати прозріння → відпустити уяву → й прийняти прозріння, відновити етнічну пам'ять; не тільки вслухатись, але й вдивлятися у сценічні рухи, ототожнити власне відчуття із сценічним образом, переданим внутрішнім змістом фольклорного тексту. Це фактично механізм реконструкції фольклорного тексту в композиторській інтерпретації. Виконавська інтерпретація посилює дію музичної драматургії твору, додає йому динамічності, створює часопростір для здійснення основної ідеї – Зустрічі весни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бреславець Г. М. Мистецьке втілення культурних кодів фольклорного тексту в музичних композиціях І. Гайденка / Open Access Peer-reviewed Journal – Science Review – 7(7), December 2017 – Vol.3 – P. 27 – 30 // вікно електрон. доступу: <https://ws-conference.com/>
2. Горошко Л. М. Символи води і Світового Дерева як компоненти світотворення. / Науковий вісник НЛТУ України : Символ дерева у світовій культурі та художній творчості. – Львів : НЛТУ України. – 2006. Вип. 16.4. – С. 42 – 46.
3. Гречуха Н. Г. Неоміфлогічні тенденції в хоровому мистецтві України 80-90-х років ХХ століття – автореф. ...кандид. мистецтвознавства – К., 2007 – 19 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
5. Заверуха О. Л. Специфіка хорового письма Ю. Алжнева (на прикладі ліричного суголосся «Рідне Около»). – Таврійські студії. Мистецтвознавство № 4. Сімферополь, 2013. – С. 97 – 102.
6. Іваницький А. І. Історичний синтаксис фольклору. Проблеми походження, хронологізації та декодування народної музики. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2009. – 404 с.
7. Осипенко В. В. Структурно-семантичний інваріант хорового концерту (на матеріалі хорової творчості Ю. Алжнева) – автореф. ... кандидат. мистецтвознавства – Харків, 2005. – 20 с.
8. Українські народні пісні / Упоряд. О. І. Стеблянка. К.: Муз. Україна, 1965. – 157 с.
9. Хитрич Анна Архетипи української культури Блог Анни Хитрич, вікно електрон. доступу: http://anculture.blogspot.com/2013/03/blog-post_7598.html

ИСТОКИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ИДЕАЛА К. ЧЕРНИ

магистр музыкального искусства Генкин А. А.

*Украина, г. Днепр, Днепропетровская академия музыки им. М. Глинки,
преподаватель кафедры «Фортепиано»*

Abstract. *The article examines the aesthetic ideal, which is an image of the beautiful, regulating and directing spiritual and practical activities to its acquisition in the objective form as the implementation of value guidelines. It does not have absolute expression; on the contrary, it is historically changeable and depends on many factors, including on the stage of formation and development of this or that local culture. The converse is also true: according to the appearance of a formed culture, viewed from a historical distance, one can judge the inherent aesthetic ideal. At the same time, his mobility is revealed within the boundaries of the culture that he created, caused by its evolutionary dynamics. From these positions, piano performance is interpreted on a fairly long stretch of his historical movement with the predominance of the aesthetic ideal of "pure" pianism - "the era of virtuosos." Its beginning was attributed to the 1780s, the end to the 1840s.*

Keywords: *aesthetic ideal, culture, piano performance, pianism, "the era of virtuosos".*

Введение. О принадлежности К. Черни к «эпохе виртуозов» свидетельствуют факты его жизни и творческой биографии. Годы формирования его музыкального вкуса и стилевых представлений совпали с переходным периодом рубежа XVIII – XIX веков и первыми десятилетиями становления «блестящего стиля». В то время классический стиль в композиторской практике еще не утратил своей актуальности и давал свои плоды во всех инструментальных жанрах, включая многие сочинения молодого Л. Бетховена. Вместе с ним в художественном сознании удерживался и идеал прекрасного, связанный с гармоничностью, уравновешенностью эмоционального состояния, дисциплиной авторского высказывания, контролем разума над стихийным проявлением чувствований и воображения. В музыкальных опусах, создаваемых в переходный период, ясно заявляет о себе четкость донесения музыкальной мысли, отчетливость звуковых образов, неприятие каких-либо излишеств – в тематизме, фактуре, музыкальной форме. Иными словами, по-прежнему царит та культура художественного выражения, которая вылилась в последней трети XVIII века в классический стиль, в кристаллическом виде представший в деятельности и наследии Й. Гайдна и В. А. Моцарта. Подхваченная поколением К. Черни – К. М. Вебером, Л. Шпором, Дж. Россини, Ф. Шубертом, – эстафета классического стиля во многом определила своеобразие их композиторских опытов. Одновременно вызревало миросозерцание романтической эпохи, и одним из ее знаковых явлений становился отсутствовавший ранее звуковой образ, носителем и источником которого служило «открытое» современниками фортепиано.

Результаты исследования. Музыкантам, оценившим качественное своеобразие и художественно-эстетический потенциал этого инструмента, была присуща переходность творческого мышления в силу исторического «наложения» переживающих стадию заката и рассвета, сменяющих друг друга музыкальных эпох. Естественно, что не только написанные для фортепиано произведения, но и игра на нем несли в своих «генах» классический идеал прекрасного. Четкость пальцевой дикции, пластичность звуковедения, внятность донесения музыкальной мысли – все то, что было достоянием уходящего века и одной из его музыкальных ветвей, а именно, клавиризма, органично вошло в тезаурус виртуозов «первого призыва», обогатившись теми возможностями, которые они постигали в общении с фортепиано. На основе синтеза классических представлений о «музыкально-прекрасном» с новым, фортепианным, звукозрением и соответствующим комплексом технических и технологических приемов и родился прославивший виртуозов «блестящий стиль», или «блистательный стиль».

Интересна историческая справка о происхождении и коннотации слова «блистательный», приводимая Лешем /Heinz von Loesch. Автор относит время его возникновения примерно к 1700 году, когда оно означало определенный характер музыки и ее звучания в исполнении. На протяжении всего XVIII столетия его толковали разные интерпретаторы, сходящиеся в том, что «блистательный» есть «бодрый, веселый, галантный, живой, блестящий» и пр. Наряду с этим, замечает Х. Леш, в течение этого времени проросло и иное значение данного понятия – как «выдающегося, превосходного исполнения музыки». [7, с. 35 – 36]. По мнению ученого, наиболее емкое определение слова «блистательный» дает в «Энциклопедии всех музыкальных наук» Густав Шиллинг в 1835 году. Действительно, его содержание настолько исчерпывающе характеризует не только эту лексему, но и, на наш

взгляд, «блестящий стиль» виртуозов, что оно заслуживает воспроизведения на страницах данной статьи. «Блистательный <...> – мерцающий, блестящий, сверкающий, оживленный, бодрый; обозначение исполнения, которое требует все более ускоряющегося темпа, более сильного выделения акцентов, максимально возможной полноты звука, неожиданных модуляций, сплетающихся в смелые фигуры; их все следует исполнять с максимально возможной точностью и деликатностью. Блистательное исполнение, блистательное произведение – это наивысшая степень совершенного мастерства, вместе с выразительностью и строжайшей точностью <...>» [там же]. Выделим ключевые моменты из этой пространной дефиниции. К ним относятся: эпитеты, характеризующие *brillante stil* как изысканный, но эффектный; указания на формы проявления мастерства в искусстве композиции и исполнения; понимание пианизма в категориях выразительности и «строжайшей точности». Не подлежит сомнению, что формула «блистательный», выведенная в статье 1835 года, то есть в период пика «эпохи виртуозов», породившей не только «сочиняющих» мастеров фортепианной игры и музыкальный гений Ф. Шопена, но и своего «могильщика» Ф. Листа, включает те качества совершенного исполнения, которые непосредственно отсылают к клавиризму и классическому стилю. Знаменательно, что говоря о проявлениях этого стиля в техническом арсенале этюдов Ф. Шопена, Ю. Кремлев индексирует его ссылками на приемы «старой школы». Ученый отмечает в названных произведениях «тонкую пальцевую игру, логическую детализацию звука, реальное (а не pedalное) легато и т.п.», никогда не приносимых в жертву «ради суммарных декоративных эффектов» [4, с. 387 – 388].

Разумеется, было бы неправомерным ставить знак равенства между музыкально-композиторским классическим стилем и блестящим музыкально-исполнительским переходного периода. Вместе с тем, точки соприкосновения между ними столь очевидны, что это позволяет мыслить их не в оппозиции, а, на определенном этапе, как рядоположные явления. В такой период плотного соприкосновения их и застал юный К. Черни, воспитанный в равной мере на произведениях Й. Гайдна, В. А. Моцарта – и М. Клементи, который, кстати, был на четыре года старше Амадеуса, хотя и пережил его более чем на сорок лет, глубоко вклинившись в романтический XIX век. Более того, в своем первом публичном выступлении девятилетний К. Черни сыграл один из концертов В. А. Моцарта и ряд произведений М. Клементи – репертуар, классически выдержанный, по характеристике С. Айзенштадта [1, с. 20]. Этот же автор подробно останавливается на личном общении юноши с прославленным маэстро. Несмотря на значительную разницу в возрасте, К. Черни и М. Клементи сближало многое: они «были людьми широкого образования, обширных интересов, далекие от “цеховой замкнутости”», <...> «обладали острым, трезвым аналитическим умом», отличались неимоверным трудолюбием и были «прирожденными педагогами» [там же, с. 50]. С. Айзенштадт высказывает сожаление об отсутствии документальных свидетельств обсуждения ими общих вопросов фортепианно-исполнительского искусства; но достоверно известно о присутствии К. Черни на уроках М. Клементи. И хотя названный автор выражает сомнение в открытии для юноши новых пианистических горизонтов в результате этих занятий, он же справедливо полагает, что они сыграли не последнюю роль в будущих педагогических успехах К. Черни [там же, с. 51 – 52]. Что касается В. А. Моцарта, то юный К. Черни посещал музыкальные «субботы», которые Констанция устраивала в своем доме и общался с младшим сыном великого гения Францем Ксавером [там же, с. 32]. Немалую лепту в формирование музыкантской личности Карла внесло знакомство с искусством современных виртуозов, в том числе Йозефа Вельфля, ученика Л. Моцарта и М. Гайдна, чей пианизм отмечен характерными свойствами переходности, присущими периоду освоения молоточкового и более совершенных видов фортепиано.

Таким образом, детские и юношеские впечатления, питавшие К. Черни в период его музыкального взросления, можно было бы назвать достаточно однородными, если не выстраивать композиторский табель о рангах и мыслить искусство сочинения музыки и ее исполнения в едином срезе музыкального творчества. Уместность же употребленного нами сослагательного наклонения обусловлено пересечением К. Черни с личностью, острым клином врезавшейся в привычный салонно-концертный обиход и опрокинувшей, или, по крайней мере, существенно скорректировавшей классический идеал «музыкально прекрасного». Речь идет о первом серьезном учителе Карла Людвиге ван Бетховене.

Встреча с ним кажется predetermined обстоятельствами, сложившимися задолго до того дня, когда К. Черни переступил порог дома его будущего наставника. В семье Черни с давних времен бытовала легенда о музыкальном состязании прославленного пианиста и композитора, совмещавшего светскую практику с саном аббата Йозефа Гелинека с Л. Бетховеном. Йозеф Гелинек в комических красках описывал свои впечатления от

«маленького безобразного человека, в котором черт сидит», и поединок, завершившийся поражением рассказчика. Музыкант-аббат был вхож в дом родителей К. Черни, и они узнали об этой истории из первых уст [1, с. 18 – 19]. Так впервые возник интерес Карла к Л. Бетховену, подогревавшийся общением с другим его почитателем, также другом семьи Венцелем Крумпхольцем. С произведениями своего виртуального кумира мальчик познакомился весной 1800 года, когда Л. Бетховену удалось организовать публичный концерт. Дата начала занятий К. Черни с Л. Бетховеном точно не установлена; но оно относится не позднее, чем к 1801 году. Несмотря на то, что их общение не было ни продолжительным, ни постоянным, оно, по всей видимости, сыграло решающую роль в понимании К. Черни и существа пианизма, и возможности разного подхода к содержанию музыкального искусства как такового. С. Айзенштадт убежден, что юному ученику нужна была не столько систематичность обучения в силу присущей ему структурированности мышления и склонности к обобщениям, сколько «оплодотворяющая сила гения», каковую и дал Л. Бетховен: «Почти все положения педагогики К. Черни освящены именем великого учителя и в этом качестве переданы последующим поколениям» [там же, с. 26].

Чему и как учил Л. Бетховен юного музыканта? Исследователи отвечают на этот вопрос неоднозначно. «Першочерговим завданням у навчання, – пише Н. Кашкадамова, – для Бетховена було виховання з учня музиканта. Він звертав велику увагу на розуміння змісту, відчуття духу виконуваних творів і зразу ж запалювався цікавістю та завзяттям до робіт з такими учнями, які виявляли ці здібності <...>» [3, с. 353]. Вместе с тем, исследователь выделяет в бетховеновском педагогическом процессе два этапа. На первом из них ученик получает рекомендации первичного, собственно технического порядка, и лишь после того как азы пианизма оказывались усвоенными, наступал этап «одухотворения» исполнительского акта, когда наставник отходил от работы над деталями [там же]. Видимо, Л. Бетховен считал необходимым скорректировать именно игровые, уже наработанные навыки юного ученика. Во всяком случае он в первую очередь нацелил К. Черни на отработку гамм, с помощью которой объяснялись аппликатура, положение руки, применение большого пальца [1, с. 26]. Наставник также привлек внимание ученика к различиям между колким звуком клавесина и певучим – фортепиано, что требует иной манеры игры, а именно *legato*. Методическим пособием при этом служил трактат Ф. Э. Баха «Опыт истинного искусства клавирной игры», по которому в детстве занимался сам учитель [там же]. И все же воздействие Л. Бетховена на К. Черни явно не ограничивалось необходимым школярством, но распространялось на впитывание флюидов, исходящих от бетховеновского пианизма во всем комплексе его составляющих: объемности звука, рельефности фразировки, смелом использовании педали [там же, с. 28]. То была подлинная школа пианизма – не менее привлекательного, чем демонстрируемый известными К. Черни виртуозами, но иного, открывающего доселе неведомые горизонты. Впрочем, репертуар, который предлагался ему наставником, не отличался от рекомендованного Венцелем [там же]. Так формирующийся эстетический идеал пополнился новыми гранями, что впоследствии вылилось в интерпретационную (прежде всего, редакторскую) деятельность К. Черни. Не будем забывать, что в 1830-е годы, как было сказано, на авансцене фортепианного исполнительского искусства начало рождаться новое амплуа его субъекта: пианист-интерпретатор.

Однако и сугубо эстетическая сторона пианизма, его имманентная ценность, по-прежнему представляемая виртуозами, не утратила для К. Черни своего обаяния. Более того, стала, возможно, еще привлекательнее благодаря другой знаменательной встрече – с И. Н. Гуммелем. На фоне несомненного «бетховеноцентризма» начальных глав книги С. Айзенштадта особенно явно возникает новый мотив: очарованности безупречным пианизмом прославленного мастера. Ученый приводит свидетельство этому в виде развернутой выдержки из автобиографического труда К. Черни. Представляется целесообразным процитировать ее небольшой фрагмент: «Никогда не слышал я столь блестящей и оригинальной техники, такой чистоты, элегантности и тонкости исполнения, такой фантазии, такого вкуса <...>» [цит. по: 1, с. 33]. Комментируя приведенные слова К. Черни, С. Айзенштадт отмечает благотворное и одновременно закономерное художественное воздействие пианизма И. Н. Гуммеля на юного музыканта, не отменяющее благоговейного отношения к Л. Бетховену, но сосуществующего с ним. «Черни, – пишет ученый, – как никто другой восхищался стихийной мощью своего великого учителя. Но отточенный, “образцовый” пианизм Гуммеля, его удивительное мастерство в отделке мельчайших деталей заделали некие важные струны в душе будущего классика фортепианного этюда» [там же, с. 34]. Так в молодые годы – времени становления собственной индивидуальности – в сознании К. Черни сложились предпосылки для формирования идеала фортепианного исполнительства, в котором самобытность самовыражения и его совершенная красота сосуществуют как равнозначные

эстетические ценности. В первом случае прекрасное видится в необычайной духовной мощи художника, во втором – в своего рода артистическом аристократизме, когда на первый план выходит вдохновенное мастерство. Тем самым вырисовываются две тенденции в понимании пианизма: условно, рефлектирующая, отражающая человеческие страсти и возбуждающая их, и эстетизирующая, гармонизирующая и пробуждающая чувство восхищения и наслаждения совершенством. В конечном счете, творческое мировоззрение К. Черни определило совокупное воздействие трех музыкальных потоков, исходящих из исполнительской и композиторской практики венских классиков и преемственно связанных с ними виртуозов, в первую очередь, М. Клементи, пианизма Л. Бетховена и И. Н. Гуммеля. Очевидно, именно столь прочный синтез актуальных стилевых тенденций в области становящегося фортепианного исполнительства с их последующим теоретическим обобщением и закреплением в педагогической деятельности позволили Б. Штейнпрессу и И. Ямпольскому назвать К. Черни основоположником венской пианистической школы первой половины XIX века [5, с. 570].

Однако заслуги К. Черни в истории музыкальной культуры этим не ограничены. В предисловии к сборнику аналитических статей, целиком посвященном его наследию как композитору, пианисту и педагогу, Х. Леш суммирует деяния К. Черни, каждое из которых само по себе может обеспечить ему почетное место в пантеоне значительных фигур в истории музыки. Автор напоминает, что вплоть до начала XX века именно в его редакции воспринимались клавирные сочинения Д. Скарлатти, И. С. Баха, а издание «Хорошо темперированного клавира» приветствовал Р. Шуман – тот самый, который в других своих отзывах о К. Черни не жалел яда. Не менее важно, что верный ученик Л. Бетховена донес до широких музыкальных кругов секреты авторской интерпретации фортепианных сочинений великого классика. Огромно наследие К. Черни в области «серьезного стиля», включающей множество симфоний, камерных ансамблей, церковной и вокальной музыки. Х. Леш упоминает о выпусках компакт-дисков с неопубликованными произведениями К. Черни и о музыкальном фестивале, посвященном этому композитору, состоявшемся в 2002 году в Эдмонтоне (Канада), что свидетельствует о переоценке его достижений в данной сфере деятельности и об изменении восприятия всего, сделанного им [8, S. VII – X]. В сущности, в Предисловии к названному сборнику лишь намечены перспективы изучения и осмысления композиторского наследия К. Черни, и хотя в нем помещены статьи о некоторых составляющих его жанрах – фортепианных сонатах, симфониях, струнных квартетах [9, 10], сделать какие-либо выводы касательно эстетического идеала К. Черни в единстве всей его музыкальной деятельности не представляется возможным. Вместе с тем, опубликованные в данном сборнике краткие фрагменты изданных и рукописных сочинений заставляют предположить, что уроки Л. Бетховена сказались в активной тематической работе, явствующей из фрагмента симфонии *D-dur*, а в четырехручных фортепианных сонатах прослеживается связь с пианизмом «блестящего стиля» виртуозов. Такое распределение художественных влияний вполне закономерно, поскольку фортепианная музыка во времена К. Черни развивалась под знаком ее спецификации посредством испытания небывалых возможностей инструментального высказывания на мощном «полигоне» пианистической практики виртуозов.

Попытку выйти на некоторые стилевые обобщения на основе фортепианных сочинений К. Черни осуществляет С. Айзенштадт. Опираясь на высказывания и комментарии музыканта, помещенные в его «Полной фортепианной школе» и сведения, почерпнутые из книги Г. Веймайера / G. Wehmeier о нем, ученый приводит авторскую классификацию сочинений, созданных до 1842 года: 1. «В серьезном стиле», 2. «Концертные сочинения для широкой публики», 3. «Для любителей», 4. «Для практического учебного процесса» [1, с. 73]. Поскольку С. Айзенштадт рассматривает (вне углубленного анализа) только фортепианные опусы К. Черни, остается лишь предполагать, что к первой категории относятся сочинения, не предназначавшиеся для фортепиано, в силу чего они оставались вне пределов «бриллиантного стиля». Впрочем, музыковед различает и в области фортепианного творчества проявления как этого, так и, условно, «бетховенского» стиля. Под знаком последнего он рассматривает Первую фортепианную сонату *op. 7* К. Черни, проводя аналогии с Сонатой *op. 101* его учителя. Такая возможность возникает благодаря посвящению обоих произведений Доротее Эртман, подобиям в композициях их циклов, эмоционально-образных «перекличках», что позволяет исследователю назвать Первую сонату К. Черни «фантазией по мотивам» Двадцать восьмой сонаты Л. Бетховена [там же, с. 77 – 80].

И все же «бриллиантный стиль» в фортепианной музыке явно был более привлекателен для К. Черни. С. Айзенштадт объясняет это тем, что герой его книги не был борцом и не мог сопротивляться ведущим тенденциям времени, отраженным в социальном заказе – вкусах и ожиданиях широкой публики [там же, с. 76 – 77]. Думается, дело в самой творческой натуре

К. Черни, более тяготеющего к следованию принципу умеренности и порядка, прекрасному как гармоничному, экстравертности и объективации высказывания, то есть к тому, чего было легче достичь в русле искусства виртуозов. С таких позиций бетховенская составляющая его эстетического идеала воспринимается скорее «синей птицей», недостижимым Абсолютом, но, вероятно, и ценностным камертоном, что явствует из его классификации собственных сочинений. Наше предположение подтверждается тезисом Х. Леша, согласно которому «Черни по праву может считаться главным композитором, представляющим блистательный стиль» [7, с. 33]. Однако, замечает автор, К. Черни не только принадлежит этому стилю, но и теоретически осмысливает его в двух главах «Фортепианной школы», ряд положений которых «не утрачивают своей легитимности и сегодня» [там же, с. 44]. Комментарий к ним Х. Леша заслуживает внимания в силу того, что они сделаны на значительной исторической дистанции, стало быть, лишены той предвзятости оценок, которые неизбежны у современников К. Черни, тем более, что по мере переакцентуации эстетических представлений, неизбежных «на выходе» из «эпохи виртуозов» понятие «*brillante*» по отношению к композиции и исполнительству приобрело несколько негативный оттенок.

Довольно остроумно Х. Леш обьгрывает тезис К. Черни, касающийся основополагающего значения для «блестящего стиля» техники и связанных с ней игровых трудностей. Это один из лейтмотивов упомянутого труда музыканта и – добавим – одна из ключевых проблем, решаемых им на педагогическом поприще и в дидактических материалах, составляющих, напомним, четвертую группу сочинений К. Черни, по его классификации. Однако дело не только в постоянстве, с которым автор «Фортепианной школы» возвращается к вопросам технической оснащённости пианиста. По мнению Х. Леша, разделяя, казалось бы, понимание технической сложности лишь как средства воплощения художественного замысла, присущее классической эстетике, К. Черни в действительности пересматривает его, поскольку «изобретение новых трудностей» есть не инструмент для достижения некоей искомой цели, а ее причина, итогом действия которой оказываются «новые эффекты» [там же, с. 36]. Иначе говоря, происходит перестановка значений в результате инверсии причинно-следственных отношений, исходного посыла и его реализации. Тем самым техника как таковая как бы возводится на пьедестал, приобретая собственно эстетическое качество, лишается «служебной» функции и превращается в «брендовый» знак пианизма целой эпохи в истории фортепианного исполнительства.

Второе положение обобщений К. Черни по поводу «блестящего стиля», привлёкшее внимание Х. Леша, относится к сфере бытования музыкального искусства. Ученый согласен с наблюдением музыканта, усматривающего отношения взаимообусловленности композиторского / исполнительского стиля и его «адресом», типом аудитории, на которую направлено то или иное творческое сообщение. К. Черни считает «блестящий стиль» наиболее подходящим для контакта со слушателями «больших кафе», поскольку «широкую публику легче впечатлить, чем тронуть» [цит. по: 7, с. 37].

Актуальным для современной науки представляется и третье положение размышлений К. Черни. Он связывает стилевые особенности лондонской и венской пианистических школ с особенностями механики английского и немецкого фортепиано, поэтому, по его мнению, Я. Л. Дусик и И. Б. Крамер скорее принадлежат кантиленному стилю; установлению же «блестящего» способствовал «легкий и поверхностный удар», присущий инструментам германских и венских мастеров [там же].

Небезынтересно мнение К. Черни на периодизацию «эпохи виртуозов». Он видит истоки мастерской игры на клавире в искусстве Д. Скарлатти, от которого тянутся нити через В. А. Моцарта и М. Клементи к И. Н. Гуммелю; С. Тальбергу, Ф. Шопену и Ф. Листу не принадлежат «блестящему стилю», а на основе синтеза достижений предшествующих школ создают новый образец пианизма [там же]. Поскольку Х. Леш не откликается на данную историографию, выскажем собственный взгляд на понимание черниевских критериев различий между пианизмом названных музыкантов и упоминаемых далее И. Мошелеса и Ф. Калькбреннера, с одной стороны, – как имеющих связь с «блестящим исполнением», И. Б. Крамером, Я. Л. Дусиком и Л. Бетховеном, с другой. Ими, на наш взгляд, служат: элегантность, изящество игры на фортепиано, высокие («трансцендентные») темповые показатели, совершенное владение двигательными приемами как основы пианизма, изобретательность в усложнении технических задач, обеспечивающая эффектность исполнительского высказывания, идеальная ровность звучания, абсолютная точность в воспроизведении «фундаментальных формул», скачков, штрихов, общая яркость впечатления. Если принять перечисленные свойства «бриллиантного стиля» за индексирующий его комплекс выразительности, тогда становится понятной избирательность К. Черни к выбору персональных носителей виртуозности. Я. Л. Дусик и И. Б. Крамер более тяготеют к кантилене,

Л. Бетховен по-преимуществу далек от элегантности и самодавлеющего техницизма. Напротив, и то, и другое присуще вычерченной музыкантом-теоретиком линии виртуозного исполнительства как «физиономического» выражения концепции «чистого» пианизма.

Аналитический склад интеллекта К. Черни побудил его не ограничиваться общими положениями, касающимися «блестящего стиля», обратившись к классификации присущих ему средств и тем самым раскрыв поэтику «чистого» пианизма. Краеугольным ее камнем у К. Черни становятся разные виды пассажей, сущность которых для него отнюдь не сводится к активной моторике, фортепианной «акробатике». Изучение «Фортепианной школы» дает основание Х. Лешу сделать вывод о том, что автор этого труда видит в пассаже значительную мелодическую ценность, то есть, очевидно, интонационно-смысловую наполненность, отражающую видовую природу музыкального искусства. Если мы обратимся к наследию композиторов / исполнителей «высшей пробы», не ограниченному образцами «блестящего стиля», каковым был пианизм Ф. Шопена, то убедимся в по сути черниевском понимании пассажа как мелодии, сыгранной в быстром темпе. Исходя из данного постулата, пишет Х. Леш, К. Черни разделяет пассажи в соответствии с их выразительными функциями: оживление движения, достижение эффекта «игры звенящих колокольчиков», передача названного волнения, создание общего гармонично-жестового впечатления [7, с. 38]. Помимо названных, К. Черни выделяет тембровую (светлое и блестяще) и экспрессивную (героическое), которые реализуются при понимании мелодического содержания пассажа и достигаются с помощью особой культуры удара [там же, с. 39].

Выводы. Нетрудно удостовериться в том, что многие положения поэтики пианизма, разработанной К. Черни, корреспондируют с представлениями о ней трудов корифеев фортепианно-исполнительской науки Г. Когана и С. Фейнберга, хотя первый из них не включает «Фортепианную школу» в круг изучаемых источников, а второй упоминает о ее авторе редко и почти исключительно в полемическом ключе. Очевидно, что ни тот, ни другой не считают К. Черни серьезным теоретиком пианизма и, стало быть, не заслуживающим внимания. Можно также объяснить неприятие черниевских опытов обобщения достижений пианизма первой половины (с захватом последних десятилетий XVIII века) XIX столетия тем «стыдливым» отношением к «чистому» пианизму и его последовательным проповедникам в лице виртуозов, которое не до конца изжито в сознании музыкантов разного поколения в силу понимания фортепианного исполнительства как исключительно интерпретационного, а самой интерпретации – как категории сугубо духовно-содержательной, «работающей» на некий идеальный художественно-образный замысел. Репутации Черни-аналитика повредила и его слава модного композитора: не случайно в заглавии статьи Х. Леша использовано насмешливое высказывание Р. Шумана: «<...> когда стало популярным слово “блистательный” и легионы девушек влюбились в Черни» [7]. Между тем, очевидные соответствия между многими положениями о поэтике пианизма, содержащиеся в «Фортепианной школе» и представленных выше трудах, свидетельствуют о том, что взяв в качестве материала анализа композиторские / исполнительские образцы «бриллиантного стиля», осмыслив его как целостное явление, К. Черни фактически раскрыл некоторые фундаментальные, базисные основы фортепианного исполнительства, его несущую конструкцию, поскольку и сам этот стиль выработал и систематизировал те проявления «фортепианности» – в звукообразе, технологии, приемах и способах игры на инструменте и общения с ним, которые обусловили появление новой разновидности исполнительского искусства и шире – интонационно-смысловой формы существования музыки. Аргументом в пользу данного утверждения может служить тот факт, что именно дидактические материалы, созданные К. Черни, по сей день служат альфой и омегой в овладении фортепианным ремеслом, без которого невозможно достичь ни мастерства, ни вдохновения. Овладевая этим ремеслом, ученик получает ключи к пианизму, аккумулирующему слитые воедино эстетическое и художественное в фортепианном исполнительстве.

Зададимся, однако, вопросом: был ли сам К. Черни пианистом, способным наравных соперничать с современными ему виртуозами? Если иметь в виду пианистическую карьеру, то, безусловно, на него следует ответить отрицательно. Делать окончательные выводы об отказе от нее в пользу учительства было бы опрометчиво. Свою точку зрения на эту ситуацию высказывает в своей книге С. Айзенштадт, считающий, что К. Черни просто подчинился воле отца: «Сын будет преподавателем игры на фортепиано. Так решил Венцель Черни» [1, с. 40]. Как бы то ни было, К. Черни не вписал свое имя золотыми буквами в фортепианно-исполнительское искусство в качестве прославленного виртуоза; памятником ему в истории пианизма стала его школа, в которой эстетический идеал музыканта, его размышления о пианизме нашли последовательное и убедительное воплощение.

Разделяя исполнительскую деятельность на профессию и искусство, Ж. Дедусенко связывает пианистический профессионализм с культивированием определенной *исполнительской модели*, а искусство – с актуальным *исполнительским канонам*. Первая выступает кодирующим устройством *школы*, второй – *художественного стиля* [2, с. 62]. Дифференциация понятий, с помощью которых осмысливается двухкомпонентность пианистической деятельности, не только не исключает взаимодействия составляющих ее структурных слагаемых, но и предполагает их. Согласно утверждению названного исследователя, школа как носитель профессионализма выступает «одной из качественных характеристик исполнительского высказывания, входит в него органичной частью»; одновременно «стиль, “оседающий” в школе, становится ее “информационной подпиткой”, провоцируя активизацию присущего ей нормотворчества». Отсюда «школа перерабатывает и транслирует не только свой опыт, но и опыт искусства, и наоборот: достижения в области мастерства становятся достоянием художественного творчества» [там же, с. 61]. Иначе говоря, между исполнительской моделью и исполнительским канонам существует нечто вроде обратной связи, вследствие чего их можно считать двумя модальностями *единого эстетического идеала пианизма*. Стало быть, если К. Черни и не был носителем этого идеала на концертной эстраде, то он несомненно транслировал его в дидактике, обеспечивая достижение искомого пианистического качества посредством тщательно сбалансированной и упорядоченной системы методических средств и приемов, результативность которой подтверждается не в последнюю очередь на пианистическом поприще его прославленных учеников, прежде всего Т. Лешетицкого и Ф. Листа – носителей его школы и создателей собственных, условно, «петербургской» и «веймарской». В самом общем плане эстетический идеал пианизма в преломлении дидактического *credo* К. Черни предстает как *осмысленная игра на фортепиано* – будь то шедевр мирового музыкального искусства или простая гамма. В данном случае это не только образец, на который следует ориентироваться исполнителю, но также и согласованность всех действий пианиста – его ума, чувств, слуха, тактильно-двигательных ощущений, воображения – сообразно с конкретным, целевым заданием. Тем самым осмысленная игра в равной мере подразумевает духовно-личностные факторы в процессе исполнения и мастерское раскрытие технологических и выразительных возможностей фортепиано как *музыкального* инструмента. Остается лишь солидаризироваться с С. Айзенштадтом, увидевшем в К. Черни не педагога-схоласта, а подлинного Учителя музыки, каковым для самого героя его книги был и оставался Людвиг ван Бетховен.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айзенштадт С. А. Учитель музыки. Жизнь и творчество Карла Черни / С. А. Айзенштадт. – М. : Композитор, 2010. – 216 с.
2. Дедусенко Ж. В. Исполнительская пианистическая школа как род культурной традиции : дис. ... канд. искусствоведения : спец. 17.00.01 «Теория и история культуры» / Дедусенко Жанна Викторовна. – Киев, 2002. – 208 с.
3. Кашкадамова Н. Мистецтво виконання музики на клавішно-струнних інструментах (клавікорд, клавесин, фортеп'яно). XIV–XVIII ст. : навч. посіб. / Н. Кашкадамова. – 2-ге вид., випр. і допов. – Київ : Освіта України, 2009. – 416 с.
4. Кремлев Ю. Фридерик Шопен : очерк жизни и творчества / Ю. Кремлев. – 3-е изд. – М. : Музыка, 1971. – 607 с. – (Классики мировой музыкальной культуры).
5. Энциклопедический музыкальный словарь / авт.-сост.: Б. С. Штейнпресс, Н. М. Ямпольский. – М. : Совет. энцикл., 1966. – 632 с.
6. Jacob A. Carl Czernys überlieferte Streichquartette / Andreas Jacob // Carl Czerny : Komponist, Pianist, Pädagoge / hrsg. von Heinz von Loesch. – Mainz [u. a.], 2010. – S. 227–242.
7. Loesch H. «... wo das Wort «brillant» in Schwung kam und sich Legionen von Mädchen in Czerny verliebt hatten» : Carl Czerny und der «brillante Stil» / Heinz von Loesch // Carl Czerny : Komponist, Pianist, Pädagoge / hrsg. von Heinz von Loesch. – Mainz [u. a.], 2010. – S. 33–44.
8. Loesch H. Vorwort / Heinz von Loesch // Carl Czerny : Komponist, Pianist, Pädagoge / hrsg. von Heinz von Loesch. – Mainz [u. a.], 2010. – S. VII–X.
9. Pascall R. Czerny, der Symphoniker / Robert Pascall // Carl Czerny : Komponist, Pianist, Pädagoge / hrsg. von Heinz von Loesch. – Mainz [u. a.], 2010. – S. 191–226.
10. Rummenhüller P. «... um der Idee die gehörige Energie und Vollstimmigkeit zu geben». Zur vierhändigen Klaviermusik Carl Czernys / Peter Rummenhüller // Carl Czerny : Komponist, Pianist, Pädagoge / hrsg. von Heinz von Loesch. – Mainz [u. a.], 2010. – S. 243–249.

О ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1918—1920 гг.)

*д. ф. и. н., ст. пр. Асланов Эльгюн Мамедали,
ст. пр. Ахундов Азер Яды,
ст. пр. Абдуллаева Севда Физули,
ст. пр. Алиева Фазия Байрамовна*

Азербайджан, Гянджа, Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Abstract. An Overview of the History of Military Forces of the Democratic Republic of Azerbaijan

Keywords: army, military, power, people, Azerbaijan, empire, help

The article focuses on issues of the military organization of the Azerbaijan Democratic Republic in 1918-1920. At the same time, the article focuses on events that are relevant to the topic until the time specified to further clarify the subject. During these years, it has been widely reported about the development and strengthening of the national military and khazar military fleet, as well as about the achievements and difficulties of the Azerbaijani government during this period.

Одним из основных направлений общегосударственной деятельности правительства АДР в 1918-1920 гг. было создание вооруженных сил. Реальная угроза суверенитету и территориальной целостности республики как со стороны белогвардейских армий А. И. Деникина, стремящегося к воссозданию «единой и неделимой России», так и дашнаке в Армении с ее неумемными территориальными притязаниями к своим соседям, настоятельно требовала принятия действенных мер по защите национальных интересов азербайджанского народа.

В деле строительства вооруженных сил правительству Азербайджанской Республики пришлось столкнуться со многими трудностями, носящими как объективный, так и субъективный характер. Как известно, в бывшей Российской империи отношение царизма к мусульманским народам, в том числе азербайджанцам, было весьма настороженным из-за недоверия к ним по религиозным и национальным мотивам. Это проявлялось и в проведении военной политики царского правительства. В дореволюционные годы азербайджанцев, за редким исключением, не принимали в военные учебные заведения, не призывали в армию и флот. В годы первой мировой войны военная повинность для них была заменена тяжелым военным налогом. В старой армии не было также крупных азербайджанских воинских формирований в отличие от грузинских и армянских. Исключение составлял так называемый Татарский конный полк (азербайджанцев в годы царизма именовали кавказскими татарами-авт.), входящий в состав Кавказской туземной («дикий») конной дивизии (с августа 1917 г. - корпус), сформированной в годы войны из кавказских горцев - мусульман в том числе и азербайджанцев [1].

Свержение самодержавия в результате Февральской революции 1917 года открыло перед народами, населяющими окраины бывшей империи, новые перспективы в их национальном развитии. Это сказывалось и в военном вопросе. Уже в апреле 1917 г в Баку на съезде мусульман Кавказа было принято решение о создании специального бюро по формированию воинских частей. О необходимости создания народной милиции, заменяющей постоянное войско, говорилось и в Программе Тюркской Демократической партии федералистов «Мусават» («Равенство»), принятой на открывшемся 26 октября в Баку ее Первом съезде [2]. В ноябре в Тифлисе Закавказский комиссариат, не признавший Октябрьскую революцию, принимает постановление о формировании в крае национальных корпусов. 5 ноября в Гяндже открылся 1-й Кавказский мусульманский военный съезд, уделивший основное внимание созданию азербайджанского корпуса на базе прибывшего сюда с Западного фронта Татарского конного полка [3]. Вскоре усилиями офицеров этого полка началось формирование азербайджанского полка, которому по требованию Мусульманского национального совета в конце декабря 1917 г. штабом Кавказского фронта было передано оружие и военное имущество демобилизованного 219-го пехотного полка [4]. Однако процесс создания азербайджанского корпуса шел чрезвычайно вяло из-за острой нехватки опытных военных кадров, особенно штабных офицеров, а также сложнейшего военно-политического

положения, создавшегося в Азербайджане в конце 1917-начале 1918 гг. Это привело к тому, что провозглашенная 28 мая 1918г. Азербайджанская Демократическая Республика опиралась на незначительную военную силу в несколько штыков и сабель.

Учитывая угрозу, нависшую над Гянджой со стороны наступавшей с востока Кавказской Красной Армии, состоящей на три четверти из дашнакских армянских национальных частей, переехавшее сюда из Тифлиса правительство Фатали-хана Хойского объявило по всей территории западного Азербайджана военное положение и приступило к формированию своей регулярной армии. При деятельном участии и поддержке прибывшего из Тебриза в Гянджу командующего турецкой армией на Кавказе генерал-лейтенанта Нури-паши и его штаба азербайджанскому правительству удалось сформировать Отдельный Азербайджанский корпус численностью около 5 тыс. чел., который в свою очередь был объединен с частями двух турецких дивизий-5-й Кавказской и 15-й Чанахгалинской-в Кавказскую Исламскую армию [5]. В дальнейшем на бакинском фронте были переброшены также части 36-й турецкой дивизии [6]. 15 сентября 1918 г. объединенной Кавказской Исламской армии удалось занять поспешно покинутый англичанами и войсками эсеро-меньшевистско-дашнакской «Диктатуры Центрокаспия» Баку, что дало возможность азербайджанскому правительству переехать в столицу республики [7]. Вскоре, 17 ноября, после ухода в связи с условиями Мудросского перемирия турецких войск из Азербайджана, в Баку высадились 39-я английская пехотная бригада во главе с командующим британскими войсками в Северной Персии генерал-майором В. М. Томсоном.

Между тем, 23 октября на заседании правительства республики было решено создать министерство обороны [8]. Постановлением Совета Министров Азербайджанской республики от 7 ноября было учреждено военное министерство, которое на первых порах возглавил сам глава правительства Ф.Хойский. Вскоре, 25 декабря военным министром был назначен генерал С. Мехмандаров, а 29 декабря помощником министра стал генерал А. Шихлинский [9] Оба они пробыли на *своих постах вплоть до 28 апреля 1920 года.*

15 января 1919 г. был учрежден Главный Штаб с отделами: интендантским, инженерным, дежурного генерала, генерал - квартирмейстера, артиллерийским, военно-санитарным, военно-учебным, топографическим и контрольным. В марте из Главного Штаба был выделен Отдел генерал - квартирмейстера и сформировано Главное Управление Генерального Штаба с отделами генерал -квартирмейстера, управления начальника военных сообщений, военно-Топографическим отделом-ведущим передвижением войск. Начальником Штаба был назначен генерал-майор Сулейман Сулькевич (1865-1920 гг.) При Штабе действовала своя типография. Были образованы также военный суд и военно-прокурорский надзор [9].

Из высших чинов армии был создан Военный Совет при Военном министре для «разрешения вопросов военного законодательства и финансово-хозяйственных» [10]. Учитывая важнейшее военно-стратегическое положения столицы республики, было создано Военное генерал-губернаторство Бакинского укрепрайона. В связи с угрозой вторжения денкинских войск в Азербайджан, в июне 1919 г. был образован Комитет Государственной Обороны.

Парламент и правительство уделяли пристальное внимание нуждам военного ведомства. За время деятельности парламента (декабрь 1918 - апрель 1920 гг.) на его заседаниях было обсуждено 9 законопроектов, представленных военным министерством и касающихся различных сторон военного строительства в республике. Его расходы в 1919 г. составили свыше 400 млн. рублей, т. е. более четверти государственного бюджета [11]. Военный министр С. Мехмандаров, приводя в пример Грузинскую республику, требовал значительно увеличить ассигнования на оборону [3, 56]. Это было вызвано тем обстоятельством, что армию приходилось создавать практически на голом месте не имея соответствующей военно-материальной базы. К тому же, если в 1919 г. планировалось создать 25-тысячную армию, то в 1920 г. предусматривалось довести ее численность до 40 тыс. [11].

Принимались меры по подготовке кадров офицеров для создаваемой армии. Еще в июне 1918 г. при помощи турецких офицеров в Гяндже была открыта Военная школа прапорщиков, первый выпуск которой состоялся в октябре того же года. В ноябре 1919 г. она была - преобразована в Военное училище, рассчитанное на 250 слушателей, с тремя отделениями: общим, артиллерийским и инженерным (последнее однако не удалось открыть). Для подготовки его слушателей в Баку была открыта юнкерская школа. В конце 1919—начале 1920 гг. были открыты также кавалерийское, артиллерийское и саперное училища, авиационная и военно-фельдшерская школы [7]. Однако для подготовки местных офицерских кадров

требовалось определенное время и для удовлетворения растущих потребностей армии в военных специалистах правительство привлекало много русских и грузинских офицеров [11]. С целью улучшения подготовки унтер-офицерского состава, с апреля 1920 г. планировалось создание в армии батальонных и полковых школ ликвидации безграмотности с четырехмесячным курсом обучения в каждой [11].

В течение 1918—1920 гг. в Азербайджане при помощи турецких и русских офицеров формируются пехотные и кавалерийские полки, артиллерийские бригады и дивизионы, другие военно-технические части. К концу 1919 г. азербайджанская армия состояла из двух пехотных дивизий и одной кавалерийской дивизии трехполковых составов. В первую пехотную дивизию, штаб которой располагался в Гяндже, входили 1-й Джеванширский, 2-й Закатальский и 3-й Гянджинский Полки трех - батальонного состава, а также курдский стрелковый батальон. Во вторую пехотную дивизию, штаб которой располагался в Баку, входили 4-Кубинский, 5-Бакинский и 6-й Геокчайский полки. С созданием 7-го Ширванского полка было начато формирование 3-й пехотной дивизии. В кавалерийскую дивизию, штаб которой также находился в Гяндже входили 1-й Татарский, 2-й Карабахский и 3-й Шекинский конные полки четырехсотенного состава, а также курдский конный дивизион. Кроме этого, были сформированы Ленкоранский резервный батальон, полицейский резервный полк «Ярдымалай», особый отряд охраны парламента, иррегулярные части, разбросанные по всей территории Азербайджана. В состав армии входили также две артиллерийские бригады, дивизион легкой артиллерии, три бронепоезда, пять аэропланов и несколько гидроаэропланов, шесть тяжелых и легких бронеавтомобилей [7]. После ухода англичан из Азербайджана военным министерством был сформирован Военный порт и преобразована Каспийская военная флотилия, состоявшая из двух канонерских лодок - «Каре» и «Ардаган», нескольких посыльных и вспомогательных судов — «Астрабад» «Араке», «Нарген» и др. [12]. Общая численность вооруженных сил Азербайджанской республики, согласно разведанным XI армии, к апрелю 1920 г. составила около 30 тыс. штыков и сабель [13].

Правительство Азербайджанской республики приняло ряд мер по; оснащению армии и флота оружием, боеприпасами и военным снаряжением. После ратификации 27 июня 1919 г. Парламентом азербайджано - грузинского военно - оборонительного пакта, правительством для нужд армии было приобретено в Тифлисе 12 легких и 12 горных пушек, 24 пулемета системы «Максим», 3 тыс. трехлинейных винтовок, большое количество боеприпасов к ним, и другого военного снаряжения. Согласно этому договору, в Грузию была направлена группа азербайджанцев для обучения в военных учебных заведениях [11].

В конце 1919 г. велись также переговоры с военным министерством Италии о поставках азербайджанской армии автомобилей, аэропланов, прожекторов и другого военного имущества. После разгрома белогвардейских армий на Северном Кавказе и бегства их на юг, денкинцы в марте 1920 г. передали азербайджанской армии 20 орудий, около 100 пулеметов, 9 самолетов, 15 тыс. винтовок, 10 млн. патронов и др. снаряжение [13].

В меморандуме, представленном азербайджанской делегацией в январе 1920 г. на Парижской мирной конференции Верховному Совету Антанты, правительство АДР просило союзные державы о содействии в следующем: а) доставка азербайджанской армии всех видов снаряжения по артиллерийской, инженерной, интендантской, санитарной и авиационной частям; б) техническое оборудование артиллерийских заводов: орудийного, оружейного, патронного, порохового с отделом взрывчатых веществ; в) командирование военных летчиков и специалистов для оборудования и обслуживания артиллерийских заводов; г) возможно полное военно - техническое оборудование порта гидроаэропланами, аэропланами, истребителями разного рода, подводными лодками, судовой артиллерией с должным запасом снарядов, беспроводным телеграфом, оптическими приборами, разными техническими приспособлениями» [14].

Азербайджанским правительством осуществлялись довольно широкие военно-мобилизационные мероприятия с целью увеличения численного состава армии. В армию призывались молодые люди 19—24 лет. сначала на трехлетний, а затем на двухлетний сроки [14]. В связи с военным конфликтом с Арменией в Карабахе и Зангезуре, согласно постановлению Комитета Государственной Обороны от 10 апреля 1920 г., предполагалось начать с 1 мая мобилизацию в армию лиц призыва 1920 г. и старших возрастов до 30 лет включительно [15].

Принимались меры по налаживанию идеологической работы в армии, к чему власти старались привлечь интеллигенцию и духовенство. В штатное расписание воинских частей были введены имамы и муллы. В докладе военного министерства от 2 апреля 1919 г. отмечалось, что

«одной из важнейших задач нашей интеллигенции является ознакомление народа и войска с его историческим прошлым» [11]. Великий композитор Узеир Гаджибеков сочинил для азербайджанской армии марш. Был объявлен конкурс на эскизы орденов и медалей [9].

В 1919—1920 гг., когда войска соседней Армении вторглись в Зангезур и Карабах с целью их отторжения от Азербайджана. Двадцати тысячная азербайджанская армия, действовавшая в этом регионе, сумела дать агрессору достойный отпор, защитить территориальную целостность республики.

В деле военного строительства правительству АДР на протяжении всего времени ее существования приходилось преодолевать серьезные трудности, связанные с обострением внутренних социально-классовых противоречий в республике. Развернув под лозунгом «За независимый Советский Азербайджан!» революционную работу среди рабочих и крестьянской бедноты, местные коммунисты в течение 1919-начала 1920 гг. сосредоточили свои основные усилия на военно-технической подготовке вооруженного переворота в Баку. Пристальное внимание было уделено агитационно-пропагандистской работе коммунистов среди аскеров азербайджанской армии с тем, чтобы использовать или, в крайнем случае, нейтрализовать армию в ходе предстоящей вооруженной борьбы за власть [15].

Активную работу среди аскеров в этот период проводила организация «Гуммет» («Энергия»), при которой была создана военная комиссия [11]. Нариман Нариманов в сентябре 1919 г. писал о том, что «партия «Гуммет» большевиков имеет своих членов среди офицеров и солдат» [11]. В начале 1920 г. военная комиссия «Гуммет» влилась в состав специального отдела Центрального штаба, занимавшегося революционной работой в азербайджанской армии и флоте. За сравнительно короткий срок, благодаря усилиям этого отдела агитацией коммунистов были охвачены почти все крупные гарнизоны по всей территории Азербайджанской Республики — в Баку, Гяндже, Кубе, Закаталах, Ленкорани, Шуше и др. [11].

Особенно усиленная агитация проводилась коммунистами в Бакинском гарнизоне. Военный министр С. Мехмандаров в своем рапорте от 21 апреля 1919 г. на имя председателя правительства Н. Юсифбекова писал: «Я опасюсь разлагающего влияния большевизма на войска Бакинского гарнизона, так как Баку является ныне центром деятельности закавказских большевиков» [15]. Далее министр ходатайствовал об усилении Бакинским сыскным отделением надзора за пропагандой в гарнизоне. Как показал дальнейший ход событий, опасения военного министра не были лишены оснований. 11 мая он сообщал министру внутренних дел Х. Хаемамедову: «В Баку многие лица большевистского направления, состоящие, к сожалению, из мусульман, стараются всеми способами проникнуть в казармы, чтобы порпогандировать свои разрушающие основу спайки войск и привить им большевистские идеи». Военный министр требовал у своего коллеги незамедлительного установления полицейского надзора в районе расположения войск с целью оберечь их «от разрушительной пропаганды большевиков» [15].

Военные власти пытались принять действенные меры по пресечению большевистской пропаганды в войсках. В начале апреля 1919 г. начальник генштаба генерал-лейтенант С. Сулькевич дал указание начальникам гарнизонов «принять меры к наблюдению за пропагандой большевизма в войсках» [15]. В связи с тем, что контрразведывательное отделение Главного управления Генштаба не могло справиться с возложенной на него задачей борьбы с большевистской пропагандой в армии, в октябре военное министерство предложила создать при министерстве внутренних дел специальный уголовно-розыскной отдел, призванный играть роль политической полиции в войсках [15]. Однако все эти меры не давали каких-либо ощутимых результатов.

К весне 1920 года усилилось дезертирство из армии, о чем можно судить по официальным данным. В середине апреля, т. е. накануне переворота в 5-м Бакинском пехотном полку из одной тысячи аскеров оставалось не более трехсот, в 3-м Гянджийском, 4-м Кубинском и Агдашском полках из того же количества — по 400 аскеров, в 1-м, 2-м и 3-м конных полках соответственно — 380, 250 и 200 всадников и т. [16]. Всего в этот период из армии дезертировало около трех с половиной тысяч аскеров. По свидетельству командующей армией генерал-майора Г. Салимова весной 1920 г. от ряда воинских частей остались лишь наименования на бумаге [11].

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cilddə /Baş red. Yaub Mahmudov.- B.: Lider nəşriyyatı,2004.- C. I.- 440 s; 2005.- C. II.- 472 s.
2. Программа Тюркской демократической партии федералистов. Мусават, Баку, 1919, с. 4
3. Насибзаде Н. Л. Азербайджанская Демократическая Республика. Баку, Элм, 1990
4. ADR Ordusunun döyüş əməliyyatları (1918-1920) Azərbaycan tarixi problemlərinin tədqiqatçılarının ikinci Respublika elmi Konfransının məruzələri. 27-28 mart 1992.- B.,1992.- S. 103-105.
5. Калишев А. Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. Москва, 1960
6. Лудшувейт Е. Ф. Турция в годы первой мировой войны. 1914-1918 гг. Москва1966
7. Ünal, С. Türk ordusunun Qafqaz hərəkəti və Bakı-nın xilas edilməsi/Oğuz eli - 1992.- 4-10 fevral. Azərbaycan, 1918, 27 oktyabr.
8. Азербайджанская Демократическая Республика. Азербайджанское правительство 1918-1920, Баку 1990
9. Княз, А. Azadlığın əzablı yolu: (Azərbaycan Demokratik Respublikasının – Azərbaycan Cümhuriyyətinin 77-ci ildönümü münasibətilə) //Azərbaycan ordusu.- 1995.- 27 may.- S. 1.
10. Стеклов А. Армия мусаватского Азербайджана. Баку-1928.
11. Мəммədzadə, М. Azərbaycan Milli Ordusunun keçdiyi yollar (1918-1920-ci illər)//Hərbi bilik.- 1998. - №4.- S.70-71.
12. Вəдəlov, А. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunda kadr çatışmamazlığı probleminin həlli //Hərbi bilik-. 1999.- № 6.- S. 3-4.
13. История Азербайджана по документам и Публикациям.- Б.: Элм, 1990. - 384 с.
14. Борьба за победу. Советской власти в Азербайджане.1918-1920гг. Документы и материалы. Баку -1967.
15. История Азербайджана. Том 3, часть 1,Баку-1963

FERTILITY RITUALS IN OLD GEORGIA

PhD Sikharulidze K.

Georgia, Tbilisi, Ivane Javakhishvili State University

Abstract. The article reviews the rituals related to fertility observed in the Caucasus, namely, in Georgia which represent rudiments of the old mythos-religious system. Their Aim was coaxing the deity of fertility which was a patron of successful life. There is abundance of such actions but this article covers only some of them. The following calendar customs and traditions are described in the article: first plowing which had a magic function; visiting houses through which all members of the collective were engaged in asking for fertility; Berikaoba which was a large-scale festival dedicated to revival. The symbol of fleece which was described in the Legend on the Argonauts is also discussed.

Keywords: Mythology, rituals, fertility deity, agrarian cults, sheep skin

Introduction. It is known that mythological-religious thinking and the rituals formed based on it played a big role in formation of traditional society. The life of members of this society was entirely included in the ritualistic system. For them, the starting point of existence was the rituals as the only true reality (and not conventionality). The function of initiation-rituals is that they form the type of thinking and social values which have big importance for the group and civilization (Malinovsky, 1998, p.42).

For the traditional society, all rituals are inherited from gods and mythic ancestors. A human being repeats the actions performed in the time of beginnings by symbolic behavior and thus expresses his worship to supernatural forces. At the same time, he contributes to preservation of the universal order. For the old human, as well as the entire society, it was important to take care about the means of continuing the life and existence. Therefore, the entire collective performed rituals together with particular willingness and the purpose of these rituals was to please the divine forces associated with fertility. One of the first among them was the Earth, because first of all, a human being is a child of the Earth, residing on the Earth and fed by the Earth.

The agrarian topic occupied a leading place in the ritualistic practice in Georgia not only in the ancient times, but also in the first half of the 20th century. Certainly, they had been deprived of the religious basis that time and often performed an entertaining function, but the trace of old rituals is clearly seen in these folk customs and rituals.

Caucasus is one of the regions where agriculture was introduced. Multiple species of different corns and varieties of wheat are observed in this area archaeologically. Archaeological data have shown that Transcaucasia is the ancient center (7th millennium) of agricultural civilization like Western Asia. In V-IV millenniums the population carrying out agricultural activities lived on the territory of Georgia. These people had pits for storing corn as well as stone tools for crushing wheat. It is clear that agrarian cults and related rituals were formed here in the ancient era.

Results of researches.

Plowing the first furrow. Previously, the New Year started in spring. The earth, the nature wakes up and the renovation process begins during that time. According to people's beliefs, the fertility deity stayed in the underground during the winter period and returned on spring, brought a new life and abundance. That's why the New Year ritual was distinguished for abundance of products. The deity was welcomed with this sacrifice, people prayed and asked it to give more power to its fertility and reward the people generously.

Major part of agrarian customs and traditions held in spring and autumn, i.e. when agricultural works begin and when the harvest is reaped were dedicated to the fertility deity. Meeting the spring as well as other agrarian customs and traditions were universal and the entire collective (village, community) participated in the ritual because unlike the family cults, the interests of the entire collective were included here. Plowing the first furrow was specially celebrated at the beginning of spring because the annual agricultural works began by this ritual. Existence of the collective depended on the obtained result. That's why it was specially celebrated to win the heart of the earth and fertility deity. Plowing the first furrow had a great importance in the agriculture. The time of plowing the first furrow ranged from March 20 to the end of the month. When the ground was ready for tillage the seniors of the village would announce the day of plowing the first furrow. Nobody had a right to start the spring tillage before conducting the ritual. It was considered that richness of harvest and the earth

depended on the person plowing the first furrow. Therefore, a person known for bringing a good fortune was selected.

After announcement of the day of ploughing in the village, big preparations for conducting the ritual began. During the feast, round breads (symbol of sun) were hung on the oxen horns, fat was applied on horns which meant giving them a fertility power. In some places, the yoked oxen were led by a woman which symbolizes the female principle in agriculture. Previously, women had the leading role in agriculture. Being the first visitor on New Year must also have been the woman's prerogative which is seen from the Georgian name of the ploughman (male) - "gutnis deda" (mother of plough). After use of horned cattle began in agriculture, the men took the leading position and the cult of the ox connected to the religion of fertility deity.

In places where men were shepherds, women took care of the earth and ploughed the soil as well. Before the ploughing started in spring, the elder woman of the family would take the ploughshare or the ploughing equipment in the land parcel and would dig the soil, or "wake up the soil". When the ploughing started, triangular unleavened bread was baked, lit candle was attached to the right horn of the oxen taken for ploughing. One-third of the candle had to be lit in the middle of the yoke as well. The unleavened breads would be broken, each piece of bread would be given to the oxen. A cup would be filled with vodka and the eldest person would say a toast. It was allowed to start ploughing and sowing only after conducting this ritual (Jalabadze, 1986, p.36).

The day of plowing the first furrow was considered to be a feast until the evening. People returned home from the field together, they made a feast together and arrange entertainments and competitions. Harvesting in autumn was performed according to the rule named "Jvarimamloba". A cross was inserted into the ground before starting working in the field and a worker would take it out after finishing the work. After reaping was finished, the workers had a dinner together where each participant brought a rooster. The reaper would receive the rooster from the hostess only after he gave her the field cross after returning from reaping. This rooster was called the "cross rooster" and the common dinner made with the rooster meat was called "Jvarimamloba".

All three forces of the earth deity system became united in the ritual of plowing the first furrow: Mother Earth, Place Mother and the Family Guardian. Therefore, both the earth and the ritual were particularly precious for the collective. They would not allow to transfer any land parcel to others to prevent penetration into their unity by a stranger who was not familiar with the cult of guardian of these places and violation of the order existing between the deity and population of that place.

Walking door to door. Ritualistic walking door to door occupied a significant place in calendar customs and traditions. The ritual participants would visit each family and sing special texts dedicated to celebration of feasts, blessing, asking for victuals.

As a rule, walking door to door was not an independent ritual but represented a part of any feast. The main elements of this custom – visiting each resident, ritualistic blessing (mainly abundance was wished) and giving ritualistic food (primarily, egg) as a gift – make it clear that it is associated with the name of fertility deity (Sikharulidze, 2006, p.127).

One of the old symbols of fertility, origin and renewal of life is egg (that's why it was introduced in the Easter feast), therefore it is not a surprise that the primary sacrifice to the praying persons visiting the families was an egg.

The door to door visitors never entered the house. The deity which they represented was a community (or a higher rank) deity. Internal space of the family (house) entirely belonged to the family guardian angel and the senior deity did not interfere into its locality. The participants would stop by the door of the yard and waited for the hosts there. By such visiting, the deity made every family participate in the feast. Maybe it even checked their readiness and generosity to pay them back as they deserved. Such situation is described in a later legends. The God used to visit families in the image of a poor man and the God defined their life according to the way they welcomed the guest.

The door to door walking ritual is very old. It dates back to the time when deities did not have a place in the form of a praying house, cult items or own estates. They used to accompany the persons selected by them and informed people of their will through them.

Berikaoba and skin symbol. Berikaoba-Keenoba, a feast dedicated to awakening of the nature and agrarian cult service consisting of various episodes and lasting for many days was the most large-scale among the spring feasts.

Similar to the above discussed rituals, Berikaoba is also associated with the cult of fertility, but is more large-scale and enriched with dramatic episodes. Berikaoba underwent certain transformation over time, but the methods of ensuring fertilization, enrichment of the harvest and cattle breeding, rich agricultural traditions are seen in these rituals. Characteristic elements of the feast

are: masks and clothes with animal and human images, warrior Berikas, customs actions (dances, erotic scenes, marriage) and the main signs of restorable deities.

The participants wore masks, and sheep or goat skin dominated in their clothes. Tavberika (the main Berika) distinguished himself among them, a horn hung on his neck. He was a King and he had his "Queen" who was represented by a boy wearing a motley dress and jewellery. Their marriage scene was played, after which the "King" died, while the "Queen" and other participants mourned his death. Meanwhile, the "Queen" was kidnapped. At that moment the "King" came back to life and returned his wife after a fight. After that boundless amusement began which strongly resembles the episodes of orgy cults of goddesses of Asia Minor. The necessary elements of these feasts was rolling the participants down on the ground which would lead to rich harvest (Rukhadze, 1999, p.211).

Door to door walking where the participants were hosted was a consisting element of Berikaoba. At that moment the host tried to take fur from Berika. Sometimes Berika would tear fur out of his hide coat and give it to the hostess. The latter would put it into the manger, nest or on the central pillar because it brought abundance.

Sheep or goat skin as well as a mask are observed in these rituals. The man plowing the first furrow used to wear the sheep skin coat covered with hair. Wearing a skin is a ritualistic entry. The person wearing skin actually personified the deity whose attributed was a sheep.

Sheep skin is a symbol of fertility deity which was represented by the image of a woman and had a sheep head. Female figures with a sheep head are discovered in Georgia and one of the ancient among them dates back to the 2nd millennium BC (Muskhelishvili, 1978, tab.10).

Participation of animals in the rituals and increase of their sacral importance corresponded to the agricultural interests. Therefore, ox, sheep and goat became sacrificial animals and occupied a significant place in mythological beliefs.

Increase of beliefs and ideas related to sheep is associated with development of sheep farming. This animal is known for particular fertility and this caused it to become the attribute of the fertility deity.

Generally, the skin symbols were created in the early agricultural cultures which were closely associated with the cult of the Mother Earth. The sheep and its skin acquired particular importance among the selected animals of the goddess - it became the symbol of the fertility goddess and the clothes of her priestesses as a token of sharing the power and secrets of the goddess. From here the idea of the sheep skin as the symbol of richness and power is created.

Sheep/goat skin used to be hung on the tree, and then on the stick in Caucasus in general. People used to walk around a certain territory with a stick with skin and this implied that the skin is a predecessor of flag. The flag personifies the deity and walking round with a flag means encircling the sacral space.

Conclusions. As we can see, these rituals had a vital importance for the entire society. This tradition was very strong and this is certified by the fact that people did not forget them and brought the rudiments of the old mythos-religious system related to fertility almost until the present time. As it seems, this system had a complicated structure and consisted of various parts. This is proved by distribution of functions and roles between the participants, the texts to be expressed, actions and special attire as well as the symbolic meaning of the used items.

The confirmed rituals in Caucasus suggest that the Golden Fleece hung on the tree in the Legend of the Argonauts were not invented by the Greek people, but are based on the religious-cult values of this regions.

REFERENCES

1. Jalabadze, G.(1986). Culture of Field-crop Cultivation in East Georgia. Tbilisi: Georgia.
2. Malinovski, B.(1998). Magic, Science, and Religion. Moscow: Russia.
3. Muskhelishvili, D.(1978). Dwelling in Khovle, Archeological materials. Tbilisi: Georgia.
4. Rukhadze, J.(1999). The Georgian Folk Festival of the Revival of Natural Forces. Tbilisi: Georgia.
5. Sikharulidze, K.(2006). Caucasian Mythology. Tbilisi: Georgia.

ОСОБЛИВОСТІ ЛІКВІДАЦІЇ ПАРТІЙНИХ ОСЕРЕДКІВ ПРАВИХ ЕСЕРІВ УСРР В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

доктор історичних наук Ніколаєв І. Є.

Україна, м. Миколаїв,
Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського, в. о. професора кафедри історії

Abstract. *The article, based mainly on archival sources, the analysis of the liquidation policy of the Bolshevik party in relation to the right assaram, on materials of the South of Ukraine. Legal sources which was used bolshevists in a fight against political opposition in the period of becoming of the totalitarian system are certain.*

Keywords: *Early totalitarianism, pravoесerivskikh of party, bolshevist party*

Постановка проблеми. Обрана дослідницька проблема має актуальне значення на сучасному етапі суспільного розвитку України як правової, демократичної держави, орієнтованої на загальнолюдські демократичні цінності. Розвиток конституційних процесів у сучасній Україні передбачає вирішення комплексу проблем, пов'язаних із забезпеченням конституційного принципу політичного різноманіття й створення умов для повноцінної реалізації політичних прав громадян, актуалізує перед дослідниками цілий комплекс наукових напрямів. Одним з них є дослідження змісту і особливостей питань, пов'язаних з формуванням монопартійної системи в 1920-х рр.. Внаслідок чого знищено один з базисних інститутів політичних системи – альтернативні політичні партії, які є проміжною ланкою між державою й громадянами, сприяють відтворенню та ротатції політичної еліти.

Це актуалізує проблематику аналізу регіональних аспектів ліквідаційної політики більшовиків стосовно опозиційних партій у період становлення тоталітарної системи. У сукупності все вищезазначене й обумовило вибір цієї теми для дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Аналізу ліквідаційної політики більшовицької влади щодо соціалістичних партій України першої половини 1920-х років присвячені праці О. М. Любовець [1], С. В. Кульчицького [2], Р. І. Ветрова [3], М. М. Шитюка [4], О. Б. Бриндака [5], С. А. Кокіна та О. М. Мовчан [6] та інші.

Формулювання цілей статті. Головна мета дослідження полягає в комплексному підході, узагальненні та критичному переосмисленні здобутків історіографії, опублікованих і неопублікованих джерел, що дає можливість розкрити, коли і яким чином більшовицька партія позбулася конкуренції з боку правоесерівських сил у Південній Україні, встановила монопартійність й захопила всю повноту влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Захопивши владу в жовтні 1917 року, більшовицька партія розпочала здійснювати комплекс заходів, спрямованих на закріплення та посилення власного режиму. В цілому, основні елементи радянської правової та політичної системи сформувалися наприкінці громадянської війни. До них можна віднести керівну роль партії в системі державного управління, жорстку централізацію суспільства, воєнізований тип побудови та керування органами влади, утвердження концепції партійної диктатури. Задля чого, Тому, одним з ключових аспектів більшовицької внутрішньої політики став курс на встановлення однопартійної системи, направленої на закріплення їх єдиновладдя у громадсько-політичній сфері.

Одним з головних об'єктів переслідування, після перемоги більшовиків в громадянській війні, стали різноманітні партії й організації соціалістів-революціонерів (есерів). У 1920 році в Україні діяло кілька есерівських партій: партія правих есерів (ПСР), група «Народ», партія лівих есерів (ПЛСР). На думку офіційної влади, саме праві есери виявили найбільшу активність в області партійної реорганізації, виступаючи ініціаторами об'єднання всіх партій есерівського напрямку.

Партія соціалістів-революціонерів, утворилась на базі народницьких гуртків 70-80 рр. XIX ст., мала достатньо розлогу організаційну структуру. На початку 1920-х років центрами правоесерівського руху України стали Харків та Одеса. Головною соціальною базою партії

виступали селяни та пролетаріат, метою було утворення демократичної республіки і справедливий поділ землі.

Демократичний потенціал нової економічної політики активізував діяльність правих есерів. На Півдні України їх діями керувало Крайове південне бюро (Крайовий обком), що знаходився в Одесі. В підпорядкуванні Одеського есерівського обкому знаходились Одеська, Подільська та Миколаївська губернії. Їхніми зусиллями в місті Одеса було відкрито партійний клуб на вулиці Петра Великого 12, який існував на протязі 1920 року. Не маючи змоги через брак коштів та напівлегальне становище виступити на виборах до Рад (взимку 1921 року) окремо, місцевий комітет ПСР створив єдиний блок з меншовиками, підтримавши їх кандидатури. Зі свого боку, меншовики допомогли есерам з друком – надали шрифти, папір, фарбу, завдяки чому вдалося випустити кілька бюлетенів «Знамя труда», часописів «Революционная мысль», та листівок [7].

Втім, органи ДПУ швидко зрозуміли небезпеку навіть обмеженої суспільної лібералізації. В Циркулярному листі ДПУ № 16 від 1 березня 1922 року йдеться про небезпечний ріст популярності партії правих соціалістів-революціонерів серед робітників. Особливу небезпеку, на думку чекістів, становить факт зміни економічної політики, через що багато ініціативи надано дрібним приватним власникам. Користуючись чим, праві есери захоплюють під свій партійний вплив як окремі підприємства, виробництва, так і цілі об'єднання. Закріпившись в яких, вони зможуть не тільки згрупувати та виховувати своїх однодумців, а й отримувати значні матеріальні кошти для подальшої партійної діяльності [8]. Через що, головна увага ДПУ повинна бути направлена на кооперативні організації та об'єднання.

Агітаційна робота правих есерів, зважаючи на об'єктивні труднощі, зводилась здебільшого до друку листівок з описом ситуації, що склалася на сучасний момент. Так, в Харкові де окрім місцевої, однієї з найкрупніших в Україні організацій правих соціалістів-революціонерів, знаходилось Лівобережне бюро Всеукраїнського комітету партії, згідно Циркулярного листа Партії соціалістів-революціонерів від 28 січня 1922 року констатувалось деяке затишшя в роботі осередку. Зокрема, йшлося: «Рішення X з'їзду партії, що відбувся в серпні 1921 року в місті Самара, про залучення якомога більшої кількості робітників до право есерівських лав в Україні слабо впроваджується в життя. Виною тому – жорстка протидія роботі партійних активістів з боку ДПУ, через що вся тяжкість агітаційної роботи впала на вузьке коло робітників». Для зміни ситуації ЦК партії правих есерів рекомендує українським соратникам вербувати якомога більше членів з числа безпартійної маси, в першу чергу робітників та молоді [9].

Організуючи ліквідаційні кампанії проти альтернативних політичних сил, ЦК РКП(б) розсилав губкомам спеціальні циркуляри щодо боротьби з антирадянськими партіями. Членам цих партій заборонялися публічні лекції, їх відсіювали при прийомі на роботу, до вузів, вони перебували під наглядом НК-ДПУ, виключались з профспілок, кооперативів, трестів. Циркуляри вимагали вносити розколи в партійні ряди, діяти через низові організації, змушувати колишніх рядових членів та керівників виступати в пресі, публічно звинувачуючи партію есерів в «контрреволюційній діяльності» [10].

У 1920 – на початку 1921 років політичні репресії проти правих есерів увійшли в повсякденну практику керівництва КП(б)У, хоча існування в Україні цієї опозиційної партії вже ніяк не загрожувало радянській владі. Закритий лист ЦК КП(б)У №4 (вересень – жовтень 1921 року) з грифом «цілком таємно», містить звіт про економічне та політичне життя в Україні. У розділі «Діяльність та стан політичних партій в Україні», стосовно правих есерів повідомлялось, що головним вектором функціонування цієї партії є спрямованість на активну агітаційну роботу в селах України та у робочих колективах на заводах [11].

В Циркулярному листі Всеросійської надзвичайної комісії № 14 від 25 квітня 1921 року «Про правих есерів», що зберігається в Державному архіві Служби безпеки України, партії відводиться роль «ворожої та контрреволюційної сили». Оскільки, на думку чекістів, головна загроза революції йде від дрібного власника, а партія правих есерів відстоює головним чином їх інтереси, вона є головним керівником, вождем та ідейним організатором дрібнобуржуазних сил [12].

Згідно звіту ДПУ України за січень-лютий 1922 року партія правих соціалістів-революціонерів являла з собою одну з найбільш яскравих та непримиримих до Радянської влади сил. Завдяки чому становить відчутну загрозу подальшому існуванню владної монополії більшовицької партії. Незважаючи на всі пертурбації партія правих соціалістів-революціонерів зберегла свій головний кадровий потенціал – більшість старих та ідейно стійких членів. Це дає їй змогу вести роботу по укріпленню вцілілих гуртків в Україні. Створювати молодіжні гуртки,

вербуючи в них переважно студентську молодь, та активно агітувати до вступу в партію безпартійних робітників [13].

Для надання репресивним заходам проти політичних опонентів правового характеру, та з пропагандистськими цілями, більшовики активно використовували судову гілку влади. Слід зазначити, що відкриті судові процеси, що набудуть великого розмаху в період ескалації терору – наприкінці 1920-30-х роках в рамках боротьби з «ворогами народу», одними з перших правлячою владою були апробовані на правих есерах.

Влітку 1922 року «контрреволюційна діяльність» правих есерів була «остаточно всенародно розкрита» на московському процесі членів ЦК партії. Не бралось до уваги навіть захист підсудних з боку лідерів II Інтернаціоналу. Керівництву правих есерів було висунуто звинувачення в організації терористичних актів проти більшовицьких лідерів у 1918 році (вбивство М.Урицького та В.Володарського, замах на В.Леніна). В серпні 1922 року лідери партії (12 осіб, серед них 8 членів ЦК) було умовно засуджені Верховним трибуналом ВЦВК до вищої міри покарання. Вирок повинен був негайно вступити в силу після будь-якої спроби правих есерів використовувати силові засоби боротьби з радянською владою.

Відверто заангажований характер майбутнього процесу викликав спротив в правоесерівському середовищі. З лютого 1922 року їх діяльність в Україні значно пошвавилась. Судилище широко використовувалось правими есерами в агітаційній пропаганді. На протязі весни та червня місяця українськими есерами було надруковано близько 10 бюлетенів та велика кількість листівок з власним трактуванням Московського процесу [14].

Реалії, що склалися після судового процесу, змусили партію есерів продовжувати свою діяльність підпільно. Однією з її форм став нелегальний друк літератури. В Харкові Всеукраїнський комітет разом з Лівобережним бюро правих есерів видавав свій друкований орган «Голос соціаліста-революціонера», Одеське Південне крайове бюро – бюлетень «Знамя труда» та газету «Революционная мысль». Правобережне бюро правих есерів, що знаходилось в Києві, по заводах та місту розповсюджувало «Знамя борьбы».

Намагання остаточно знищити партію правих есерів оголошується в таємній телеграмі за підписами заступника голови Таємного оперативного управління, представника ДПУ – Г. Ягоди, та голови Секретного відділу ДПУ – Т. Самсонова. Губвідділам ДПУ «пропонувалося систематично через кожні два — три тижні в залежності від ситуації обов'язково проводити операції надалі до кінця цього 1922 року», а також за згодою з Губкомами посилити агіткампанії проти есерів, керуючись по цьому питанню напрямками центральної преси» [15].

Крім цих таємних документів таємних органів, цілком офіційно на XII Всеросійській конференції РКП(б) в серпні 1922 р. було прийнято спеціальну резолюцію «Про антирадянські партії і течії», де зазначалося, що супротивники ще не «розчавлені», але, застосовуючи правильну тактику, РКП(б) зможе в найкоротший строк остаточно ліквідувати опозиційні партії, «як політичний фактор». Вищезазначена тактика повинна була полягати в умілому поєднанні партійної роботи з репресивними засобами, від яких вирішено не відмовлятися, оскільки вони «продиктовані революційною доцільністю» [16].

Керуючись Резолюцією вищезазначеної конференції, а також таємними розпорядженнями, органи ДПУ продовжували діяти в напрямку ліквідації партії правих соціалістів-революціонерів, поєднуючи агітаційні та репресивні заходи. В вересні 1922 року були заарештовані учасники Всеукраїнської Ради есерів, а також майже вся Київська організація правих есерів. Всеукраїнський комітет припинив своє існування. В Одесі було заарештовано 30 членів ПСР.

Керівним центром всіх есерівських організацій Правобережжя в 1922 році продовжувала залишатись Одеса, де все ще перебувало Південне крайове бюро Всеукраїнського комітету партії правих есерів. Організація в цей скрутний час намагалась максимально активізувати свою діяльність. Вміло проводила підпільну роботу, в першу чергу, серед робочої та студентської молоді, наприклад створюючи гуртки самоосвіти. В той час як в інших місцях України, крім Харкова, правоесерівські сили знаходились на межі знищення. В деяких губерніях (Подільська, Запорізька) вони майже повністю були відсутні як організована сила, в інших були малочисельні [17].

На початку 1923 року, Одеській організації есерів вдалося створити організаційну мережу не тільки на підприємствах міста, а навіть в частинах Червоної армії. 8 березня 1923 року Південне крайове бюро розповсюджує листівку, в якій закликає робітників, селян та червоноармійців до повалення більшовицької влади, як зрадницької по відношенню до інтересів народу [18].

Така енергійна та активна діяльність не могла пройти повз увагу чекістів. В ніч з 12 на 13 квітня 1923 року в Одесі та Миколаєві була проведена масштабна операція по затриманню членів партії есерів. Заарештовано 50 чоловік, серед яких опинився весь керівний склад Південного крайового бюро в кількості сім осіб (Голод, Скрипниченко, Янкелевич, Моїсей та Ганна Павлоцькі, Преображенський, Попов). Втім, ліквідувати підпільну типографію не вдалося. Для виявлення її місцерозположення, співробітники ДПУ завербували двох ув'язнених членів Бюро (Скрипниченко та Янкелевича), за допомогою яких вдалося встановити, що в Одесі існують основна та резервна типографії, друкуючи літературу не тільки для Одеської, а й Харківської організації есерів. Завдяки вжитим заходам обидві типографії закриті [19].

В подальшому, Скрипниченко з Янкелевичем були використані для ідейної дискредитації партії. За їх підписом більшовицька преса надрукувала заклик про визнання Радянської влади базою всього світового пролетарського руху, а тактику есерів – контрреволюційною, через що прийнято рішення про розпуск Одеської організації. Після чого вони були випущені з в'язниці разом з іншими підписантами з числа затриманих есерів. Інші п'ять членів Крайового бюро з подібною позицією не погодились. За що були вислані з України до Туркестану з формулюванням «явні та непримиримі вороги Радянської влади» [20].

У зв'язку з арештами членів організації ПСР робота окремих членів опозиційних угруповань зовсім завмерла. Острах арештів змусив частину піти в більш глибоке підпілля, інших припинити навіть випадкові зустрічі між собою.

Після таких відчутних каральних заходів організація виявилась на межі зникнення. Втім, її роботу вдалося на деякий час відновити. Активний кістяк Одеської організації об'єднаних есерів нараховував, за даними ДПУ, 20 осіб. До тимчасового керівного комітету входили найбільш авторитетні члени місцевої групи – Шелонін, Рудов, Шварцман, Чернов, Кулик. Гудван. Головна увага організації була направлена на внутрішньопартійну роботу по укріпленню її лав [21].

Вживалися спроби подальшого нелегального видання друкованих матеріалів та різної агітаційно-пропагандистської літератури. В серпні 1923 року, в Одесі залишки Південного крайового бюро правих есерів користуючись машинкою для друку документації малим та середнім тиражем запланувало випуск серії листівок та бюлетенів. Завдяки агентурним повідомленням ротатор та надрукований тираж продукції були вилучені співробітниками ДПУ [22].

Внаслідок проведених кампаній партію правих есерів було загнано в глибоке підпілля. Максимум, що могли дозволити собі партійні кружки це випускати час від часу рукописні листівки й прокламації – друкований верстат дістати було неможливо. Остаточо залишки організації були розгромлені в 1925 році після арешту Центрального Бюро ПСР.

Висновки з даного дослідження. Таким чином, необхідно відзначити, що завдяки проведеним заходам, підганяючи правову базу та судові органи під власні інтереси, більшовикам вдалося встановити владну монополію. Серед інших, припинила існування одна з найбільших російських соціалістичних партій, яка в 1917 році нараховувала біля мільйона членів.

Незважаючи на демократичний потенціал НЕПу, органи ЧК-ДПУ застосовували весь арсенал коштів для встановлення режиму однопартійності, що призвело до зникнення в середині 1920-х років політичних конкурентів більшовиків. Рядові члени опозиційних партій, як правило, переходили в ряди РКП(б), а їхні лідери були вислані, або арештовані в ході політичної боротьби. Розгром опозиційних партій у підсумку приведе не тільки до формування тоталітарного суспільства, але й затвердить практику політичного терору проти членів компартії, що порушують її «генеральну лінію».

ЛІТЕРАТУРА

1. Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 років. Нариси історії та програмні документи: Монографія. / Олена Миколаївна Любовець. – К.: Парламентське вид-во, 2012. – 612 с.
2. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / Станіслав Владиславович Кульчицький - Київ: Основи, 1996.- С. 242-251.
3. Ветров Р. І. Політичні партії України в першій чверті ХХ ст. (1900–1925 pp.). / Р. І. Ветров, С. Донченко – Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ, 2001.– 245 с.
4. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20- 50-ті роки ХХ ст./ Микола Миколайович Шитюк – К.: Геліон 2001. – С. 183-195.

5. Бриндак О. Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. / Олег Борисович Бриндак – Одеса: Астропринт, 1998. – 182 с.
6. Кокін.С. А. Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні 1920 – 1924 рр. / Кокін. С. А., Мовчан О. М.– К.: Наукова думка.– 1993.– 58 с.
7. Реабілітовані історією. Одеська область : [у 27 т.].– Одеса : АТ «ПЛАСКЕ», 2010.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» / [гол. ред. : П. Т. Тронько (голова) та ін.].)– Кн. 1 / [обл. ред. : Л. В. Ковальчук (голова) та ін.].– 2010.–С. 46.
8. Державний архів Служби безпеки України (далі - ДА СБУ). – Ф. 13.- Спр. 254. - Арк. 56.
9. ДА СБУ.- Ф. 13.- Спр. 254.- Арк. 57.
10. ДА СБУ.- Ф. 13.- Спр. 254.- Арк. 59.
11. Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО). - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 158. - Арк. 103-105.
12. ДА СБУ.- Ф. 13.- Спр. 260.- Арк. 61.
13. ДА СБУ.- Ф. 13. - Спр. 1023.- Арк. 4.
14. ДА СБУ.- Ф. 13.- Спр. 1023.- Арк. 7-8.
15. Партия Социалистов-Революционеров. Документы и материалы. 1917-1925. М.: РОССПЭН. 2000. – С. 959.
16. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. / Віктор Васильович Ченцов. -Тернопіль: Збруч, 2000. – С. 326.
17. Бриндак В. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. - Одеса – 1998. - С. 129.
18. Державний архів Одеської області (далі ДАОО).- Ф.3.- Оп. 1.- Спр. 605.- Арк. 62.
19. ДАОО.- Ф.3.- Оп. 1.- Спр. 605.- Арк. 64.
20. ДАОО.- Ф.3.- Оп. 1.- Спр. 605.- Арк. 66.
21. ДАОО.- Ф.3.- Оп. 1.- Спр. 605.- Арк. 71.
22. ДАОО.- Ф.3.- Оп. 1.- Спр. 605.- Арк. 72.

ECOLOGICAL PROBLEMS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE WAYS OF SOLVING THEM

C. o L. S Ismailov A. A.,
Omarbaeva L. K.

Kazakhstan, Shymkent s, South Kazakhstan State University

Abstract. *This article examines the environmental problems of some Central Asian countries associated with the intensive development of the resources of the Caspian Sea shelf, the degradation of the Aral Sea ecosystem, the functioning of mining and metallurgical industries in the Fergana Valley, deforestation, the use of subalpine meadows and steppes for agricultural land, the construction of various hydraulic structures in combination with agricultural development of the territory, intensification of agriculture, which lead to the climate change, ozone layer depletion, biodiversity reduction, desertification and land degradation, destruction of the ecosystem balance of our planet.*

The main directions of the solution of environmental problems of the region are considered through the development and consistent, maximum effective implementation of the state environmental policy for the formation of modern environmental legislation corresponding to the requirements of the time, the creation of an optimal system of state management of environmental management and protection of the environment, ensuring the optimal financing for rational use of natural resources and environmental protection, high effect investment in environmental protection, attracting the broad sections of the population to the environmental protection, organizing the environmental monitoring at the local and regional levels, educating the environmental literacy, environmental culture and environmental awareness in the human being, and focused training of environmental specialists in the fields of techniques, technology, law, sociology, biology, hydrology in the countries of Central Asia and Kazakhstan.

Keywords: *ecology, environment, environmental problems, environmental legislation, nature, nature usage, ecological education, ecological sense of justice, ecological policy, nature protection financing, biodiversity*

Introduction. Mankind enters to the new Era of its history; its most characteristic feature is the emergence of the global environmental problems. It already lives in a collapsing world in the face of an ever-growing cruel ecological crisis that is turning into a crisis of the whole civilization. Global problems are generated by the contradictions of social development, the sharply increased scale of the impact of human activities on the world around them and are also associated with the uneven socio-economic and scientific and technological development of the countries and regions.

Methods (methodology of the experiment). Methods of achieving the research goal are the application and use of the following methods: general scientific methods (historical method, logical, analysis, synthesis, system method, functional method); private scientific (statistical method, method of modeling, method of concrete sociological research, method of socio-legal experiment, comparative method); special legal methods (formal-logical, comparative-jurisprudence, historical).

This research will be based on an integrated approach to developing the mechanisms for addressing environmental problems that occur in some regions of the Central Asian Republics - such as air pollution, water resources, irrational use of natural resources, climate change, etc.

The methodological basis of this research is: sociological, environmental, legal studies of domestic and foreign scientists, state and public figures affecting the problems of environmental safety of society and the state, ways and forms of resolving the environmental problems, the studied regions.

The problems of the environmental character are also inherent in the Republic of Kazakhstan. In most regions of the country, the environmental situation is not only unfavorable, but also catastrophic. These are the problems associated with the intensive development of the resources of the Caspian Sea shelf: depletion and contamination of water resources; use of trans-boundary rivers, impact of polygons of military space and test facilities. The problems of the Caspian and oil and gas pollution are acute because of the continuing rise in the level of the Caspian Sea. The Aral ecological crisis in a number of global catastrophes of the world occupies a special place and is a consequence of the largest anthropogenic interference in the natural environment on the planet. The degradation of the ecosystem of the Aral Sea also caused the serious socio-economic consequences for the region. A special emphasis in the aggravation of the environmental situation in the Karaganda region was made by the activity of "Baikonur" complex, the "Sary-Shagan" military missile test site, and the consequences of the long-term operation of the Semipalatinsk nuclear test site. A complex ecological situation in the basin of the Lake

Balkhash was caused by the construction of the Kapshagay hydroelectric complex, in which the state of the natural complex of the Ile zone was not taken into account, which caused significant harm to the muskrat and fish farms, agriculture and livestock of these places.

The enterprises of the oil and gas complex of Aktyubinsk, Atyrau, Mangistau, Kyzylorda and West Kazakhstan areas have a negative influence on air pollution. Also, the most harmful manufactures are available: in Ust-Kamenogorsk, Shymkent, Taraz, Aktyubinsk (lead-zinc, lead-phosphate, chrome enterprises, phosphor industry, etc.). So, for example, a critical situation has developed in the cities of Taraz, Temirtau, Pavlodar, Zhezkazgan, Ekibastuz, Aktobe, Almaty, Shymkent, where the concentration of harmful emissions in the air as much as possible exceeds the maximum permissible norm [1].

Almost the same situation is in other Central Asian Republics. For example, one of the most important types of anthropogenic impacts on landscape complexes in the south of Kyrgyzstan is the construction of various hydraulic structures in combination with agricultural development of the territory, intensification of agriculture, road, urban and mining industries. As a result of such impacts, the following environmental problems arose in the south of Kyrgyzstan.

There is a danger of contamination of the Fergana Valley by radioactive and heavy metals. In particular, in Kyrgyzstan there are 4 uranium production waste storages in the territory of Minkush, the danger of which is that in case of an avalanche, a landslide, warehouses can be flooded and radioactive waste can get to the rivers Naryn and Kokomeran, through them to the Toktogul reservoir, providing water supply of the Fergana Valley. The total area of the pollution is 61,000 sq.m. and the maximum dose of irradiation is 30-100 micro R/h. [2].

As a result of the consumption of natural resources in mountainous areas (deforestation, conversion of pastures to takyr, use of subalpine meadows and steppes under agricultural lands), soil erosion is spreading, the hydrological regime is being violated and mudflows and landslides are increasing year by year. Currently, most landslides occur in the south of Kyrgyzstan. The main cause of landslide processes is the anthropogenic factor, i.e. our careless attitude towards nature and irrational use of its resources.

With the extensive use of land resources, the areas of natural complexes such as walnut-fruit, juniper and spruce forests, pastures, steppes, etc., have been greatly reduced. As a result of the reduction in the area of natural ecosystems, the species diversity of the plant and animal world has decreased. For example, over the past 50 years, the area covered by forests in the republic has almost halved - from 1.2 million hectares to 680,000 hectares, including walnut-fruit forests - by 62 %; archaids - 2.3 times, spruce - almost 2 times.

Currently, more than 60 plant species, 18 species of insects, 49 species of vertebrates are on the list of endangered species. Populations of the red wolf and the river otter have almost disappeared on the territory of the republic. On the verge of extinction are the gazelle and the marmot.

Further reduction of the areas of walnut-fruit, archaid forests will have tragic consequences not only for Kyrgyzstan, but for the entire Central Asia, because most sources of water originate in these forests. And if the forests are exterminated at the same rate, by the year 2020 the majority of small streams and rivers will dry up and this process will spread to larger rivers.

The problem of reducing biological diversity is one of the most difficult environmental problems for the future of mankind, since it is impossible to restore a disappeared species in principle.

Deforestation, environmental pollution and other anthropogenic factors cause a decrease in the species diversity of flora and fauna. The fact is that for today science has convincingly proved that physicochemical parameters of the environment and natural resources were created by the vital activity of microorganisms, plants, animals for more than three and a half billion years of existence of life on earth. And now, without a clear understanding of the role of life of different organisms in the creation of the past, present and future biosciences, the solution of ecological problems and rational nature is inconceivable.

In fact, a person, regardless of natural laws, has achieved that nature began to act against man. For example, the honeycomb is more human in Kyrgyzstan remains under a landslide, as happened, for example in the village as Tosoy, the intensive mud flows every year destroy the cities, villages, farmlands and so on. This makes us recall the pessimistic statement of V.Lamarck. "You might say. - He warned at the beginning of the nineteenth century that the appointment of a person as it is concluded in destroying your gender, preliminary making the globe unfit for habitation" [3]. The results of sociological surveys are such that the population is more concerned with crime and high food prices than with the environmental situation around them.

The environmental factor of the development of society persistently declares its priority. If we cannot breathe with air, can't drink water, and can't eat food, then all social problems lose their meaning.

Naturally, the question arises as to how to solve my environmental problems. Of course, this is a very difficult task, especially with the difficult economic problems of our Central Asian Republics.

Solving the global problems, in our opinion, requires the formation of a new environmental and legal worldview. To overcome the ecological crisis and the consistent solution of environmental problems, mankind needs a completely new and valuable legal worldview. His scientific and philosophical basis can be the doctrine of the noo-sphere, in the development of which a great contribution was made by the Russian natural scientist, Academician V. I. Vernadsky. It is permeated with the idea of humanism, aimed at transforming relations with the environment in the interests of free thinking humanity as a whole.

The basis for the formation of a new environmental and legal worldview can be a rethinking on the basis of modern natural and social knowledge of the theory of natural law and natural justice. At the same time, the problem of restoring the long-lost healthy connection between man and nature and the correlation of the legal norms on which a person lives or should live, with natural imperatives arising from the laws of the development of nature, needs to be solved. When educating, forming an ecological outlook, these truths must be taken as a basis. Recognizing his life as the highest value, one must learn to appreciate all life on Earth in order to resolutely re-arrange the conditions of joint the life of mankind and the nature.

Especially it should be noted that environmental problems should be solved at the level of the state - the executive and especially the legislative branches of power. It is necessary to carry out socio-economic reforms, which should be based not on economic but on environmental interests. These interests should be taken into account when locating the objects of the national economy. Conducting socio-ecological and economic expertise of possible impacts in the implementation of projects should become the norm, the work of nature protection and rational nature management should become an element of state policy.

Results and discussion. On the topic "Environmental problems in the Republic of Kazakhstan and the ways of solving them" a round table was held where the professor-supervisors' staff of the cathedra of Civil Law and Civil Procedure of the South Kazakhstan State University named after M. Auezov, the Head of the Department of Ecology of the South Kazakhstan District's Committee of the Environmental Control Regulation and State Inspection in the Oil and Gas Complex of the Ministry of Energy of the Republic of Kazakhstan Meyrbekova B.K. and the Vice deputy of this department Utebaeva R.S. took part; An application was submitted for the participation in the grant competition for the scientific projects for 2018-2020 years in the priority area: "Rational use of natural resources, including the water resources, geology, processing, new materials and technologies, safe products and structures".

Conclusions. To solve the environmental problems of the Central Asian Republics, it is necessary to carry out the social and economic reforms, which should be based not on economic but on the environmental interests.

It is necessary to create the system of special legislative acts in the field of the environment, the acts of natural resource legislation and the ecologization of the following branches of law - administrative, civil, entrepreneurial, tax, financial, criminal law; form a mechanism to ensure the implementation of legal environmental requirements; legislatively regulate the strategy of environmental protection; to organize the management proceeding not only from the administrative-territorial, but also the natural-geographical zoning of the country, to create a legal mechanism for ensuring the maximum effect of capital investments in the sphere of nature management and environmental protection.

One of the recent trends is related to the democratization of environmental law. This is manifested in the creation of organizational and legal conditions for the participation of interested public groups and citizens in the preparation and adoption of environmentally significant economic, managerial and other decisions. In this regard, it is necessary to solve the problem of education of ecological literacy, ecological culture and ecological sense of justice among the citizens, to prepare the specialists - ecologists.

REFERENCES

1. Ecology of Kazakhstan. http://www.dishisvobodno.ru/eco_kaz.html
2. Ecological situation in Kyrgyzstan. French-Kyrgyz Ecotourism Association. <https://www.larevuefranco-kirghize.com/pdf/kirghizstan/ecologie-Kirghizstan-ru.pdf>
3. Lamarck Zh. B. Analytical system of positive human knowledge, obtained directly or indirectly from observations./Selected, works in 2 vol. M., 1959. P.442.

TACTICAL PECULIARITIES OF FORENSIC VERSIONS CONSTRUCTION AND VERIFICATION RULES DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES

¹Trofimenko O. A. S.,
²Doctor of Law Tsilmak O. M.

Odessa, Odessa State University of foreign affairs;
¹Post-graduate at the Department of forensic, court medicine and psychiatry,
²Professor at the Department of forensic, court medicine and psychiatry

Abstract. The article is devoted on researching the peculiarities of appliance of criminal versions construction and verification rules. Authors carried out the comparative analysis of statistic data of General Prosecution of Ukraine and the results of anonym questioning. It was determined that grounding of respondents has gaps, that must be removed in proper way. According to results of the research having been carried out, there were proposed the ways of solving the situation that was formed in practical and theoretical aspects. First of all, proper changes in educational process must be done. These changes must include special part about forensic versions construction and verification in special discipline.

Keywords: forensic version, construction, verification, rules, National police of Ukraine, statistic data, analysis

Background. During research general-theoretical issues of construction and verification of forensic versions it was determined significant gap about the rules of forensic versions construction and verification. Unfortunately, scientists in forensic area appropriate issue didn't research and finally lead to inexperience of practical employees and cadets about the rules of forensic versions construction and verification. In practical activity of investigators, defects, that cause a possibility to avoid criminal responsibility and raising of criminality level.

Taking to consideration statistic data, being provided by General prosecution of Ukraine [1], about activity of preliminary investigation bodies there are such defects (see Fig. 1):

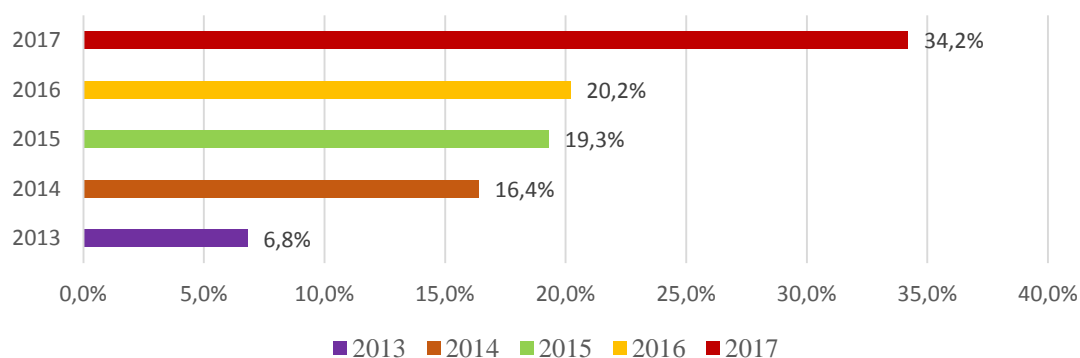

Fig. 1. Graph of quantity of unsolved criminal offences from 2013-2017

Table 1.

Year	The quantity of registered criminal offences	The quantity of unsolved criminal offences
2013	27171	1861 (6,8 %)
2014	15063	2472 (16,4 %)
2015	16664	3218 (19,3 %)
2016	18795	3793 (20,2 %)
2017	21401	7338 (34,2 %)

According to the results of statistic data, we may conclude about raising of percentage level of criminal offences that stay unsolved at the end of accounting period. It indicates about low level of investigator's qualification and also about their high workload, that doesn't allow to carry out pre-trial

investigation in time. For example, the quantity of unsolved criminal offences during 2013-2014 increased on 9,6 %, during 2015-2016 on 1 %, during 2016-2017 on 14 %. General quantity of f Ukraine.

Results. Low level of efficiency of pre-trial investigation also caused by levelling the rules of forensic versions construction and verification. Unfortunately, the majority of investigators misinterpret the definition and essence of proper scientific categories and often mix them. The aim of the questionnaire was the identification the level of knowledge of investigators, of investigative departments of National police of Ukraine [2]. The respondents was proposed to answer the questions about the rules of forensic versions construction and verification, that can often, sometimes and never be used [2].

The answers of respondents can be represented in such percentage correlations (see. Fig. 2.):

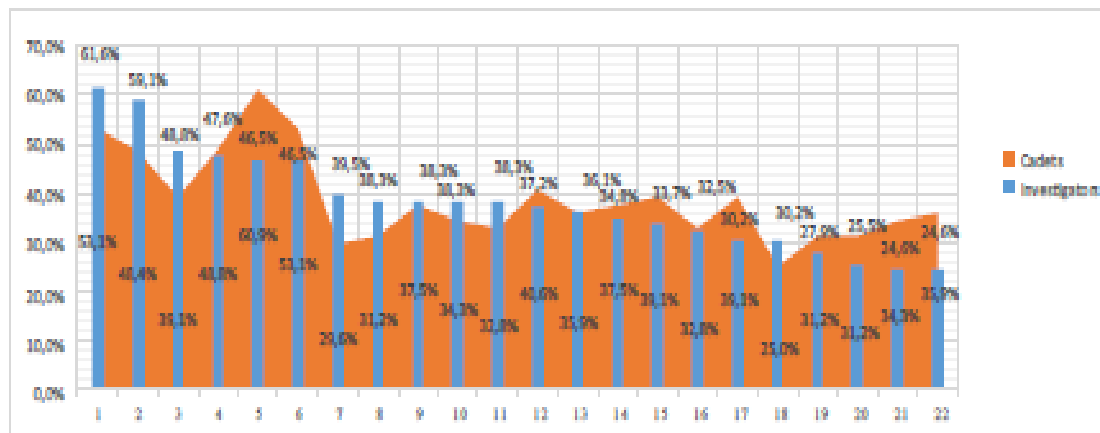

Fig. 2. The graph of percentage correlations of respondent's answers about the rules of forensic versions that can be often used during forensic versions construction and verification

As it was mentioned on the Fig. 2 the respondents gave different answers about the order of the rules of forensic versions construction and verification (rules ranking according to their meaning) [2]. On cadets and investigators opinion it was determined that the rules of forensic versions construction and verification must be applied in the next order:

1) Primarily the reason of criminal fact is determined (for further crime qualification) – 60,9 % cadets determined it, but the investigators referred this rule to the fifth place.

2) First of all the investigatory actions are carried out, that can't be postponed or which are connected with discontinuation of criminal activity (detention, search) and also the result of which has the significance for verification all or majority of them – 53,1 % cadets determined, but the investigators referred this rule to the sixth place.

3) Forensic versions verification procedure must take place on basis of proves, that were gathered in legal way – 53,1 % cadets determined, but the investigators referred this rule to the first place.

In contrast as the majority of investigators suppose the rules of forensic versions construction and verification that can be often used must be ranked according to the meaning in such order:

1. The forensic versions verification must be carried out on basis of proves, that were gathered in legal way – determined 61,6 % investigators.

2. Each of forensic versions must be properly and comprehensively by means of gathering proves for finding logical sequences, that means relatively to each version uniquely may be solved the issue whether it is proved or not – determined 59,1 % investigators.

3. Collection of proves must contain objective and comprehensive characteristic of all juridical significant circumstances, that must be identified– determined 48,8 % investigators.

4. It is necessary to provide confidention of procedural acts, especially if it's connected with certain person– determined 47,6 % investigators.

5. First of all the reason of criminal fact is determined (for further qualification of the crime) – determined 46,5 % investigators.

6. Firstly the investigative acts, that can't be postponed (for example inspection of the accident location), or which are connected with discontinuation of criminal activity (detection, search), and also), the result of which has the significance for verification all of the versions or majority of them – determined 46,5 % investigators.

7. The process of forensic versions verification is finished only when all amount of gathered proves establishes all juridical significant circumstances and eliminates any other explanations of criminal activity and when this process is changed with actual and reliable knowledge and details of investigated accident – determined 39,5 % investigators.

8. Constructed from versions logical sequences must admit straight comparison with the facts that were identified in case – determined 38,3 % investigators.

9. The sequences that proceed from constructed version may be maximally detailed for facilitating their comparison with real facts– determined 38,3 % investigators.

10. The validity of version must base on sufficient collection of procedural proves, that could eliminate another explanation of circumstances of the case – determined 38,3 % investigators.

11. While suspecting big amount of persons, firstly it is necessary to circumscribe a circle in general form and then when coming new valid actual data, to constrict it until it won't opportunity to identify implication of concrete person– determined 38,3 % investigators.

12. It is necessary to carry out simultaneous verification some, the most valid versions– determined 37,2 % investigators.

13. The forensic versions verification can't be finished if the version is not verified totally, this verification must last until the full explanation and eliminating of contradictions – determined 36,1 % investigators.

14. The level of version's validity is determined by means of the more sequences can be constructed out of version, the higher is the level of it's reliability– determined 34,8 % investigators.

15. Falseness of any version must be based either procedural measures or on verified, reliable, actual juridical significant data – determined 33,7 % investigators.

16. Illegal to stop the versions verification, if during the verification the contrary data were got – determined 32,5 % investigators.

17. Confirmation of one version may logically refute others – determined 30,2 % investigators.

18. As a result of verification all forensic versions may be disproved, but gathered proves and non procedural information must be the basis (outgoing material) for construction of new versions – determined 30,2 % investigators.

19. In process of construction and verification logical sequences special attention must be payed on those, which are characterized the properties of concreteness, specificity, rarity – determined 27,9 % investigators.

20. The results of private versions verification are used as the basis for construction of general versions – determined 25,5 % investigators.

21. Any of sequences that proceed from constructed version can't be remained without verification – the verification must be carried out from the position of it's correspondence (disconformity) of reality – determined 24,6 % investigators.

22. It is necessary to construct as much as possible amount of logical sequences, that have different forms of relation with version and with each other– determined 24,6 % investigators.

According to the result of anonym questioning that was carried out between the answers of respondents there are many contradictions. (see. Fig. 3.) Since, the investigators in majority of cadet's opinion often can be applied such rules as primarily the reason of criminal fact is determined (for further crime qualification) – 60,9 % cadets determined it; firstly the investigative acts, that can't be postponed (for example inspection of the accident location), or which are connected with discontinuation of criminal activity (detection, search), and also), the result of which has the significance for verification all of the versions or majority of them – determined (53,1 % cadets).

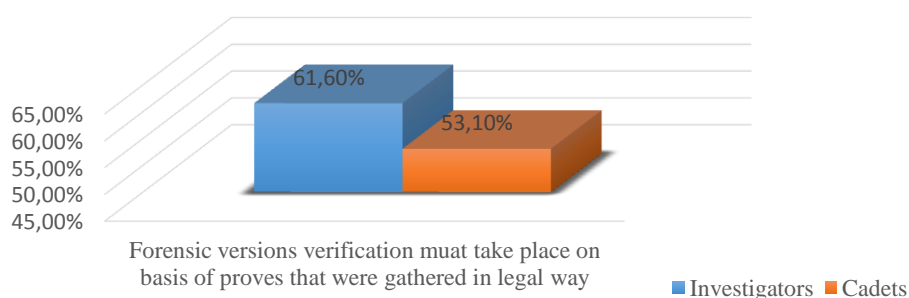

Fig. 3. The graph of answers about main rule that is applied during construction and verification of forensic versions

On our point of view the answers of investigators are also contradictory and point about existence of gaps in theoretical grounding about processes of construction and verification of forensic versions. This leads to certain mistakes during pre-trial investigation and causes the increasing of crimes level. That's why we suppose these gaps must be eliminated, first of all by means of changing the educational process by providing in the lectures of criminalistics the issues about the rules of forensic versions construction and verification.

Next question was about the rules that sometimes can be used during processes of construction and verification of forensic versions. The answers of respondents are presented on Fig. 4.

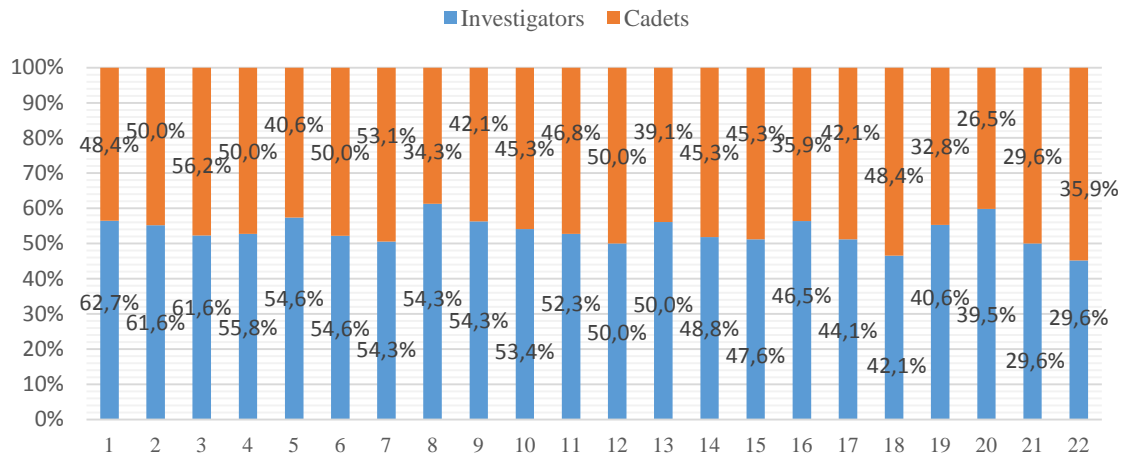

Fig. 4. The graph of percentage correlations of respondent's answers about the rules of forensic versions that can be sometimes used during forensic versions construction and verification

As it was mentioned on the Fig. 4 the respondents gave different answers. On cadets opinion it was determined that the rules of forensic versions construction and verification must be ranked in the next order:

1) The results of private versions verification are used as the basis for construction of general versions – determined 56,2 % cadets, but investigators referred this rule on the third place.

2) The sequences that proceed from constructed version may be maximally detailed for facilitating their comparison with real facts – determined 53,1 % cadets, but investigators referred this rule on the seventh place.

3) Any of sequences that proceed from constructed version can't be remained without verification – the verification must be carried out from the position of it's correspondence (disconformity) of reality – determined 50 % cadets, but investigators referred this rule on the third place.

4) The forensic versions verification can't be finished if the version is not verified totally, this verification must last until the full explanation and eliminating of contradictions – determined 50 % cadets, but investigators referred this rule on the.

In contrast as the majority of investigators suppose the rules of forensic versions construction and verification that can be sometimes used must be ranked in such order:

1. As a result of verification all forensic versions may be disproved, but gathered proves and non procedural information must be the basis (outgoing material) for construction of new versions – determined 62,7 % investigators.

2. Any of sequences that proceed from constructed version can't be remained without verification – the verification must be carried out from the position of it's correspondence (disconformity) of reality – determined 61,6 % investigators.

3. The results of private versions verification are used as the basis for construction of general versions – determined 25,5 % 56,2 % investigators.

4. In process of construction and verification logical sequences special attention must be payed on those, which are characterized the properties of concreteness, specificity, rarity – determined 55,8 % investigators.

5. The forensic versions verification can't be finished if the version is not verified totally, this verification must last until the full explanation and eliminating of contradictions – determined 54,6 % investigators.

6. Illegal to stop the versions verification, if during the verification the contrary data were got – determined 54,6 % investigators.

7. The sequences that proceed from constructed version may be maximally detailed for facilitating their comparison with real facts– determined 54,3 % investigators.
8. It is necessary to construct as much as possible amount of logical sequences, that have different forms of relation with version and with each other– determined 54,3 % investigators.
9. Falseness of any version must be based either procedural measures or on verified, reliable, actual juridical significant data – determined 53,4 % investigators.
10. While suspecting big amount of persons, firstly it is necessary to circumscribe a circle in general form and then when coming new valid actual data, to constrict it until it won't opportunity to identify implication of concrete person– determined 53,4 % investigators.
11. The level of version`s validity is determined by means of the more sequences can be constructed out of version, the higher is the level of it`s reliability– determined 52,3 %investigators.
12. Confirmation of one version may logically refute others – determined 50 % investigators.
13. It is necessary to carry out simultaneous verification some, the most valid versions–determined 50 % investigators.
14. The validity of version must base on sufficient collection of procedural proves, that could eliminate another explanation of circumstances of the case – determined 48,8 % investigators.
15. The process of forensic versions verification is finished only when all amount of gathered proves establishes all juridical significant circumstances and eliminates any other explanations of criminal activity and when this process is changed with actual and reliable knowledge and details of investigated accident – determined 47,6 % investigators.
16. It is necessary to provide confidention of procedural acts, especially if it`s connected with certain person– determined 46,5 % investigators.
17. Collection of proves must contain objective and comprehensive characteristic of all juridical significant circumstances, that must be identified– determined 44,1 % слідчих.
18. The sequences that proceed from constructed version may be maximally detailed for facilitating their comparison with real facts– determined 42,1 % investigators.
19. Each of forensic versions must be properly and comprehensively by means of gathering proves for finding logical sequences, that means relatively to each version uniquely may be solved the issue whether it is proved or not – determined 40,6 % investigators.
20. First of all the reason of criminal fact is determined (for further qualification of the crime) – determined 39,5 % investigators.
21. The forensic versions verification must be carried out on basis of proves, that were gathered in legal way – determined 29,6 % investigators.
22. Firstly the investigative acts, that can't be postponed (for example inspection of the accident location), or which are connected with discontinuation of criminal activity (detection, search), and also), the result of which has the significance for verification all of the versions or majority of them – determined 29,6 % investigators.

The investigators suppose that sometimes the chief can be rule about disproof of forensic versions during their verification (see Fig. 5), but proper material may be outgoing for new versions construction. The cadet's point of view about this issue differs, but the chief rule that is sometime applied also is about forensic versions verification.

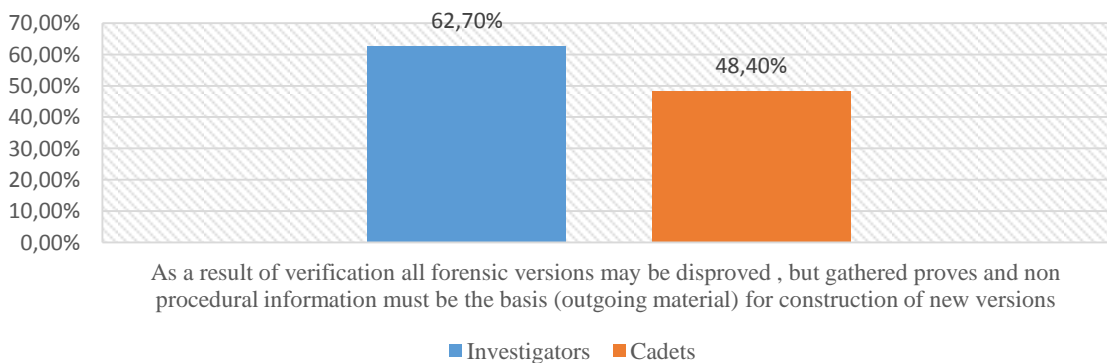

Fig. 5. The graph of answers about main rule that is applied during construction and verification of forensic versions

Next question was about the rules that are not applied during forensic versions construction and verification. The answers of both groups of respondents are presented on Fig. 6.

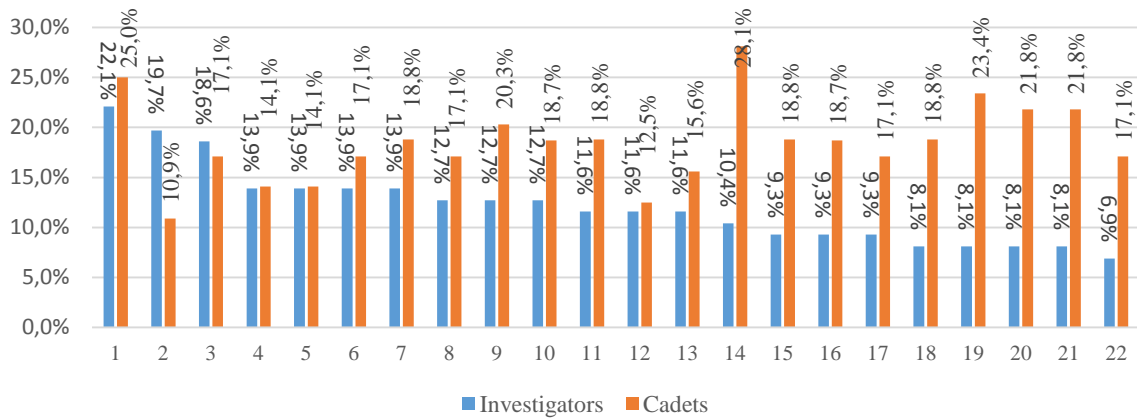

Fig. 6. The graph of percentage correlations of respondent`s answers about the rules of forensic versions that are not used during forensic versions construction and verification

As it is described on Fig. 6., on cadet`s point of view the rules that are not applied during forensic versions construction and verification can be ranked in next order:

1) The process of forensic versions verification is finished only when all amount of gathered proves establishes all juridical significant circumstances and eliminates any other explanations of criminal activity and when this process is changed with actual and reliable knowledge and details of investigated accident – determined 28,1 % cadets, but investigators referred this rule on the fourteenth place.

2) It is necessary to construct as much as possible amount of logical sequences, that have different forms of relation with version and with each other– determined 25 % cadets, but investigators referred this rule on the first place.

In contrast as the majority of investigators suppose the rules of forensic versions construction and verification that are not applied must be ranked in such order:

1. It is necessary to construct as much as possible amount of logical sequences, that have different forms of relation with version and with each other– determined 22,1 % investigators.

2. Confirmation of one version may logically refute others – determined 19,7 % investigators.

3. The sequences that proceed from constructed version may be maximally detailed for facilitating their comparison with real facts– determined 18,6 % investigators.

4. First of all the reason of criminal fact is determined (for further qualification of the crime) – determined 13,9 % investigators.

5. Any of sequences that proceed from constructed version can't be remained without verification – the verification must be carried out from the position of it`s correspondence (disconformity) of reality – determined 13,9 % investigators.

6. In process of construction and verification logical sequences special attention must be payed on those, which are characterized the properties of concreteness, specificity, rarity – determined 13,9 % investigators.

7. The level of version`s validity is determined by means of the more sequences can be constructed out of version, the higher is the level of it`s reliability– determined 13,9 % investigators.

8. Illegal to stop the versions verification, if during the verification the contrary data were got – determined 12,7 % investigators.

9. The validity of version must base on sufficient collection of procedural proves, that could eliminate another explanation of circumstances of the case – determined 12,7 % investigators.

10. Falseness of any version must be based either procedural measures or on verified, reliable, actual juridical significant data – determined 12,7 % investigators.

11. The forensic versions verification must be carried out on basis of proves, that were gathered in legal way – determined 11,6 % investigators.

12. Firstly the investigative acts, that can't be postponed (for example inspection of the accident location), or which are connected with discontinuation of criminal activity (detection, search), and also), the result of which has the significance for verification all of the versions or majority of them – determined 11,6 % investigators.

13. The results of private versions verification are used as the basis for construction of general versions – determined 11,6 % investigators.

14. The forensic versions verification can't be finished if the version is not verified totally, this verification must last until the full explanation and eliminating of contradictions – determined 10,4 % investigators.

15. The sequences that proceed from constructed version may be maximally detailed for facilitating their comparison with real facts– determined 9,3 % investigators.

16. Collection of proves must contain objective and comprehensive characteristic of all juridical significant circumstances, that must be identified– determined 9,3 % investigators.

17. It is necessary to carry out simultaneous verification some, the most valid versions– determined 9,3 % investigators.

18. Each of forensic versions must be properly and comprehensively by means of gathering proves for finding logical sequences, that means relatively to each version uniquely may be solved the issue whether it is proved or not – determined 8,1 % investigators.

19. The forensic versions verification can't be finished if the version is not verified totally, this verification must last until the full explanation and eliminating of contradictions – determined 8,1 % investigators.

20. While suspecting big amount of persons, firstly it is necessary to circumscribe a circle in general form and then when coming new valid actual data, to constrict it until it won't opportunity to identify implication of concrete person– determined 8,1 % investigators.

21. As a result of verification all forensic versions may be disproved, but gathered proves and non procedural information must be the basis (outgoing material) for construction of new versions – determined 8,1 % investigators.

22. It is necessary to provide confidence of procedural acts, especially if it's connected with certain person– determined 6,9 % investigators.

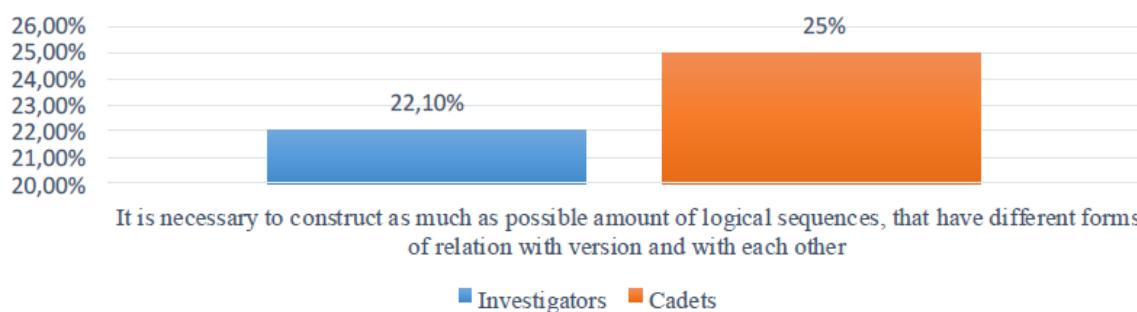

Fig. 7. The graph of answers about main rule that is not applied during construction and verification of forensic versions

Conclusions. Talking about the rules that are not applied during construction and verification of forensic versions the percentage relation of cadets prevails of investigator's one (see. Fig. 7), but nevertheless the investigators referred this rule on the first place and the cadets referred it on the second one. Taking to the consideration that this rule is quite important in context of forensic versions construction, it's ignoring lead to negative consequences during pre-trial investigation.

That's why we consider the chief attention must be payed at cadet's education. There must be provided special conditions for practical training of peculiarities of forensic versions construction in different investigational situations within different criminal offences. It will provide consistent and correct understanding the essence of forensic versions construction and verification procedure. For providing such changes in educational process we consider special discipline must be introduced. It is called «Forensic versions and planning of pre-trial investigation» that involved separate theme about forensic versions construction and verification.

REFERENCES

1. General prosecution of Ukraine. Statistic data about criminality statue and the results of prosecutors and investigations activity. [Electronic resource]. – The regime of success: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>.

2. Цільмак О. М. Основні функції, принципи та правила процесу перевірки криміналістичних версій / О. М. Цільмак // Юридичний вісник: науково-практичний фаховий журнал. – 2014. – № 3. – С. 233-237.

«КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ: СУЧАСНІ АСПЕКТИ»

кандидат юридичних наук Василюва-Карвацька О. В.

Україна, м. Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, юридичний факультет, кафедра кримінального права і криміналістики

Abstract. Forensic characteristic of crimes is a new and controversial concept of forensic science. It is defined as the basis for building effective crime investigation techniques and is essential for a comprehensive, objective and impartial investigation. The most important condition for a successful investigation is a comprehensive and detailed description of the crime. In the practice of investigation these characteristics have legal criminal, criminological, forensic, legal and psychological and other directions that are necessary during the investigation. Describing the remarkable qualities and features of a crime, the forensic characteristic aims to know in detail the event of a particular crime, the causes and conditions of its commission, and, based on the results of the activities carried out, to propose means and methods of forensic prevention and forecasting of the corresponding category of crimes. Fiery scientific discussion is about the issue of elements of the system of forensic characteristic of crimes, which is a complex comprehensive category, is systemic in nature and assumes the presence of appropriate structural elements. Summarizing the achievements of modern forensic science and taking into account the research, we can include the following elements: 1) the subject of a criminal offense; 2) the method of committing a crime; 3) an investigative depiction of the crime; 4) characteristic of the offender. Forensic characteristic of crimes gives the opportunity to collect, accumulate and remaking of the information in the process of thinking construction of information models of events, for the remaining obvious or probable traces (material and ideal) that are necessary for investigation of a crime. Today the forensic characteristic of crimes is an integral part of most investigative techniques.

Keywords: crime, forensic characteristic of crime, investigation, elements of forensic characteristics, investigation technique

Вступ. Криміналістична характеристика злочинів, являється досить новим та дискусійним поняттям криміналістичної науки. Вона визначається основою для побудови ефективних методик розслідування злочинів та є необхідною для організації всебічного, об'єктивного та неупередженого розслідування злочину. Найважливішою умовою успішного розслідування є всебічна та детальна характеристика злочину. В практиці розслідування злочинів, ці характеристики мають кримінально-правовий, кримінологічний, криміналістичний, юридико-психологічний та інші, необхідні в ході розслідування, напрямки. Описуючи прикметні властивості, якості та ознаки злочину, криміналістична характеристика має на меті детально пізнати подію конкретного злочину, причини та умови його вчинення, а за результатами проведеної діяльності, запропонувати засоби та методи криміналістичної профілактики та прогнозування відповідної категорії злочинів.

Наприкінці 60-тих років ХХ ст. досліджувана категорія швидко та впевнено отримала визнання провідних вчених в галузі криміналістики, таких як: Р. С. Белкін, А. Н. Васильєв, І. Ф. Герасімов, Л. Я. Драпкін, В. А. Образцов, М. В. Салтевський, М. О. Селіванов, В. Г. Танасевич, В. Г. Ципленкова, В. Б. Ястребов, Н. П. Яблоков та ін. Започаткована видатними криміналістами А. Н. Колесніченком¹ та Л. А. Сергєєвим², криміналістична характеристика злочинів, в умовах сьогодення, стала невід'ємним елементом методики розслідування злочинів, а також впевнено увійшла до арсеналу наукового апарату криміналістики³. Варто зауважити, що в криміналістичній науці проблемам криміналістичної

¹ Колесніченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений : автореф. дис. д.ю.н. / А. Н. Колесніченко. – Харьковський юрид. інститут ім. Ф. Э. Дзержинського. – Харьков, 1967. – 42 с.

² Сергєєв Л. А. Сущность и значение криминалистических характеристик преступлений. Руководство для следователей / Л. А. Сергєєв. – М. : Юридическая литература, 1971. – 752 с.

³ Танасевич В. Г. Криминалистическая характеристика преступлений / В. Г. Танасевич, В. А. Образцов // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1976. - № 25. – С. 99-100

характеристики злочинів присвячена значна увага, оскільки визначена криміналістична категорія є поняттям складним та багатогранним.

Аналізуючи наукову позицію Л. А. Сергєєва, варто зауважити, що особливості злочинів окремих видів, які мають криміналістичне значення вивчаються криміналістикою і відображаються у відповідних приватних методиках розслідування. У сукупності вони формують криміналістичні характеристики окремих видів злочинів, зміст яких повинен складатися з особливостей способів вчинення та слідів відповідних видів злочинів, обставин, що характеризують учасників злочину та їх злочинні зв'язки, об'єктивну сторону, час, місце та обстановку вчинення злочинів, об'єкт посягання, а також взаємозв'язки зазначених чинників¹. В свою чергу, А. Н. Колесніченко, значним чином розширивши зміст криміналістичної характеристики злочинів, включає в її структуру всі загальні відомості, що стосуються злочинів окремих видів, а саме: відомості про типові слідчі ситуації, основні напрямки розслідування, можливі шляхи встановлення злочинця, шляхи підвищення ефективності слідчої роботи².

Здійснюючи порівняння понятійної бази, яка мала місце у витоків формування поняття та змісту криміналістичної характеристики злочинів та наукових положень сучасності, доречним буде розглянути позицію видатного вченого-криміналіста В. Ю. Шепітька, який зазначає, що криміналістична характеристика злочинів посідає центральне місце в методиці розслідування окремих видів злочинів, є результатом наукового аналізу та узагальнення типових ознак певного виду або роду злочинів, які відображають злочин та його складові елементи. Науковець дає наступне визначення криміналістичної характеристики, а саме визначає її, як систему відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинів відповідного виду, що відображає закономірні зв'язки між ними і слугує побудові та перевірці слідчих версій у розслідуванні злочинів³.

Палка наукова дискусія точиться навколо питання щодо елементів системи криміналістичної характеристики злочинів, адже практика її застосування, подекуди, є неоднаковою. Продовжуючи розглядати науковий доробок А. Н. Колесніченка зауважимо, що в положеннях його досліджень міститься аргументація про те, що до складу криміналістичної характеристики злочинів входить ряд елементів, серед яких основними визначаються: предмет злочинного посягання, спосіб вчинення злочину, сліди злочинної події, особливості суб'єкта злочину, а також класифікація злочинів⁴. Зазначені елементи, в подальшому, були визнані більшістю науковців криміналістичної спільноти, окрім, класифікації злочинів.

Стосовно включення до складу криміналістичної характеристики злочинів такого структурного елементу, як класифікація злочинів Р. С. Белкін писав: «До криміналістичної характеристики включається не класифікація, а опис злочину на основі його класифікаційних даних; не класифікація способів вчинення та приховування злочину, а опис способів, найбільш типових для даного виду злочинів; не класифікація особистості злочинця, а опис ознак, які виступають характерними для більшості осіб, серед яких може знаходитися ймовірний злочинець...»⁵.

Система елементів криміналістичної характеристики злочинів являється складною комплексною категорією, яка на сьогоднішній день не отримала єдиного уніфікованого визначення. Очевидним є факт, що криміналістична характеристика злочинів має системний характер та передбачає наявність відповідних структурних елементів. Узагальнюючи досягнення сучасної криміналістичної науки, до них можемо віднести наступні: 1) спосіб вчинення злочину; 2) місце та обстановка вчинення злочину; 3) час вчинення злочину; 4) знаряддя і засоби вчинення злочину; 5) предмет злочинного посягання; 6) особу потерпілого;

¹Филиппов А. Г. Криминалистика :учебник / А. Г. Филиппов, А. Ф. Вольнский. – М.: Издательство «Спарк», 1998. – 543 с.

²Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений : текст лекций / А. Н. Колесниченко. – Х.: Юрид. Ин-т, 1976. – 28 с.

³Криміналістика : [підручник] / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.], за ред. В. Ю. Шепітька. – 4-е вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2008. – С. 274

⁴Абрамова Полина Валерьевна К вопросу о структуре криминалистической характеристики преступлений, совершенных против правосудия // Научный журнал КубГАУ - Scientific Journal of KubSAU. 2014. №104. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-strukture-kriminalisticheskoy-harakteristiky-prestupleniy-sovershennyh-protiv-pravosudiya>.

⁵Абрамова Полина Валерьевна К вопросу о структуре криминалистической характеристики преступлений, совершенных против правосудия // Научный журнал КубГАУ - Scientific Journal of KubSAU. 2014. №104. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-strukture-kriminalisticheskoy-harakteristiky-prestupleniy-sovershennyh-protiv-pravosudiya>.

7) особу злочинця; 8) типові сліди злочину. Варто погодитись з думкою В.Ю. Шепітька, який зазначає, що не всі перелічені елементи криміналістичної характеристики злочинів працюють однаково в різних видах злочинів. Одні з них набувають першорядного значення, інші, навпаки відходять на другий план або навіть відсутні¹. Характеризуючою ознакою взаємозв'язків між структурними елементами криміналістичної характеристики злочинів є також те, що вони носять кореляційний характер, тобто перебувають в ймовірнісній залежності один від одного.

Варто зауважити, що кожен з елементів криміналістичної характеристики злочинів повинен відповідати відповідним вимогам допустимості, в жодному випадку не виходити за межі предмету криміналістики, а також в повній мірі відображати механізм вчиненого злочину. Узагальнивши зазначену позицію, елементи криміналістичної характеристики злочинів повинні відповідати наступним вимогам: теоретична доказовість (обов'язково підтверджена практикою розслідування); значимість тих чи інших елементів для наукового та практичного вирішення завдань щодо виявлення та розслідування злочину².

Погоджуючись з позицією О. Н. Колесніченка та В. О. Коновалової теоретичне визначення криміналістичної характеристики злочинів, в умовах сьогодення, становить собою інформаційну систему про ознаки злочинів відповідного виду, що мають криміналістичне значення, відзначають закономірні зв'язки між ними і слугують побудові та перевірці слідчих версій для вирішення конкретних завдань розслідування³.

На думку автора, розуміння криміналістичної характеристики злочинів та її структурних елементів, дає можливість виявляти групові та індивідуальні особливості злочинів, визначати найбільш ймовірні співвідношення між її елементами та обставинами злочинної події, яка мала місце, а також розробляти ефективні алгоритми розслідування.

Результати дослідження. Кожен злочин є індивідуальним та неповторним за своєю природою та механізмом реалізації, а отже і ознаки (сліди, докази), які він залишає по собі в реальній дійсності носять множинний характер. Криміналістична характеристика злочинів дає можливість збору, накопичення та переробки інформації в процесі мисленевого конструювання інформаційних моделей події, за залишеними очевидними або ж ймовірними слідами (матеріальними та ідеальними) необхідних для розслідування злочину. Професіональне та належне використання інформації, яка міститься в конкретній криміналістичній характеристиці злочину стає запорукою всебічного, об'єктивного та неупередженого розслідування, яке ґрунтується на висунанні реальних слідчих версій та цілеспрямованого пошуку інформації, якої бракує для встановлення об'єктивної істини та розкриття злочину. Інформація, яка встановлюється в ході розслідування злочину та наповнює собою структурні елементи криміналістичної характеристики, має основоположне значення для кримінально-правової кваліфікації злочинного діяння. Криміналістично значуща інформація, як елемент криміналістичної характеристики злочинів, скеровує суб'єктів розслідування до прийняття правильних та єдино вірних кримінально-процесуальних рішень, забезпечує розкриття та розслідування злочину, а також відіграє вагомую превенційну функцію, щодо попередження вчинення злочинів.

На сьогоднішній день криміналістична характеристика злочинів являється обов'язковою складовою більшості методик розслідування.

Висновки. Таким чином, криміналістична характеристика злочинів являє собою єдину інформаційну систему, яка відіграє інформаційно-накопичувальну функцію з метою забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування злочинів. Кожен з елементів криміналістичної характеристики злочинів пов'язаний з іншим прямо та опосередковано, є рівнозначними між собою та підпорядковані завданням доказування, які визначаються нормами профільного законодавства. Аналізуючи позиції відомих дослідників-криміналістів та беручи до уваги проведене автором дослідження вважаємо за доцільне включати до системи криміналістичної характеристики злочинів наступні елементи: 1) предмет злочинного посягання; 2) спосіб вчинення злочину; 3) слідову картину злочину; 4) характеристику злочинця.

¹ Криміналістика : [підручник] / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.], за ред. В. Ю. Шепітька. – 4-е вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2008. – С. 275

² Бессонов Сергей Александрович К вопросу о структуре и природе криминалистической характеристики преступлений // Вестник ПАГС. 2014. №4 (43). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-strukture-i-prirode-kriminalisticheskoy-harakteristiki-prestupleniy>

³ Колесніченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений: учебное пособие / А. Н. Колесніченко, В. Е. Коновалова. – Х.: Юрид. Институт, 1985. – 92 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова Полина Валерьевна К вопросу о структуре криминалистической характеристики преступлений, совершенных против правосудия // Научный журнал КубГАУ-Scientific Journal of KubSAU. 2014. №104. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-strukture-kriminalisticheskoy-harakteristiki-prestupleniy-sovershennyh-protiv-pravosudiya>.
2. Бессонов Сергей Александрович К вопросу о структуре и природе криминалистической характеристики преступлений // Вестник ПАГС. 2014. №4 (43). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-strukture-i-prirode-kriminalisticheskoy-harakteristiki-prestupleniy>
3. Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений: учебное пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Х.: Юрид. Институт, 1985. – 92 с.
4. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений : автореф. дис. д.ю.н. / А. Н. Колесниченко. – Харьковский юрид. институт им. Ф. Э. Дзержинского. – Харьков, 1967. – 42 с.
5. Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений : текст лекций / А. Н. Колесниченко. – Х.: Юрид. Ин-т, 1976. – 28 с.
6. Криміналістика : [підручник] / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.], за ред. В. Ю. Шепітька. – 4-е вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2008. – 462 с.
7. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. - К.: Кондор, 2006. - 586 с.
8. Сергеев Л. А. Сущность и значение криминалистических характеристик преступлений. Руководство для следователей / Л. А. Сергеев. – М. : Юридическая литература, 1971. – 752 с.
9. Танасевич В. Г. Криминалистическая характеристика преступлений / В. Г. Танасевич, В. А. Образцов // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1976. - № 25. – С. 99-100
10. Филиппов А. Г. Криминалистика: учебник / А. Г. Филиппов, А. Ф. Волынский. – М. : Издательство «Спарк», 1998. – 543 с.

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ, ЯКА ПЕРЕВИЩИЛА МЕЖІ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ

к. ю. н. Гусар Леся Віталіївна

Україна, м. Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра кримінального права і криміналістики, доцент

Abstract. *Criminological aspects of the right to Necessary Defence are researched. The research of a problem of the person which has exceeded limits of Necessary Defence is offered to consider in the form of the following stages: 1) formation of individual and social (group) negative conditions and circumstances at interaction with a concrete reality situation; 2) a lack, an inefficiency of external positive influence on the individual; 3) influence on the individual by the differentiated conditions of crime system; 4) exceeding of limits of Necessary Defence; 5) self-identification of the individual.*

Keywords: *Necessary Defence, Limits of Necessary Defence, Exceeding of Necessary Defence, Personality of Criminal, Criminal Responsibility*

Постановка проблеми. В умовах трансформації соціально-економічного життя українського суспільства аналіз криміногенної ситуації та відповідної соціальної реакції на неї, взаємодії злочинця та його жертви, контроль за рівнем злочинності спонукає до активнішого використання можливостей кримінології. Кримінологічна теорія, як сукупність ідей, поглядів, концепцій, учень і уявлень про об'єкти соціальної дійсності, ґрунтується на практиці кримінологічного дослідження та вивчення ефективності боротьби зі злочинністю. Успішна профілактика злочинів, учинених при перевищенні меж необхідної оборони, можлива лише в тому випадку, якщо увага буде сконцентрована на особі, яка перевищила межі необхідної оборони, оскільки саме особа є носієм причин їх вчинення.

Виклад основного матеріалу. Особливістю особи, яка перевищила межі необхідної оборони, є більш низький ступінь суспільної небезпечності у порівнянні з іншими умисними злочинами. У генезисі даних злочинів (ст.ст. 118, 124 КК України) знаходяться саме помилки суб'єкта оборони, джерелом яких є дефекти взаємодії суб'єкта оборони із зовнішніми факторами. Тому можна стверджувати, що саме особа, яка перевищила межі необхідної оборони, її особливості повинні бути безпосереднім об'єктом попереджувального впливу. Проблема особи належить до числа найбільш важливих проблем кримінології. Особа була однією з центральних проблем усіх наук кримінального профілю, і в першу чергу кримінології. Історія цієї науки свідчить про те, що найбільш гострі дискусії кримінології велися і ведуться саме щодо особистості. Залежно від соціально-історичних умов, вимог соціальної практики та рівня розвитку науки по-різному ставилося і вирішувалося питання про те, що таке особистість, чи є вона взагалі, у чому полягає її специфіка, яка її роль у вчиненні злочину, як на неї впливати, щоб не допустити більше злочинних дій. Усі ці питання мають велике практичне значення.

Необхідно враховувати, що навіть у такій специфічній сфері, як злочин, людина діє як суспільна істота. Тому до неї необхідно підходити як до носія різних форм суспільної психології, набутих моральних, правових, етичних та інших поглядів і цінностей, індивідуально-психологічних особливостей. У цілому ж – це джерело злочинної поведінки, суб'єктивну причину якої передбачає необхідність вивчення всієї сукупності соціологічних, психологічних, правових, медичних (у першу чергу, психіатричних) та інших аспектів особистості. О. О. Кваша визначає питання про особистість злочинця центральним у кримінологічній науці, підкреслюючи, що в ньому переплітаються такі важливі кримінологічні проблеми, як природа злочинності, шляхи її попередження, форми та методи боротьби з нею” [1, с. 120]. Вона пише: „Очевидно, що проблема особистості злочинця належить не лише до числа провідних, а й є найбільш складною і суперечливою проблемою в кримінологічній науці” [1, с. 122]. Обговорення зазначених питань сприятиме розвитку вітчизняної науки кримінології в цілому, в тому числі розв'яже питання теоретичного та практичного характеру, а також подолає неузгодженості та протиріччя щодо принципових положень кримінології, теоретичного та практичного аспекту, які виникають останнім часом завдяки їх недостатньому концептуальному визначенню та науковому обґрунтуванню [2, с. 97].

При дослідженні необхідної оборони активною діяльністю є, з одного боку, суспільно небезпечні посягання фізичних осіб, а, з іншого – захисні дії тих, хто обороняється. Що ж до суб'єкта захисту, то ним може бути не тільки особа, яка зазнає нападу, але й треті особи. Відповідно до чинного законодавства, захист інтересів третіх осіб можливий незалежно від згоди на отримання допомоги того, хто зазнав нападу. Можливі випадки, коли особа, яка зазнає розбійного нападу, не бажаючи ризикувати, передає своє майно нападнику. Проте припинення посягання іншою особою шляхом заподіяння злочинцю шкоди не виключає в його діях необхідної оборони, незалежно від того, чи бажала цього потерпіла особа. До такого висновку можна дійти, виходячи з суспільної корисності та правомірності дій, які вчиняються у стані необхідної оборони. Тільки у тих випадках, коли згода потерпілого усуває суспільну небезпечність діяння, не може бути й необхідної оборони. Особа, яка перевищила межі необхідної оборони, як істота соціальна, характеризується наявністю волі і пізнання, а також мотивів, цілей, відчуттів та емоцій, які є обов'язковими компонентами будь-якого акту людської діяльності і виражають певні сторони особистості. Суб'єктивна сторона діяння, вчиненого при перевищенні меж необхідної оборони, характеризується відповідністю і взаємодією інтелектуальної, вольової та емоційної сфер людської психіки, які виражають ставлення особи до діяння та його наслідків. Аналіз ознак, які складають і характеризують суб'єктивну сторону цих діянь (мотив, мета, емоції), дозволяє встановити наявність самого факту необхідної оборони або ж його відсутності. Так, лише за наявності стану необхідної оборони може бути зроблений висновок, перевищила особа межі необхідної оборони чи ні. Тому правильне визначення мотиву і мети діяння особи в стані необхідної оборони у разі перевищення її меж дозволяє правильно кваліфікувати діяння за ст.ст. 118, 124 КК України. Особа, яка діє у стані правомірної необхідної оборони, повинна розуміти, що в цьому випадку відбувається посягання, що воно має суспільно небезпечний характер і що оборонні дії, які вчиняються, спрямовані саме на захист індивідуального чи суспільного інтересу, на відбитті такого посягання. Крім того, особа, яка обороняється, за необхідної оборони повинна бажати вчинити оборонні дії. Незважаючи на те, що причини, які спонукають до дій, можуть бути різними, – відчуття самозбереження, справедливості, альтруїзму, співчуття, захисту правопорядку, моральний обов'язок, відчуття патріотизму, виконання службового обов'язку та ін. – їх можна об'єднати спільним моментом: поведінка особи, яка вчиняє правомірну необхідну оборону, характеризується суспільною корисністю оборони. Існує взаємозв'язок уявлень особи, яка діє у стані необхідної оборони, про фактичну обстановку події й об'єктивні дані, на підставі сприйняття яких склалося таке уявлення. Норми про необхідну оборону закріпили справедливе положення про недопустимість засудження через необережність при перевищенні меж необхідної оборони. Небезпечність засудження за необережне перевищення меж захисту при відсічі нападу може призвести до того, що громадяни взагалі перестануть застосовувати активну оборону, особливо в тих випадках, коли суспільно небезпечне посягання не спрямоване проти їх особистих інтересів.

Якщо проаналізувати зміст ст.118 і ст.124 КК України, можна дійти висновку, що психічне ставлення особи, яка обороняється і перевищує межі необхідної оборони до вчинених нею дій і наслідків, характеризується тільки умисною формою вини. При умисному перевищенні меж оборони видно, що при відсічі суспільно небезпечного посягання той, хто обороняється, використовує надзвичайні засоби захисту, має місце продумана, холоднокривна оборона. Таке перевищення має місце тоді, коли той, хто обороняється, свідомо перевищує межі необхідного захисту, при цьому використовує право на необхідну оборону як засіб, який виправдовує заподіяння смерті чи інших тяжких наслідків тому, хто посягає, що дозволяє поставити такі дії в один ряд зі злочинами [3, с. 121].

Законодавець визнає за кожною людиною і громадянином право на необхідну оборону, тобто захист своїх інтересів, інтересів інших осіб, суспільства і держави шляхом заподіяння тому, хто вчиняє суспільно небезпечне діяння, шкоди. Відповідно до цього, дії особи, яка правомірно захищається при необхідній обороні, не можуть бути винними. Винність передбачає, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї поведінки, передбачає настання суспільно небезпечних наслідків і бажає або свідомо допускає їх настання.

Діянням, які вчиняються у стані необхідної оборони як такі, що виконують позитивну соціальну функцію, не властива суспільна небезпечність. Особа, яка обороняється, при необхідній обороні не усвідомлює суспільно небезпечного характеру своєї поведінки і не передбачає настання суспільно небезпечних наслідків, а прагне суспільно корисних наслідків і, відповідно, бажає їх

настання або допускає їх настання. Отже, діяння особи, яка обороняється, при необхідній обороні не містять жодної ознаки злочину і, відповідно, не містять ознак складу злочину.

Висновки. Кримінологічне дослідження особи, яка перевищила межі необхідної оборони, є необхідним насамперед для виявлення й оцінки тих її ознак і меж, які породжують негативну поведінку з метою її профілактики. У результаті дослідження практики реалізації інституту необхідної оборони в епіцентрі захисних дій, вчинених тими, хто обороняється, в кримінальній ситуації „посягання – захист” стоїть питання розмежування злорякисної агресії, коли мова йде про посягання, і агресії доброякисної, яка має іншу природу. Поведінку жертви посягання, яка пов’язана з обороною або відповідною реакцією на погрозу, належить розглядати як доброякисну агресію. Механізм доброякисної агресії передається генетично і завдання, закладене в неї природою, полягає у збереженні життя, тілесної недоторканності, свободи тощо. У зв’язку з цим, як свідчать кримінологічні дослідження, покладення на тих, хто обороняється, кримінальним законом завдання вибору варіантів захисту в екстремальній ситуації, яка виникла з вини того, хто посягає є необґрунтованим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кваша О. О. Організатор злочину. Кримінально-правове та кримінологічне дослідження : монографія / Кваша О. О. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2003. – 216 с.
2. Джужа О. Сучасний погляд на розвиток кримінології / О. Джужа, А. Кирилук // Право України. – 2003. – №3. – С. 97-101.
3. Ткаченко В. И. Теоретические основы необходимой обороны и квалификации преступлений, совершенных при превышении ее пределов : дисс. доктора юрид. наук : 12.00.08 / В. И. Ткаченко – М., 1982. – 370 с.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА ЗА ИСПОЛНЕНИЕМ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Калашников Н. Н.

РФ, Екатеринбург, Уральский государственный юридический университет, магистрант

Abstract. *The article examines international experience in area of public prosecutor actions on violations of labor legislation, taking into consideration the law and institutional systems in the countries under examination. The particular attention is given to existing experience of public prosecutor supervision and its features in the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan.*

Keywords: *public prosecutor supervision, international experience, labor legislation, occupational safety and remuneration, models of inspection on occupational safety.*

Введение. При изучении опыта прокурорского надзора (контроля) органов прокуратуры зарубежных стран за исполнением и соблюдением трудового законодательства необходимо исходить из системы права, сложившейся в той или иной стране. К примеру, Австрия, Дания, Италия, Франция, Германия представляют континентальную систему права, США и Великобритания – англосаксонскую систему права, а Болгария, Венгрия, Польша, Словения, Словакия, Чехия – восточноевропейскую систему права. Вместе с тем, в юридической литературе принято по занимаемому месту прокуратурой в системе государственных органов выделить четыре группы государств:

- 1) государства, где прокуратура находится в составе министерства юстиции;
- 2) государства, где прокуратура включена в состав судейского корпуса (магистратуры) и находится при судах;
- 3) государства, где прокуратура выделена в отдельную систему и подотчетна парламенту;
- 4) государства, где прокуратура как самостоятельный орган государства вообще отсутствует¹.

К первой группе стран относятся, в частности, США, Франция, Польша, Япония. Так, в США и Польше министр юстиции (в США – Генеральный атторней) – это одновременно и генеральный прокурор. Ему подчинены нижестоящие прокуроры (атторней), причем в США наряду с системой федеральной прокуратуры в каждом штате действует своя система прокуратуры, возглавляемая генеральным атторнеем штата и не подчиненная прокуратуре федеральной. Федеральные прокуроры назначаются Президентом по представлению генерального атторнея по совету и с согласия Сената. В штатах прокуроров аналогичным образом назначают губернаторы. Во Франции, согласно Ордонансу № № 58-1270, содержащему органический закон о статусе магистратуры 1958 г., прокуроры находятся под руководством и контролем вышестоящих руководителей и подчиняются министру юстиции; в судебном заседании их речь свободна. При кассационном суде и апелляционных судах действуют генеральные прокуроры, при трибуналах большого процесса – прокуроры республики.

Ко второй группе стран относятся, в частности, Испания и Италия. Так, в Испании, согласно Закону 1981 г., которым регулируется органический статут Прокуратуры, прокуратура содействует юстиции в защите законности, прав граждан и охраняемого законом публичного интереса в силу своей функции или по ходатайствам заинтересованных лиц, а также следит за соблюдением независимости трибуналов и добивается перед ними удовлетворения публичного интереса. Будучи включенной в систему судебной власти с функциональной автономией, прокуратура выполняет свою задачу в соответствии с принципами единства действий и иерархической зависимости и, во всяком случае, с принципами законности и беспристрастности (что означает и непринадлежность к политическим партиям). Органы прокуратуры действуют при судах вплоть до провинциального уровня включительно. Возглавляет их Генеральный прокурор государства, назначаемый Королем по представлению Правительства после заслушивания мнения Генерального совета судебной власти. В иерархии судебной власти он считается следующим лицом после председателя Верховного трибунала. Согласно ст. 112 Конституции Италии «Прокуратура обязана осуществлять уголовное преследование». Помимо этого, прокуратура осуществляет *надзор за соблюдением законов,*

¹Журсимбаев С. К. Прокурорский надзор в Республике Казахстан: Учебник.— Алматы: Издательство «NURPRESS», 2010.— 356 с.

скорым и точным отправлением правосудия, защитой прав государства. Прокурор наделен непосредственными полномочиями по обеспечению соблюдения законов о публичном порядке. Прокурор возбуждает гражданские дела. Функции прокурора при Верховном кассационном суде и при Апелляционных судах выполняются генеральными прокурорами Республики, а при трибуналах — прокурорами Республики.

Третью группу стран образуют «социалистические» и бывшие «социалистические» страны. В них на прокуратуру наряду с упомянутыми выше функциями чаще всего возлагался так называемый общий надзор за законностью, объектами которого были государственные органы (обычно начиная от министерств и ниже с исключением представительных органов), общественные объединения, хозяйственные организации, разного рода учреждения и физические лица. Так, статья 129 Конституции Китайской Народной Республики определяет, что «народная прокуратура Китайской Народной Республики является государственным органом надзора за соблюдением законности».

Пример страны четвертой группы – Великобритания, где прокуратуры нет. Генеральный атторней возглавляет адвокатский корпус, представители которого в необходимых случаях выступают на судебных процессах в качестве обвинителей. Когда же слушаются особо важные уголовные дела, обвинение поддерживает специальное должностное лицо – директор публичных слушаний. Как показывает выводы анализа казахстанского эксперта Конусовой В.Т. организации деятельности органов прокуратуры Великобритании, «органы (прокуратуры Соединённого королевства) не осуществляют надзор за соблюдением или применением законов иными органами и организациями¹», а основной задачей деятельности прокуратуры признается защита публичного интереса.

Указанными выше отличиями во многом обусловлено и различное место прокуратуры как в законодательстве, так и в системе органов государственной власти. Конституции государств, где действует вторая система, лишь упоминают о прокуратуре. Конституции государств с обособленной централизованной системой прокуратуры чаще всего посвящают ей особый раздел, наряду с разделом о судебной власти, что, очевидно, призвано подчеркнуть ее особое место в механизме государственной власти.

Тогда как, в международной практике сложились две модели инспекций труда по глубине влияния на трудовые отношения:

1) контрольно-надзорные функции сочетаются с ограниченным правом регулирования непосредственно социально-трудовых отношений (Дания, Германия и др.);

2) контрольно-надзорные функции сочетаются с широкими полномочиями по регулированию непосредственно социально-трудовых отношений (Канада, Франция, Испания, Чили и др.)².

В большинстве стран инспекции занимаются подготовкой стандартов в трудовой сфере, а затем осуществляют мониторинг соблюдения этих стандартов. Универсальный, общий, характер надзора осуществляют инспекции труда Бельгии, Болгарии, Греции, франкоговорящей Африки и др. В некоторых странах надзор носит более узкий характер (только безопасность и здоровье работников, труд женщин и детей). Это относится к странам Северной Европы, Великобритании и др.

Результаты исследования. Представляется важным опыт правового регулирования и практики работы органов прокуратуры во Франции и ФРГ, принадлежащих к странам континентальной системы права, и США, входящую в англосаксонскую систему права.

Франция. В связи с высокой развитостью правовой системы, структуры государственно-правовых органов прокуратура во Франции выполняет свои функции в существенной мере как орган уголовного преследования и представителя исполнительной власти в суде по иным делам. И судьи, и прокуроры входят в магистратуру (судейский корпус) и составляют более 7000 человек. Судьи наделены полной независимостью, тогда как прокуроры работают в иерархической структуре. Общее членство в магистратуре позволяет судьям и прокурорам поработать какое-то время на одной из должностей. Прокуратура входит в состав Министерства юстиции. Ее деятельность регулируется различными общими

¹Конусова В. Т. Организация и деятельность органов прокуратуры в Соединённом королевстве Великобритании и Северной Ирландии // Право и государство, № 2 (71), 2016 Стр. 65-70.

²Вестник трудового права и права социального обеспечения. Вып. 7 : Контроль в трудовом праве и праве социального обеспечения / под ред. А. М. Лушниковой, М. В. Лушниковой; Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль: ЯрГУ, 2013. – 152 с.

законодательными актами (ордонансами) и отраслевым законодательством (глава II УПК Франции «О прокуратуре» и др.). Структура прокуратуры во Франции организационно совпадает со структурой судебной системы. Существует примерно 185 районных прокуратур, возглавляемых районным прокурором (*Procureur de la République*) и прикрепленных к районным судам, где задействованы 1 500 прокуроров и 5 500 судей, а также 35 Генеральных прокуроров и их заместителей в апелляционных судах и уголовных судах (*Cour d'Assises*) и один генеральный прокурор при кассационном суде (*Supreme Court*).

Во Франции, законодательство о прокуратуре развивается в том направлении, чтобы обеспечить гарантии невмешательства законодательной и исполнительной ветвей власти в содержательную деятельность прокуратуры. Полномочия как законодательной, так и исполнительной власти определяются таким образом, чтобы они не имели правовых оснований вмешиваться в прокурорскую деятельность. Во всяком случае, для такого вмешательства определяются конкретные границы.

Прокурор во Франции может во всех судебных делах, будь то уголовные, гражданские или коммерческие, ходатайствовать об истребовании документов, давать объяснения по ходу процесса и оспаривать судебные решения различной юрисдикции. Более того, существуют области гражданского права, относящиеся, в частности, к состоянию и к правоспособности лиц, для которых прокурор Республики считается гарантом правильного применения закона.

Это относится и к тем случаям, когда прокурор гарантирует защиту прав определенных лиц и удостоверение подлинности их личности.

Во Франции роль прокурора в гражданском процессе определяется важностью выполняемых им функций: это, прежде всего, представление и защита прав такой слабозащищенной категории граждан как инвалиды, несовершеннолетние, психически больные; надзор за законностью решений, принимаемых судьями. Так, прокуратура уполномочена принимать судебные меры по защите имущественных интересов без вести пропавших лиц, может участвовать в защите интересов совершеннолетних лиц, неспособных управлять своим имуществом и находящихся под опекой или попечительством по решению суда, обязана следить за тем, чтобы участники процесса не удерживались помимо их воли в психиатрических лечебницах, для чего прокурор может потребовать проведения медицинской экспертизы или немедленного освобождения пострадавшего.

В гражданском процессе Франции прокурор может выступать в качестве основной или привлеченной стороны. Выступая в качестве привлеченной стороны, прокурор дает свое заключение в отношении применения права в четко установленном количестве дел, о которых его должны уведомлять. Закон определяет круг дел, в которых прокурор участвует в качестве привлеченной стороны: дела, относящиеся к усыновлению, организации опеки над несовершеннолетними, установлению и изменению попечительства над совершеннолетними; дела, касающиеся временного отстранения от должности, банкротства, ликвидации имущества, материальной ответственности руководителей коммерческих фирм. По определенному кругу в законе дел прокурор участвует в процессе в качестве основной стороны. Например, по делам о признании брака недействительным (статья 184 ФГК); о применении воспитательных мер (статья 375 ФГК); о гражданстве (статья 129 и статья 1040 ФГК, предоставляющая возможность прокурору заявить декларативный иск о гражданстве).

Во Франции инспекторы труда и сотрудники прокуратуры при поддержке полиции проводят совместные проверки для борьбы с недеклалируемым трудом и для выявления случаев принудительного труда с немедленным задержанием лиц, подозреваемых в совершении уголовных преступлений. Доступ в частные домохозяйства в подобных случаях упрощается, поскольку в составе лиц, участвующих в проверке, уже имеется судья¹.

Тем не менее, любопытным остается опыт прокурорской деятельности по соблюдению трудового законодательства на практике. Так, в 2013 году французская прокуратура потребовала конфисковать четыре самолета Boeing 737 у ирландской бюджетной авиакомпании Ryanair за нарушение трудового законодательства во Франции. Ryanair в 2006-2007 годах обосновался в аэропорту Мариньян под Марселем, который изначально стал базой для четырех

¹Учебная программа МУЦ-МОТ «Создание современных и эффективных систем инспекции труда». Модуль 16. Трудовое инспектирование в сфере домашнего труда. Международное бюро труда, Программа регулирования вопросов труда и инспекции труда, Группа технической поддержки по вопросам достойного труда и Бюро МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии. – Москва: МОТ, 2016.

самолетов компании. На работу были приняты 127 сотрудников. При этом авиакомпания не зарегистрировалась в соответствующих французских организациях и не выполняла французское трудовое законодательство, утверждая, что ведет лишь временную деятельность, которая регулируется ирландским правом. Выяснилось, в частности, что бортпроводники работали внештатно и числились в зарегистрированных в Ирландии компаниях, подоходный налог также выплачивался в Ирландии¹.

Федеративная Республика Германия (ФРГ). Прокуратура в ФРГ создана в 1818 г. По французской модели как «орган осуществления правоохранительных функций». Правовой основой организации деятельности прокуратуры являются Закон о судостроительстве, Положение об организационной структуре прокуратуры и Правила внутреннего распорядка (в редакции 1975 г.). Прокуратура входит в состав министерства юстиции. Ее организационная структура совпадает со структурой судебной системы и подразделяется на федеральные и земельные органы прокуратуры. Соответствующие органы прокуратуры образованы при земельных судах, а «дела Федерации относятся к ведению прокуратуры при федеральном Верховном суде».

В Вводном законе к Закону о судостроительстве (параграф 4) предусмотрено, что земельным законодательством может быть расширена компетенция прокурора. К предмету ведения прокуратуры отнесены вопросы законности в сфере гражданско-правовых отношений. Согласно нормам Гражданско-процессуального кодекса ФРГ, прокурор вправе заявить иски в суде:

- о признании лица недееспособным, о признании брака недействительным;
- осуществлять вызывное производство с целью установления факта смерти лица, считавшегося без вести пропавшим, выполнять иные действия.

Для осуществления возложенных функций прокуратура вправе истребовать от любого государственного органа необходимую информацию. Прокуратура в ФРГ выполняет и задачи координации деятельности правоохранительных органов.

В Германии нет никакой роли прокурора в гражданском процессе, то есть прокуроры не участвуют при рассмотрении гражданских дел. Как указывается в разных методических пособиях, посвященных работе прокуратуры в настоящее время, профессиональной повседневностью прокуратуры является именно уголовное преследование. В широком смысле сюда относятся осуществление процессуальных действий, руководство предварительным расследованием (§ 160 УПК), решение о направлении обвинения в суд (§ 170), поддержание обвинения в судебном заседании и, наконец, участие в исполнительном производстве. Однако прокуратура, помимо уголовного преследования, выполняет ряд важных задач. В частности, она представляет государственные интересы в производствах об административных правонарушениях, обязана принимать соответствующие решения при объявлении лица умершим, вправе предъявлять требования о признании брака ничтожным, представляет фискальные интересы Земель по целому ряду гражданско-правовых вопросов, наконец, как отмечает Михаэль Хегманс (Michael Hegmanns), обладает рядом полномочий в сфере помилования.

Однако некоторые немецкие ученые полагают, что право прокуратуры осуществлять контроль за гражданским процессом противоречит статье 6 Европейской конвенции по правам человека, в которой говорится, что гражданские претензии и обязательства «должны рассматриваться независимым и непредвзятым, основанным на законе, судом в ходе открытого для общественности справедливого разбирательства и в течение соразмерного срока».

Соединенные Штаты Америки. Правовая система США существенно отличается от иных стран, включая Западную Европу, хотя исторически становление и развитие ряда государственно-правовых институтов здесь сложилось под воздействием стран общего права, и прежде всего Англии. Институт прокуратуры, характерный для европейских стран, получил здесь специфические черты. Прокурорские функции в США выполняет атторнейская служба.

Генеральный атторней США назначается Президентом США «по совету и с согласия» Сената – Верховной палаты Конгресса США.

К функциям государственной атторнейской службы в США относятся: уголовное преследование лиц, совершивших преступления; юридическое консультирование правительства страны, отдельных штатов, других органов исполнительной власти; представление в суде интересов федерального правительства, администрации штатов по различным правоотношениям; обеспечение исполнения законов; участие в законодательном и судебном нормотворчестве; координация деятельности, органов уголовного преследования; участие в формировании судейского корпуса.

¹Электронный ресурс: <https://rus.postimees.ee/1254450/prokuratura-francii-trebu-et-izyat-u-ryanair-chetyre-laynera>

Выполняя функцию представления интересов соответствующих органов исполнительной власти, Президента и Правительства, атторней подготавливает, заявляет и поддерживает в суде иски по широкому кругу гражданских правоотношений. Функция Генерального атторнея по представительству исполнительной власти в судах делегирована им генеральному солиситору США – третьему должностному лицу (после двух заместителей). Генеральный солиситор вправе также вступать в производство в любом федеральном апелляционном суде, включая Верховный суд, в качестве «amicus curiae» – по собственной инициативе и по предписанию самого Верховного суда (буквально – в качестве «друга суда» – специалиста (консультанта) по правовым вопросам). Не являясь стороной, солиситор в качестве «amicus curiae» получает разрешение суда вступить в процесс и изложить свои суждения.

В США отсутствует единый законодательный акт, который определял бы функции, порядок и правовые средства их реализации атторнейской службой. Они во многом определяются общим правом, решениями судов. Для того, чтобы получить представление о сложной, многогранной и многофункциональной деятельности американских прокуроров, важно рассмотреть структуру органов и содержание этой деятельности. Структура департаментов атторнеев штатов сходна с соответствующей структурой министерства, но не единообразна.

Она не является жесткой, и в значительной мере отражает существо деятельности атторнеев по обеспечению законности. Так, департамент атторнея штата Нью-Йорк имеет на территории штата двенадцать районных отделений. Аппарат департамента прокуратуры (атторнейства) включает ряд структурных подразделений. В их числе бюро по гражданским правам. Оно занимается вопросами борьбы за равноправие мужчин и женщин в сфере труда, социальных гарантий и льгот, против расовой дискриминации. А бюро по законности в сфере трудовых отношений осуществляет меры уголовной и гражданско-правовой защиты трудовых прав граждан. Бюро возбуждает уголовные дела в отношении работодателей, преступно нарушивших права граждан, предъявляет иски в суде к работодателям, причинившим ущерб работникам нарушениями их прав, невыплатой, несвоевременной или неполной выплатой заработной платы и т.п. Бюро также предъявляет иски к неплательщикам налогов и иных финансовых сборов в доход штата.

Таким образом, деятельность прокуратуры в каждой стране напрямую зависит от традиций, культуры и истории страны. Однако очевидна общая тенденция смещение роли прокуратуры в сферу публичных правоотношений (осуществление функций уголовного преследования и др.). Примечательным является и то, что еще в 1996 году Международная ассоциация прокуроров, куда входят органы прокуратуры более 50 государств Европы, Азии, Америки, Африки и Австралии, с самого начала заявила, что будет способствовать упрочнению в общественном сознании совершенно очевидной, но не всегда и везде признаваемой истине – прокуратура, при всей разности правовых систем, есть источник справедливости, она действует от имени общества и в интересах общества, национальное законодательство должно учитывать только общие принципы организации и деятельности прокуратуры. В дальнейшем Ассоциация не раз заявляла о намерении защищать и, где необходимо, улучшать условия и статус прокурорских систем, а также добиваться функциональной независимости прокурора.

Международный анализ института прокуратуры большинства развитых стран свидетельствует о том, что участие прокурора в гражданском процессе не является обязательным в частноправовых спорах, его участие необходимо лишь в представлении интересов государства.

Вместе с тем, по оценкам А. В. Михайлова в европейских странах наметилась тенденция исключения прокурора из гражданского процесса, но, несмотря на это, во Франции, Германии, Италии, США и других странах за прокурором сохранено право подачи иска¹.

В большинстве стран Западной Европы и США прокуроры подают иск в защиту общественных и государственных интересов и только в отдельных странах в защиту чужих интересов (Франция, Италия). В ряде стран, в частности, в Германии, участие прокурора допускается только по отдельным видам гражданских дел. В последние годы в странах континентального права наблюдается тенденция сужения функций прокуратуры в защите трудовых прав граждан. Например, в Германии с 1 июля 1998 г. прокуратура больше не участвует в рассмотрении гражданских, в том числе и семейных дел. В системе общего права

¹Михайлов А. В. Прокурорско-следственный аспект контроля и надзора за сферой занятости и трудоустройства в иностранных государствах // Социально-экономические явления и процессы. Т. 10, № 11, 2015. Стр. 204-210.

прокуратура даже формально не считается защитницей законности или гарантом справедливого отправления правосудия. Ее функция в гражданском процессе сводится исключительно к представительству публичных интересов, и то преимущественно в их узком понимании, как интересов правительства (исполнительной власти). Типичной для этой системы формой участия прокуратуры при рассмотрении гражданского дела, а именно вопроса о нарушении прав граждан в сфере занятости и трудоустройства, является ее выступление в суде в качестве истца или ответчика от имени государства.

Определение места прокуратуры в частно-правовых отношениях, касающихся вопросов труда, имеет и правовой, и культурно-исторический аспекты. Необходимо отметить, что вопросы защиты трудовых прав личности в современном их понимании пришли к нам из европейского права. Так, вопрос о возмещении морального вреда был впервые поставлен в Англии еще в XIX в., а в российском праве необходимость его введения начала обсуждаться только в начале XX в. В европейских странах существует развитое процессуальное законодательство, которое создает целую систему, обеспечивающую защиту нарушенных прав. В законодательстве Швейцарии, Австрии, Франции, ФРГ и США в отдельных случаях в силу закона или соглашения допускается ведение дела частными лицами от своего имени, но в защиту чужих интересов, развита система защиты групповых интересов, в том числе и частными организациями, действует эффективная системы адвокатуры. Наличие подобных охранительных мер в зарубежных странах обуславливает существование и действенное выполнение так называемой «индивидуалистической теории». В соответствии с названной теорией предполагается, что «интересам взрослого индивидуума в наилучшей степени соответствует максимальная свобода и ответственность за выбор цели, средств и поведения для ее достижения, так как каждый лучше, чем кто-либо другой, знает свои собственные интересы и способен принимать решения, оптимальные для их удовлетворения».

Несколько схожий с казахстанской практикой опыт *Российской Федерации*, где одним из государственных органов, осуществляющим государственный контроль и надзор за соблюдением действующего трудового законодательства, является Прокуратура Российской Федерации. Прокуратура РФ - единая федеральная централизованная система органов, осуществляющих от имени Российской Федерации надзор за соблюдением Конституции РФ и исполнением законов, действующих на территории РФ¹.

В соответствии со ст. 129 ТрК РФ, заработная плата (оплата труда работника) – вознаграждение за труд в зависимости от квалификации работника, сложности, количества и условий выполняемой работы, а также компенсационные выплаты и стимулирующие выплаты². Или же, согласно ч. 6 ст. 136 ТрК РФ заработная плата выплачивается не реже чем каждые полмесяца в день, установленный правилами внутреннего трудового распорядка, коллективным договором, трудовым договором³. Так, рассмотренные документы прокурорского реагирования позволяют сделать вывод, что: - прокурор приносит протест на акт, нарушающий права человека и гражданина, в орган или должностному лицу, которые издали этот акт, либо обращается в суд, в порядке, предусмотренном процессуальным законодательством РФ, а представление об устранении нарушений прав и свобод человека и гражданина вносится прокурором или его заместителем в орган или должностному лицу, которые полномочны устранить допущенное нарушение.

Прокурор, исходя из характера нарушения закона должностным лицом, выносит мотивированное постановление о возбуждении производства об административном правонарушении. Тем самым, в соответствии с ФЗ о прокуратуре, прокуратура России осуществляет надзор за исполнением действующих на территории РФ законов, принимает меры, направленные на устранение их нарушений и привлечение виновных к ответственности, осуществляет уголовное преследование.

К примеру, согласно Трудовому кодексу *Республики Беларусь*, а именно статье №462, «систему государственного надзора и контроля за соблюдением законодательства о труде составляют специально уполномоченные государственные органы, действующие в

¹Федеральный закон «О прокуратуре Российской Федерации» от 17.01.1992 № 2202-1 (в ред. 17.11.1995 // Федеральный закон от 17.01.1992 N 2202-1 (ред. от 22.12.2014, с изм. от 17.02.2015) «О прокуратуре Российской Федерации» СЗ РФ 20.11.1995 № 47 ст. 4472.

²Трудовой Кодекс Российской Федерации" (ТрК РФ) от 30.12.200 № 197-ФЗ. СЗ РФ. 21.12.2001.

Действующая редакция от 31.12.2014 г..

³Там же

соответствии с законодательством»¹. «Надзорно-контрольная деятельность является видом правоохранительной деятельности государства. В процессе осуществления этой деятельности, специально уполномоченные на это органы выявляют и предупреждают различные нарушения трудового законодательства со стороны как нанимателя, так и уполномоченных им лиц, а также восстанавливают трудовые права работников, которые были нарушены, и привлекают к ответственности виновных лиц». Надзор и контроль за соблюдением трудового законодательства осуществляется в двух формах: *в форме надзора, и в форме контроля*.

В последнее десятилетие в РФ и РК были приняты новые трудовые кодексы. По сравнению с КЗоТ РСФСР и КЗоТ БССР новый Трудовой кодекс Российской Федерации (далее - ТК РФ) и Трудовой кодекс Республики Казахстан (далее - ТК РК) коренным образом изменились. Практически полностью изменилось правовое регулирование трудовых отношений в обеих странах.

Надзор и контроль по соблюдению законодательства о труде является особой правоприменительной деятельностью специально уполномоченных органов, целью которых является обеспечение защиты трудовых прав человека.

Правовые отношения по надзору и контролю за соблюдением законодательства о труде на производстве выступают, как административно-правовые и относительно трудовых правоотношений выступают как внешние, связанные организацией работы на предприятии и применением работы наемных работников. Об административно-правовом характере правоотношений по надзору и контролю за соблюдением законодательства о труде свидетельствует содержание этих правоотношений, которое состоит в том, что контролирующий орган может давать собственнику предприятия или уполномоченному им органу от лица государства властные распоряжения, которые тот должен безусловно выполнить, а в случае нарушения законодательства о труде - применить мероприятия административного взыскания и принуждения.

Надзор и контроль - это разные формы проверочной деятельности уполномоченных на то государственных, ведомственных и общественных органов.

Надзор - это осуществление специальными государственными структурами целевого наблюдения за соблюдением исполнительно-распорядительными органами, предприятиями и гражданами правил, предусмотренных действующим законодательством и другими нормативными актами.

Контроль - это проверка и учет контролирующим органом того, как контролируемый объект (предприятие, организация, учреждение или физическое лицо) выполняет возложенные на него задачи и реализует свои функции.

Разница между надзором и контролем, на первый взгляд невидная, чувствуется, в первую очередь, в функциях, компетенции соответствующих различных органов.

Субъектами контроля являются, с одной стороны собственники и руководители предприятий, а с другой - контролирующие органы.

Высший надзор за соблюдением и правильным применением законов о труде осуществляется прокурором и подчиненными ему прокурорами. Проверка выполнения законов проводится по заявлениям и сообщениям о нарушении законов, которые требуют вмешательства прокурора, а при наличии других оснований - также по собственной инициативе прокурора. При этом прокуратура не заменяет органы надзора и контроля и не вмешивается в хозяйственную деятельность предприятия, если она не противоречит действующему законодательству.

Предметом надзора является соответствие актов, выдаваемых предприятиями, организациями, учреждениями Конституции и законам, соблюдение законов о социально-экономических правах и свободах граждан и их защита в случае, если законом не предусмотрен другой порядок защиты этих прав.

При осуществлении прокурорского надзора за соблюдением законов прокурор имеет право:

– беспрепятственно входить на территорию предприятий, организаций, учреждений всех форм собственности;

---

¹Трудовой кодекс Республики Беларусь : принят Палатой представителей 8 июня 1999 г. : одобр. Советом Респ. 30 июня 1999 г. : текст Кодекса по состоянию на 18 мая. 2013 г. – Минск: Амалфея, 2012. – 288 с.

- иметь доступ ко всем материалам и документам, необходимым для проведения проверки;
- требовать от руководителей предприятия проведение проверок, ревизий деятельности подконтрольных предприятий и выделение специалистов для проведения проверок и ведомственных экспертиз;
- вызывать должностных лиц и других работников, требовать от них устных или письменных объяснений касаясь нарушения закона.

В случае выявления нарушения закона прокурор имеет право опротестовать акты органов государственной исполнительной власти, акты работодателя, вносить протест на решения местных советов, а также решения должностных лиц, возбудить уголовное дело, следить за выполнением приказов об устранении нарушений законов, обращаться в суд с целью защиты прав и законных интересов работников и работодателей.

Правовое государство устанавливает виды и меры юридической ответственности за нарушение законодательства. На усиление ответственности за нарушение законодательства, регулирующего трудовые отношения и непосредственно связанные с ними отношения, должен быть направлен государственный надзор и контроль, а также общественный (профсоюзный) контроль. Надзор и контроль за соблюдением действующего законодательства о труде является составной частью механизма защиты трудовых прав.

Принятие обязательных для применения на всей территории Республики Казахстан законов и иных нормативных правовых актов, устанавливающих принципы и порядок осуществления государственного надзора и контроля за соблюдением законов и иных нормативных правовых актов, содержащих нормы трудового права, а также систему и полномочия органов государственной власти, осуществляющих указанный надзор и контроль, относится к ведению органов государственной власти [2, ст.6].

В соответствии со ст.353 ТК РК государственный надзор и контроль за соблюдением трудового законодательства во всех организациях на территории РК осуществляют органы инспекции труда. Главный государственный инспектор труда Республики Казахстан - руководитель государственной инспекции труда уполномоченного государственного органа по труду Республики Казахстан. Главные государственные инспекторы труда государственной инспекции труда - должностные лица государственной инспекции труда уполномоченного государственного органа по труду. Главный государственный инспектор труда области, города республиканского значения - руководитель областного, города республиканского значения территориального подразделения государственной инспекции труда уполномоченного государственного органа по труду. Государственные инспекторы труда - должностные лица областного, города республиканского значения территориального подразделения органа государственной инспекции труда ст 328 п.2. ТК РК.

Выводы. Таким образом, анализ положения прокуратуры и органов следствия в зарубежных странах показывает, что в большинстве государств они играют важную роль в процессе выработки уголовной политики, в защите прав и интересов граждан, участвуя в уголовном и гражданском судопроизводстве. Общей тенденцией ее развития является расширение функций прокуратуры, невмешательство законодательной и исполнительной власти в ее содержательную деятельность. При всем многообразии прокурорских систем в мире, все они призваны защищать интересы государства, общества и отдельных граждан. В Руководящих принципах, касающихся роли магистратов прокуратуры, принятых Восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, указывалось, что прокуроры играют важную роль в отправлении правосудия. Применяемые к ним правила и процедуры нацелены на то, чтобы стимулировать их деятельность по защите прав человека. В законодательстве практически всех европейских государств закреплены и реализуются на практике принципы объективности, беспристрастности и независимости. Прокуратура независима от любой внешней власти, в том числе от политической. Общим для всех прокуратур является также принцип действенности. Основная задача прокуратуры – защита общества от преступности и нарушений прав человека. Решая эту задачу, прокуратура сама определяет конкретные, не противоречащие закону и ее правовому статусу меры противодействия преступности. Словом, место прокуратуры в современном обществе определяется с учетом ее длительной эволюции. Прокуратура (или органы, выполняющие сходные с ней функции независимо от их названия) повсюду представляет собой институт, порожденный объективными потребностями, характером и уровнем развития определенного государственного механизма. При этом нельзя не учитывать экономические условия, характер общества, его культуру, исторические традиции и менталитет граждан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Журсимбаев С. К. Прокурорский надзор в Республике Казахстан: Учебник.— Алматы: Издательство «NURPRESS», 2010.— 356 с.
2. Конусова В. Т. Организация и деятельность органов прокуратуры в Соединённом королевстве Великобритании и Северной Ирландии // Право и государство, № 2 (71), 2016. Стр. 65-70.
3. Вестник трудового права и права социального обеспечения. Вып. 7. Контроль в трудовом праве и праве социального обеспечения / под ред. А. М. Лушникова, М. В. Лушниковой; Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль: ЯрГУ, 2013. – 152 с.
4. Михайлов А. В. Прокурорско-следственный аспект контроля и надзора за сферой занятости и трудоустройства в иностранных государствах // Социально-экономические явления и процессы. Т. 10, № 11, 2015. Стр. 204-210.
5. Учебная программа МУЦ-МОТ «Создание современных и эффективных систем инспекции труда». Модуль 16. Трудовое инспектирование в сфере домашнего труда. Международное бюро труда, Программа регулирования вопросов труда и инспекции труда, Группа технической поддержки по вопросам достойного труда и Бюро МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии. – Москва: МОТ, 2016.
6. Интернет ресурс: <https://rus.postimees.ee/1254450/prokuratura-francii-trebu-et-izyat-u-ryanair-chetyre-launega>
7. О прокуратуре РФ: федеральный закон : [от 17 янв. 1992 г. № 2202-1] // Собрание законодательства Рос. Федерации.
8. Трудовой кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.07.2015 г.) Астана, Акорда, 15 мая 2007 года № 251-III ЗРК.
9. Закон Республики Казахстан О прокуратуре (О внесении изменений см. Закон РК от 21.12.17 г. № 118-VI (вводятся в действие с 1 марта 2018 года) Астана, Акорда, 30 июня 2017 года № 81-VI ЗРК.

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ СФЕРОЮ ОСВІТИ ЯК ЗАСІБ УСУНЕННЯ КОРУПЦІОГЕННИХ ЧИННИКІВ

кандидат юридичних наук Костенко І. В.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, науковий співробітник НДІ Державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, асистент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності

Abstract. The article is sanctified to research of question inrelation to the measures of removal of corruption factors in the field of education. Decentralization of management in this industry is determined as one of the fixed assets of their removal. In addition, in the process of work the analysis offorms of management of education spheres comes true in foreign countries, namely: in France, Germany, Poland, Switzerland, Republic of peoples of China and Indium as a result of that it is possible to assert about expedience of borrowing of constituents of these state case that will allow to promote the level of educational industry and to provide effective results in this direction frames. As a result of creation of the system of educational districts for example of the developed countries, input of them at legislative level, -the concentration of considerable part of plenary powers of the state at the level of such district will allow to take into account regional interests and features on the stage of forming of public educational policy. A decentralizing case frame envisages not only dispersal of power but also her effective distribution, determination of role of central, regional and local government bodies and organization of the proper management, adjusting of questions of disproportion, removal of inequality between regions, that, in tur, assists transparency, accountability and respectability of public power and civil society. As known, totality of just the same circumstances is able to result in the decline of level of corruption

Keywords: corruption, measures of fight, decentralization, corruption in the field of education, corruption factors, higher education

Постановка проблеми. На сьогоднішній день однією з найбільш гострих проблем залишається корупція. Поширеною думкою серед науковців є те, що вона (корупція) нібито поступово перетворюється із негативного соціального явища на певну норму суспільної поведінки, прояви якої намагаються витіснити правові та етичні норми. В той же час, держава усіма своїми зусиллями намагається вести жорсткий та нерівний бій із цим нездоланим «злом», шляхом затвердження національних програм та концепцій боротьби з корупцією, Законів України зі спеціальним спрямуванням на запобігання та протидію корупції, нормативно-правових актів антикорупційної спрямованості. Водночас, рівень корумпованості українського суспільства не знижується. Оскільки від правильного розуміння сутності корупції значною мірою залежить формування стратегії і тактики антикорупційної діяльності, постановка її цілей, визначення сил і засобів протидії, то цілком очевидною є відсутність бажаного результату в процесі вирішення питання із початково хибним визначенням суті проблеми. Корінь усіх проблем людини, як вважають психологи, в її вихованні. Одним із середовищ, в якому відбувається становлення особистості, є вищий навчальний заклад. Більшість вишів України є корумпованими, що підтверджують численні факти. Молоді люди, які пройшли скрізь корумповану систему освіти, у подальшому будуть користуватися принципами корупції у своєму житті, вважатимуть їх нормальними засобами вирішення справ, навчатимуть цьому своїх дітей, тим самим створюючи своєрідне замкнене коло у державі.

Аналіз досліджень даної проблеми. Окремі аспекти корупції як соціального явища аналізувалися в роботах провідних вітчизняних та зарубіжних фахівців у цій сфері: М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, В. М. Гаращука, А. П. Закалюка, В. С. Зеленецького, О. Г. Кальмана, М. І. Камлика, В. А. Клименко, О. М. Литвака, М. І. Мельника, В. О. Навроцького, В. І. Шакуна та інших та ін. Дослідження окремих аспектів державної служби як механізму запобігання корупційним проявам і способу удосконалення кадрового потенціалу здійснювало багато науковців, серед яких О. Антонова, О. Лавриненко, Е. Михайлова, І. Олійник, С. Серьогін, В. Солодов, А. Шидов, І. Шпекторенко, А. Юшко. Однак серед невіршених частин загальної проблеми залишається питання психологічних аспектів проявів корупції в сфері освіти та визначення дієвих засобів їх нівелювання.

Мета статті. Проаналізувати проблеми корупції та причини їхнього виникнення у навчальних закладах, які стають вирішальними при виборі життєвої позиції їхніми

вихованцями, та сформувані механізм їх вирішення для покращення якості підготовки майбутніх фахівців та позбавлення системи освіти від існуючої нині наскрізної корупції.

Виклад основного матеріалу. При вирішенні будь-якої проблеми, насамперед необхідне правильне й чітке визначення її основної суті, яке можливо здійснити шляхом широкого погляду на проблему, як на певну суперечливу ситуацію, а також шляхом застосування методу глибокого аналізу для детального вивчення її складових. Наступним важливим кроком є правильне формулювання цілей та мети, оскільки від правильно сформульованих задач залежить більше половини успіху. Так, американські вчені соціологи виділяють навіть окрему галузь в науці, що вивчає формулювання цілей та мети, посилаючись на їх дослідження у цій сфері, можна зазначити про основні вимоги до формулювання цілей, необхідних для запуску психологічних механізмів її реалізації. Так, на сьогоднішній день популярним є визначення SMART, розшифровка аббревіатури якої полягає у наступному: Конкретність (Specific), Вимірність (Measurable), Досяжність (Achievable), Реалістичність (Realistic), Визначеність за термінами (Time-bound). По суті, розшифровка слова включає в себе вже певний план побудови мети. Якщо ставити та вирішувати питання під таким кутом зору, то можна впевнено говорити про велику ймовірність настання бажаних та очікуваних результатів. Проте, спостерігаючи за тим, як на сьогоднішній день держава намагається розв'язати задачу щодо нівелювання корупції, складається враження, що йде процес написання «байок» для суспільства, котре, в свою чергу перебуває у стані «вічної дитини» й навіть не прагне дорослішати. Така позиція, на жаль, є дуже зручною для обох сторін: суспільство, перебуваючи у стані «малолітнього слухача безглузких казок», не обтяжує себе відповідальністю за власне життя, а лише деколи висловлює своє враження від сюжету самої казки, не змінюючи своє місце перебування у пасивному стані. Така пасивність та непробудність суспільства є досить зручною для активних «казкотворців», котрі знаходяться при владі, оскільки при такому положенні речей, прикриваючись боротьбою з абстрактним явищем – корупцією, для них існує можливість відкритого пожирання державних ресурсів. На мою думку, казка про вічну боротьбу добра і зла може пестити слух ще не одному поколінню, проте, вважаю за необхідне вже сьогодні поставити на ній крапку і змінити тактику вирішення питання щодо корупції в Україні.

Отже, давайте проаналізуємо наскільки достовірним є розуміння корупції як соціального явища, виходячи із визначення цього словосполучення. Соціальне явище — одне із засадничих понять соціології та соціальної філософії, яке означає елемент соціальної реальності, що володіє всією повнотою соціальних властивостей та ознак; це будь-який вияв відносин чи взаємодії людей або навіть окрема подія чи випадок; все те в соціальній дійсності, що проявляє себе, існує, є. Соціальні явища — це явища взаємодії людей, здійснені в соціальному просторі: безпосередньо в контактній групі або опосередковано, через причетність індивідів до спільнот, через соціальні організації, інститути. Соціальними явищами можуть виступати предмети, люди, їх відносини, дії, думки й почуття (іншими словами — матеріальні й духовні продукти людської діяльності), соціальні інститути, установи, організації, потреби, інтереси, окремі сторони процесів тощо [1]. Виходячи саме з такого розуміння поняття соціального явища, доцільним буде розглядати корупцію як соціальну дію. Отже, соціальна дія — одне з головних понять соціології. Це форма або спосіб розв'язання соціальних проблем і суперечностей, в основу яких покладено зіткнення інтересів і потреб основних соціальних сил певного суспільства. У широкому розумінні до соціальної дії належить будь-яка акція, вчинена соціальним суб'єктом, для забезпечення своїх інтересів і потреб у певній соціокультурній ситуації. Саме під таким кутом зору необхідно розглядати та вивчати корупцію, тобто не як абстрактне соціальне явище в цілому, а як конкретні соціальні дії, які притаманні певним соціальним суб'єктам. В цьому розумінні, корупція виступає як спосіб розв'язання соціальних проблем, в основу яких закладені потреби конкретних осіб. Вперше до соціології поняття «соціальна дія» було введено та науково обґрунтоване Максом Вебером. Соціальною дією він називав дію людини (незалежно від того, має вона зовнішній або внутрішній характер, зводиться до невтручання або до терпеливого прийняття), яка за передбачуваним діючою особою чи діючими особами смислом співвідноситься з дією інших людей або орієнтується на неї.

За Вебером, соціальна дія передбачає дві необхідні ознаки: 1) суб'єктивну мотивацію суб'єкта, що діє (індивіда, групи, організації); 2) орієнтацію на минулу, теперішню або очікувану в майбутньому поведінку інших суб'єктів, що діють. Також М. Вебер вважав, що соціологічний метод пізнання, можна назвати «раціоналістським»: соціологія сортує всі дії за мірою прояву в них раціональних компонентів. У зв'язку з цим виділяється раціональна, нераціональна та ірраціональна дії. Раціональна дія — це будь-який вчинок людини, у якому є чітко усвідомлені цілі та мотиви, правильно вибрані засоби досягнення цілі та прораховані всі можливі наслідки. Нераціональна дія — будь-який вчинок людини, у якому є чітко усвідомлені

цілі та мотиви, але не вірно вибрані засоби досягнення цілі та не прораховані можливі наслідки. Ірраціональна дія — будь-який вчинок людини, у якому відсутні чітко усвідомлені цілі та мотиви, незалежно від того, як обрані засоби здійснення своїх емоцій. Тобто це афективні дії. Останні не можна назвати раціональними, бо в них не має чіткої мети, усвідомленого наміру та мотиву, вільного вибору засобів досягнення поставленої мети [2]. Отже, згідно такої класифікації, корупцію можна віднести до соціальної нераціональної дії, оскільки в процесі її вчинення суб'єкт чітко усвідомлює цілі та мотиви, але обирає хибні засоби їх досягнення, що призводить до негативних наслідків. Соціальні дії ніколи не здійснюються миттєво. Вихідним моментом соціальної дії є виникнення потреби у індивіда. Потреба співвідноситься індивідами з умовами зовнішнього середовища, актуалізуючи строго певні мотиви. Соціальний об'єкт у поєднанні з актуалізованим мотивом викликає інтерес. Поступовий розвиток інтересу призводить до появи у індивіда мети по-відношенню до конкретних соціальних об'єктів. Момент появи мети означає усвідомлення індивідом ситуації та можливість подальшого розвитку активності, яка далі призводить до формування мотиваційної установки, яка говорить про потенційну готовність до здійснення соціальної дії. Механізм соціальної дії, таким чином, складається з потреби, актуалізованого мотиву, інтересу, мети й мотиваційної установки.

Важливе значення для соціальної дії має ціннісно-нормативна структура суспільства, яка виступає як регулятивний комплекс, що скеровує й координує її орієнтацію і перебіг за певних умов [3]. Саме під таким кутом зору необхідно розглядати механізм здійснення корупційних діянь індивідуумів для подальшого ефективного та результативного нівелювання корупціогенних чинників, що здатні їх активізувати. Надаючи поняттю корупція статусу соціальної нераціональної дії конкретних індивідуумів, в корні змінюються мета та заходи її усунення. Згадаємо відому ще з Античних часів концепцію: «Думка народжує слово. Слово народжує дію. Дія створює вчинок. Вчинок формує звичку. Звичка формує характер. Характер формує долю.» Отже, що ми думаємо, тим ми і стаємо. В цій концепції досить наглядно видно на якому місці знаходиться дія, та що саме їй передує, а саме – слово та думка. У такий плавний спосіб ми підійшли до процесу формування думок, в нашому випадку йдеться про думки соціальних суб'єктів, які виступають корупціогенними чинниками. Отже для елімінації корупції як соціальної нераціональної дії необхідно підвищити культуру мислення соціальних суб'єктів. Слушно, на мою думку, зауважив М. І. Мельник щодо взаємозв'язку корупції та мислення: «Корупція – не просто соціальне, але й психологічне та моральне явище. Адже вона не існує відокремлено від людей – їх поведінки, діяльності. Корупція – це спосіб мислення, який обумовлює спосіб життя. В країнах, де хабарництво та інші корупційні діяння зустрічаються порівняно нечасто, корупція у громадській свідомості асоціюється з великим злом для держави та її громадян і не має істотного впливу на суспільне життя. У тих країнах, де корупція поширена значною мірою, корумповані відносини все більше витісняють правові, етичні відносини між людьми, корупція із соціальної аномалії поступово перетворюється в правило і виступає звичним способом вирішення життєвих проблем, стає нормою функціонування влади і способом життя значної частини суспільства. Найбільш небезпечним наслідком такого стану речей у суспільстві є те, що в результаті витіснення корумпованими відносинами правових та етичних відносин відбувається значний злам у суспільній психології – люди у своїй поведінці з самого початку психологічно вже налаштовані на протиправні способи вирішення питань, які обумовлюють спосіб життя» [4]. Проте, підкреслюючи психологічне коріння корупційної поведінки, слід виходити з того, що особа, яка стає на шлях вчинення корупційних діянь, не є, так би мовити, корумпованою від природи. Корумпованих рис поведінка особи набуває в процесі власної соціалізації. Отже, стане чи не стане особа корупціонером залежить не стільки від того, які традиції чи психологічні настанови вона увібрала в себе від народження, а від того, в якій суспільній атмосфері вона зросла, який психологічний клімат панував навколо неї, які вчинки визнавалися аморальними, а які з боку моралі заохочувались. Іншими словами, йдеться про суспільну свідомість, в якій фіксується надзвичайно багато аспектів суспільного життя, у тому числі відношення громадян до закону і їх реакція на корупцію. Як зазначає В. Г. Белінський: «На батьках, на одних батьках, - лежить священний обов'язок зробити своїх дітей людьми навіки, обов'язок же навчальних закладів - зробити їх вченими громадянами, членами держави у всіх його шаблях. Але хто не зробився, насамперед, людиною, той поганий громадянин.» Отже, на формування людини як особистості, насамперед впливає інститут сім'ї, наступним, не менш важливим середовищем, котре наділене виховними функціями, є навчальний заклад, корупцію в якому більш детально будемо розглядати в процесі роботи. Як вже було зазначено, людина не народжується від природи «корумпованою», й важко навіть уявити, скажімо, «трьохрічного корупціонера», але природа мислення, яка базується на задоволенні власних бажань, вже закладена. Діти є ближчими до

природи, в процесі життя вони поглинають знання із зовні та намагаються знайти їм раціональне застосування. Із перших днів свого життя в них вже активно здійснюється процес задоволення власних потреб. Як зазначав А. Маслоу, у кожній людині від народження закладено потенційні можливості для зростання й вдосконалення, для творчості. Людська творчість – це шлях виявлення своїх потенційних можливостей, їх повної реалізації. Здатність до творчості залежить від задоволення базисних потреб людини. Маслоу пропонує ієрархію (піраміду) потреб, що розташовані у такій послідовності:

- 1) фізіологічні потреби у підтриманні органічних функцій;
- 2) потреби у безпеці, надійності й захисті;
- 3) потреби у приналежності (до сім'ї, громади, кола друзів, коханих);
- 4) потреби у повазі, схваленні, гідності, самоповазі;
- 5) пізнавальні потреби;
- 6) естетичні потреби;
- 7) потреби в самоактуалізації для найповнішого розвитку особистості, для реалізації її самості.

Останні три рівні становлять потребу в особистісному зростанні. Щодо піраміди потреб діє закономірність: людина тільки тоді може переходити до задоволення потреб певного рівня, коли потреби нижчого рівня вже задоволені. Потреби тим сильніші й вимогливіші до людини, чим їх рівень нижчий. Усі потреби людини – вроджені, виходять з інстинктів. У людини інстинкти послаблені, тому її потреби (особливо вищих щаблів піраміди) легко зникають під впливом освіти, культурних обмежень, інших соціальних умов. Чути ці слабкі поклики людської природи спроможна лише самість. Лише окремі творчі особистості можуть задовольняти потреби найвищих щаблів (у пізнанні, творчості тощо) навіть за несприятливих соціальних умов, коли потреби нижчих рівнів не задоволені. Такі особистості створюють власну піраміду потреб. У своїй активності особистість звичайно мотивується потребами одразу кількох рівнів піраміди. Маслоу поділяє всі мотиви на дві категорії:

- дефіцитарні (Д-мотиви);
- буттєві мотиви зростання (Б-мотиви).

Д-мотиви є найбільш стійкими, спрямовані на задоволення дефіцитарних станів організму людини (голод, спрага, втома тощо). Їх задоволення попереджає захворювання, знижує напругу. Д-мотиви спонукають до зміни зовнішніх несприятливих, загрозливих для життя умов. Поведінку більшості людей спонукають Д-мотиви.

Мотиви зростання спонукають особистість до актуалізації свого потенціалу. Вони властиві небагатьом творчим людям. У процесі їх задоволення особистість збагачує свій життєвий досвід, розширює кругозір, і при цьому напруга зростає, а не спадає. Буттєві мотиви, на відміну від дефіцитарних, поєднані за принципом координації і не мають пріоритетів. Б-мотиви спрямовані на задоволення так званих метапо-треб – у цілісності, досконалості, активності, красі, добрі, істині, унікальності [5]. Виходячи з аналізу питання щодо піраміди людських потреб, і повертаючись до нашої теми стосовно корупції, не можу погодитися з думкою М. Н. Серьогіна, який зазначав, що «корупція, як широко відоме соціальне явище, бере початок із зародження державності й відображає суперечність між недостатністю ресурсів до задоволення власних потреб і прагненням деяких посадових осіб використати власне становище з метою більш повного задоволення особистих потреб та потреб найближчого оточення» [6]. Оскільки, по-перше, корупцію слід визначати не як соціальне явище, а більш конкретніше – саме як соціальну дію, оскільки соціальними явищами можуть виступати і думки, і почуття, але на сьогоднішній день у громадянина чи посадової особи не наступає жодна з відповідальностей у разі наявності в нього думок щодо можливості скоєння корупційного діяння, проте відсутністю самого діяння. По-друге, щодо виникнення корупції, то М. Н. Серьогін стверджує, що вона бере початок із зародження державності (незрозумілим є також в якому саме значенні застосовує автор термін «державність», чи в якості синоніму слову «держава», чи як її ознака), але сама по собі корупція не виникає внаслідок появи або зникнення якогось об'єкту, в нашому випадку мається на увазі державність, корупція – то є конкретна соціальна дія. По-третє, вважаю нелогічною думку що «...корупція... відображає суперечність між недостатністю ресурсів до задоволення власних потреб і прагненням деяких посадових осіб використати власне становище з метою більш повного задоволення особистих потреб та потреб найближчого оточення», оскільки саме по собі бажання задовольнити власні потреби є природним для людини, нормальним є також прагнення збільшити кількість власних ресурсів для ефективного процесу задоволення потреб, до корупції це не має жодного відношення. Якщо намагатися побачити корупційний зміст у вищезазваному, то його прояв має місце лише тоді, коли особою обирається нерациональний, так би мовити, шлях у процесі

досягнення мети, в нашому випадку мова йдеться про задоволення власних потреб. Оскільки, особа може бути такою, в котрої дійсно не вистачає ресурсів на задоволення першочергових фізіологічних потреб, вона може перебувати на високій посаді, водночас бути наділеною стійким характером, здоровою психікою та морально-етичними цінностями, і в результаті поєднання таких складових, настання корупційних діянь є неможливим. Отже, основна суть полягає в тому, що не треба шукати виправдування існуючому положенню в державі із зовні, звинувачуючи все і всіх, оскільки корупція – не є природній катаклізм, то є конкретні діяння конкретних осіб. Вирішення проблеми корупції є набагато легшим ніж здається – просто, її не вчинювати. Отже проблема корупції – то є проблема мислення. Психічне здоров'я людини спирається на її прагнення до самоактуалізації, як способу реалізації своєї місії, розкриття свого покликання, здійснення своєї долі. Якщо людина розкрила свій потенціал, вона психічно здорова. Самоактуалізація дозволяє глибинній природі людини вийти на поверхню, знайти гармонію з самістю – центром особистості, максимально реалізувати свій унікальний потенціал. Інколи для самоактуалізації особистості відсутні сприятливі зовнішні умови. Або потреба у безпеці є настільки сильною, що людина відмовляється від усього, що може хоча б мінімально їй загрожувати. Адже зростання вимагає переходу до нового, невідомого, а тому ризикованого, що може порушити звички буденного життя. Самоактуалізація вимагає від людини вольових зусиль, мужності, новаторства. Мислення такої людини спрямоване на творення різноманітних благ [5]. Логічним є те, що така людина не буде направляти свої зусилля та витратити власні ресурси на досягнення мети, застосовуючи будь-які засоби, в тому числі й корупційні діяння. Корупція, як зауважує М. Мельник, – “це система негативних поглядів, установок, переконань, способів мислення, який обумовлює спосіб життя. Корупційна модель поведінки має психологічне коріння, а корупція – психологічне походження. Проблема вибору поведінки і є психологічною проблемою в основі корумпування суспільних відносин, та з цього погляду суть запобігання корупції має зводитись до того, щоб проблема вибору перед особою поставала якомога менше, а при її виникненні – особа мала всі підстави розв'язати її на користь правомірної поведінки” [4].

Психологічні аспекти корупційних діянь мають такі форми (види): зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень та інші службові злочини, що вчиняються для задоволення корисливих чи інших особистих інтересів або інтересів інших осіб; розкрадання державного, колективного або приватного майна з використанням службового становища; незаконне одержання матеріальних або інших благ, пільг та інших переваг; одержання кредитів, позичок, допомоги, придбання цінних паперів; нерухомості або іншого майна з використанням пільг чи переваг, не передбачених законодавством, або на які особа не має права: хабарництва; здійснення безпосередньо та через посередників або підставних осіб підприємницької діяльності з використанням влади чи службових повноважень, а також пов'язаних із ними можливостей: сприяння з використанням службового становища фізичним і юридичним особам у здійсненні ними підприємницької та іншої діяльності з метою незаконного одержання за це матеріальних або інших благ, пільг та інших переваг; неправомірне втручання з використанням службового становища у діяльність інших державних органів чи посадових осіб з метою перешкоджання виконанню ними своїх повноважень чи домагання прийняття неправомірного рішення; використання інформації, одержаної під час виконання службових обов'язків, у корисливих чи інших особистих інтересах, необгрунтована відмова в наданні відповідної інформації чи несвоєчасне її надання, або надання недостовірної чи неповної службової інформації; надання необгрунтованих переваг фізичним або юридичним особам шляхом підготовки і прийняття нормативно-правових актів чи управлінських рішень; протекція із корисливих або інших особистих інтересів у призначенні на посаду особи, яка за діловими і професійними якостями не має переваг перед іншими кандидатами. Корупція завжди створює серйозні проблеми для розвитку будь-якої держави світу. Вона руйнує інститути влади і заважає ефективному управлінню державою, оскільки порушує узаконені процедури. Корупція на виборах і в законодавчих органах знижує відповідальність посадових осіб, корупція судової влади і правоохоронних органів скасовує принцип “верховенства закону” тощо. Проте найсуттєвіших збитків корупція завдає економіці країни. Корупція призводить до збільшення вартості бізнесу за рахунок протизаконних платежів, управлінських витрат на ведення переговорів із посадовими особами і ризику розриву угод. Іноді корупція призводить до зниження його вартості завдяки зняттю бюрократичних зволікань, але наявність хабарів заохочує посадових осіб до прийняття нових правил, які бізнес-структурам доводиться обходити, даючи нові хабарі чиновникам. Інколи корупція набуває значення бізнесу, вона також спотворює правила гри, захищаючи фірми зі зв'язками у державних органах від конкуренції і, отже, підтримуючи погано діючі фірми. Посадові особи,

приховуючи свої ділові відносини, можуть завищувати технічну складність проектів у суспільній сфері, що в подальшому призводить до перекручування справжньої картини інвестиційної діяльності. Корупція також погіршує ситуацію в галузі дотримання будівельних, екологічних та інших норм, знижує якість послуг, наданих державними органами, посилює бюджетний тиск на уряд. Ці перекручування сповільнюють економічне зростання держави [7].

Повертаючись до теми нашого дослідження, вважаю за доцільне зазначити, що елімінація корупції в сфері освіти є в рази ефективнішою для держави в цілому, ніж її поодинокі усунення в інших окремих галузях, оскільки, знижуючи рівень корупції в цій сфері, ми, як наслідок, отримуємо збільшення рівня соціальних суб'єктів із здоровою психікою, тобто тих, що обирають правомірний шлях для задоволення потреб, реалізації бажань та досягнення мети. При правильно проведеній тактиці щодо усунення корупції у сфері освіти та підвищення якості самої освіти, кількість молоді яка спиратиметься на прагнення до самоактуалізації, як способу реалізації власної місії та розкриття свого покликання зростатиме за арифметичною прогресією. Безумовно, для досягнення бажаного результату в цьому завданні необхідний певний час, проте, на відміну від інших засобів «вічної боротьби», котрі безперервно проводить держава, витрачаючи при цьому величезну кількість ресурсів, він є найдієвішим.

В процесі роботи ми змінили, так би мовити, кут зору під яким слід розглядати корупцію, тобто не як абстрактне соціальне явище, котре здатне саме по собі проникати в усі сфери суспільного життя та розповсюджувати свій негативний вплив на них, а розуміти корупцію, як соціальне нерациональне діяння, вчинення якого належить до конкретних соціальних суб'єктів. Виходячи саме з такого розуміння корупції, встановлюється чіткий алгоритм її здійснення. Це дає нам змогу правильно сформулювати задачу щодо елімінації корупційних діянь, шляхом недопустимості їх настання.

У чому саме полягає висока значущість децентралізації управління у сфері освіти? Чому саме ця галузь, як на мою думку, стоїть на першому місці серед інших, стосовно яких треба здійснювати нівелювання корупційних діянь? Відповіддю на ці питання є особливість самої сфери, - сфера освіти, це другий за своєю значущістю (після сім'ї) «інститут людинотворення», де людина формується як соціальний суб'єкт. В свою чергу, правильно сформована та побудована система освіти здатна включити людину в систему відносин виховних інститутів, де він отримує і накопичує знання, вміння та інші елементи соціального досвіду, які, у свою чергу, піддаються інтеріоризації, тобто з відомих, але існуючих незалежно від особистості, переходять у внутрішній план свідомості, присвоюються людиною, набувають особистісний сенс, упередженість людської свідомості, перетворюються в звички й певним чином проявляються в поведінці. Отже, алгоритм, за своєю суттю є доволі простий: шляхом екстеріоризації (процес, в результаті якого внутрішнє психічне життя людини отримує зовні виражену форму свого існування) високорозвинених соціальних суб'єктів, що здійснюють освітню функцію в державі, запустити процес децентралізації у цій сфері, який, в свою чергу зможе встановити сучасну, ефективну та дієву систему освіти. Отже в чому полягає цінність децентралізації та яким чином вона може підняти нинішній рівень освіти?

Децентралізація — процес перерозподілу або диспергування функцій, повноважень, людей або речей від центрального управління [8]. Децентралізація може бути територіальною — переміщення влади від центрального міста на інші території, і може бути функціональною — шляхом передання повноважень на прийняття рішень з головного органу будь-якої галузі уряду до чиновників нижчих рівнів. Цей процес було названо «новим державним управлінням», який був описаний як децентралізація, предметне управління, конкуренція урядової і місцевої координації. Фактично, управління та фінансування освіти в Україні вже здійснюється на місцевому рівні через районні та обласні органи управління освіти. Насправді, це є спадщиною радянських часів, а управління освіти є частиною державних адміністрацій і призначаються не демократично обраними районними та обласними радами, а державними органами в рамках так званої «вертикалі влади». І хоча за часів відновлення незалежності України ця «вертикаль» стала набагато слабшою, вона все ще залишається найважливішим інструментом урядування в освіті. У більшості посткомуністичних країн децентралізація освіти впроваджувалася в кілька етапів, і сам процес тривав певний період часу. Зокрема, Польща спершу здійснила децентралізацію дошкільних навчальних закладів (у 1991 році), потім молодшої школи (у 1996 році), а наостанок середніх шкіл та інших закладів освіти (у 1999 році). Якщо наводити інший, відмінний приклад, Македонія спершу передала місцевим урядам відповідальність за матеріальні витрати (у 2005 році) і лише пізніше – за оплату праці (у період з 2009 по 2012 роки).

Сьогодні освітня реформа в Україні – це фундаментальна основа, задача якої є збільшення автономії навчальних закладів та децентралізація управління системою освіти. З погляду теорії державного управління, децентралізація – це перенесення центру прийняття

рішень на нижчі рівні управління шляхом зменшення сфери відповідальності центрального рівня і пропорційного збільшення ролі та завдань структур регіонального і локального рівнів, що вимагає точної фіксації та розмежування повноважень адміністрацій різних рівнів. Децентралізація управління освітою передбачає перерозподіл функцій і повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та навчальними закладами. У такому ракурсі децентралізація стає концептуальною відповіддю на питання щодо можливості збалансування загальнонаціональних і місцевих інтересів у рамках діяльності навчальних закладів. Прихильники політики децентралізації управління і фінансування освіти критикують бюрократію і пропонують позбутися «обмежень освітнього продукту», наблизивши системи надання освітніх послуг до ринкових з метою підвищення їхньої оперативності та ефективності. На їх думку, централізоване управління вищою освітою призводить до звуження ринкового конкурентного поля та заповнення освітнього простору бюрократичними мережами, що орієнтуються на пошук власної фінансової та політичної ренти. Таким чином, чим менший ступінь державного втручання в систему освіти, тим краще вона забезпечує суспільні інтереси через механізми самоорганізації та ринкового попиту. В основі політики децентралізації лежать політичні (демократизація суспільного управління, залучення до нього громадськості), фінансові мотиви (нездатність центральних урядів самостійно нести тягар фінансування освіти, бажання перекласти частину фінансового тягаря на місцеві громади), мотиви ефективності (переміщення центрів прийняття рішень на нижчі рівні управління дозволяє оперативніше реагувати на вимоги суспільства та ринку праці). Водночас процеси децентралізації та автономізації навчальних закладів не слід розглядати як надання повної незалежності від держави. Це швидше певна форма лібералізації механізму управління освітою з боку держави, оскільки надання значних повноважень навчальним закладам у фінансовій та адміністративних царинах супроводжується посиленням державного контролю за якістю освіти. Розширення автономії збільшує свободу самореалізації для викладачів, учнів та керівництва навчальних закладів. В інших сферах діяльності, особливо у фінансовій, право вільно розпоряджатися коштами супроводжується посиленням контролю держави щодо їх раціонального використання, що відображається у необхідності звітування навчальних закладів перед громадськістю та державою як щодо використання коштів, так і щодо результатів своєї діяльності. Держава, змінюючи критерії ефективності діяльності навчальних закладів та напрямки їх звітування, опосередковано спрямовує розвиток освітньої школи на досягнення бажаних пріоритетів, не порушуючи при цьому засад інституційної автономії. Автономія навчальних закладів у цих умовах трактується як самостійне визначення напрямків діяльності, пріоритетів, методів навчання і виховання, управлінських практик та структури, розпорядження ресурсами, що спрямовується на досягнення визначених навчальними закладами та схвалених суспільством стратегічних цілей. Запровадження чи розширення автономії не є кінцевою метою, а виступає радше засобом реформування владно-управлінських відносин у галузі для досягнення стратегічної мети реформаторів та суспільства загалом – підвищення ефективності діяльності освітньої школи та якості освіти. Водночас паралельно зі збільшенням рівня автономії в освітніх школах відбувається посилення впливу держави на формування освітніх стандартів та оцінку якості освіти, що має забезпечувати адекватність діяльності навчальних закладів вимогам суспільства. Держава прагне контролювати не методи, технології чи освітній процес, а якість та рівень кінцевих результатів [9].

Децентралізація освіти включає в себе певну серію стратегій, зумовлених раціональною адміністративною і правовою політикою. Як свідчить досвід, політика запровадження децентралізації реалізується трьома шляхами, що взаємно доповнюють один одного: 1) залучення громадськості до розв'язання проблем освітньої школи, стратегічного планування розвитку галузі; 2) збільшення участі місцевих спільнот в управлінні та фінансуванні галузі; 3) надання більш широкій автономії навчальним закладам в управлінні їх ресурсами, перш за все фінансовими [10].

Перенесення процесу прийняття рішень на рівень освітніх шкіл чи регіональний рівень є важливою політичною стратегією, яка зумовлена недостатністю довіри до спроможності держави адекватно реагувати на потреби вимогливого населення. Право приймати рішення повинні мати ті, кого зачіпають наслідки їх виконання. Децентралізація в певному сенсі є найбільш очевидним і надійним засобом перенесення політичних дебатів про якість освіти на нижчі щаблі освітньої системи, її демократизації та модернізації. Надання більших повноважень нижчим рівням системи означає перекидання на них відповідальності за визначення того, що вони розуміють під якістю освіти. Залучення місцевих громад до управління та фінансування освітньої школи дає змогу пом'якшити негативні ефекти від постійного скорочення державного фінансування, що відчуває галузь в умовах глобалізації.

До позитивних наслідків децентралізації керування освітою можна віднести наступні: скорочення бюрократії; заміна вертикалі влади горизонталлю, демократизація керування; залучення безпосереднього досвіду нижчих адміністративних рівнів на місцях для здійснення ефективного керівництва; доцільне використання коштів, що виділяються бюджетами різних рівнів і залучаються з приватних джерел самими навчальними закладами; зростання ефективності та якості навчання, викладання, менеджменту в освітніх закладах; відповідність освітніх послуг вимогам суспільства та місцевих громад [11]. Настання вищеперелічених позитивних наслідків у свою чергу приводить до зниження рівня корупційних чинників, саме шляхом підняття рівня свідомості, обізнаності та відповідальності у соціальних суб'єктів, внаслідок налагодження нормального та здорового психічного мислення, згідно якому корупція сприймається як соціальна нераціональна дія, вчинення чи не вчинення якої на пряму залежить від культури мислення самого індивіду. Отже, такий засіб, - а саме формування раціонального мислення у соціальних суб'єктів, котре причинно-наслідковим зв'язком відповідає за результат настання чи ненастання конкретних дій (в нашому випадку йдеться саме про корупційні діяння), є найдієвішим заходом елімінації корупційних ризиків. У свою чергу, навчальні заклади, котрі будуть надавати знання та здійснювати виховний процес соціальних суб'єктів, перебуваючи та працюючи належним чином у системі якісної освіти, здатні виховати людину як особистість в широкому сенсі. Ця обставина - чи не найголовніше, бо руйнує можливість самовиправдання, пасивного очікування, відчуття жертвовності, які не тільки виступають результатами, проявами безсилля перед обставинами, але і провокують такі прояви. При всій очевидності ролі економічних і соціальних, природних та етнічних, регіональних та місцевих, сімейних і побутових умов, якими визначається наш спосіб життя, і самі люди є учасниками створення цих умов. Природно, кожний вибирає конструє свій варіант способу життя, ґрунтуючись на власних можливостях, представлених, оцінках. Постановка і здійснення цілей децентралізації освіти – це, свого роду, експеримент, квінтесенція якого є реалізація участі не лише "зверху" (законами, указами і директивами, створенням політичної та економічної бази, державними службами та іншими структурами на федеральному, регіональному та місцевому рівнях і т.д.), але і "знизу", тобто безпосередньо з надр суспільства, конкретного соціуму. Перетворення соціуму неможливо без активного суб'єкта й об'єкта гуманізації. Саме тому так важливо впливати на людину, на його середовище, його спосіб життя та мислення.

Децентралізація керування освітою не є самоціллю, і, по суті, сьогодні не існує універсальної її моделі, яка підходить всім країнам, оскільки освітні реформи та політика завжди реалізуються у конкретному національному контексті. Проте, децентралізація – це система врядування, яка замість вертикального підпорядкування ґрунтується на співпраці незалежних установ різних рівнів, що керуються положеннями законодавства.

Отже, освіта і суспільство - одна цілісна система. Відношення між освітою і суспільством найбільше характеризується поняттям "культура". Освіта є одним з компонентів людської культури. Як найбільш технологічна і динамічна частина культури воно бере активну участь в еволюції людських цінностей та ідеалів, індивідуального і суспільного світогляду, поведінкових пріоритетів і мотивації конкретних вчинків. Саме освіта, за самою своєю суттю працює на майбутнє, закладає основи майбутніх соціальних перетворень, зумовлюючи в кінцевому рахунку прогрес чи регрес [12].

Продовжуючи розкривати питання щодо необхідності децентралізації управління освітою, вважаю за необхідне навести результати здійснення цього процесу у Польщі. Отже, до найважливіших успіхів децентралізації польської освіти відносять: істотне поліпшення матеріального стану шкіл; забезпечення стабільності фінансування освіти; запровадження громадами гімназійної реформи; зниження рівня корупції у цій сфері. Звісно, що були й певні недоліки, а саме: конфлікти щодо закриття шкіл; відсутність стандартів фінансування освіти; незрозумілий поділ відповідальності за якість навчання; невдалі зміни у професійній освіті, пов'язані з її переведенням на рівень повіту. Ключовим моментом у набутті територіальним самоврядуванням статусу суб'єкта у процесі управління школами є те, як кошти, виділені на освіту, передаються із центрального бюджету в бюджети громад, повітів і воєводства. Справа в тім, що так звана освітня субвенція становить частину загальної субвенції, а не має характеру дотації цільового характеру (як, здавалося б, вказує назва). Це дає одиницям територіального самоврядування повну свободу в розподілі коштів і підкреслює їхню головну позицію в системі управління освітою, це просто фінансові плани, які є частиною бюджету органу-засновника. Важливим досягненням процесу децентралізації було забезпечення стабільності фінансування шкіл протягом усього процесу радикальних перетворень в освіті шляхом надання субвенції. Протягом першого періоду, до 2000 року, елементом стабілізації були, з одного боку, зв'язок між сумою субвенції і доходами держави, а з іншого – використання порогів в алгоритмі

розподілу освітньої субвенції, завдяки яким загальна сума освітньої субвенції для даної одиниці територіального самоврядування в наступному бюджетному році не могла бути нижчою, ніж субвенція, отримана в попередньому році. Цікавими у процесі реалізації децентралізації є також державні вимоги, які вказують їм на стратегічні та пріоритетні завдання. Реалізація вимог має забезпечити створення оптимальних умов для розвитку кожного учня, а для школи чи іншого закладу освіти – зацікавити розвиватись організаційно. Наведемо перелік цих вимог:

1. Школа реалізує концепцію діяльності, спрямовану на розвиток учнів.
2. Освітні процеси організовано так, щоби сприяти навчанню.
3. Учні здобувають знання і вміння, які закладено на Програмовій підставі (національному курикулумі).
4. Активні учні.
5. Дотримання суспільних норм.
6. Школа допомагає учням розвиватись з огляду на їхні особисті потреби.
7. Вчителі співпрацюють між собою під час планування і реалізації освітніх процесів.
8. Пропагувати цінність освіти.
9. Батьки є партнерами школи.
10. Засоби школи та місцевого середовища використовуються для власного розвитку.
11. Управління школою сприяє її розвитку.

Цікавим прикладом проведення децентралізації можна також зазначити реформу вищої освіти КНР, що почалася на початку XXI ст. Китайський уряд постійно надає великого значення реформі освіти, розуміючи, що освічені люди – головна умова успішного проведення економічних та соціальних перетворень у країні. Такого стратегічного значення системі освіти влада комуністичного Китаю почала надавати з часів приходу до влади архітектора економічних реформ Ден Сяопіна. Це було викликано як величезним соціально-економічним потенціалом освіти, який можна було використати для пришвидшення економічного розвитку, так і значною відсталістю системи вищої освіти внаслідок антиінтелектуального курсу Мао Цзедуну. Сьогодні програмне положення КПК про «розвиток та покращення освіти» реально втілюється – створюється багатоканальна система фінансування освіти, яка містить і бюджетні, і позабюджетні компоненти, що є необхідними засадами ринкового регулювання [13]. З огляду на це, державний план реформування вищої освіти передбачає поліпшення координації між управлінням бюджетом і політикою за секторами, посилення відповідальності та контролю за витратами на освіти, налагодження механізму забезпечення освітніми послугами, удосконалення планування; диверсифікацію фінансування, зокрема, впровадження механізму позабюджетного фінансування; впровадження вибіркової, цільової допомоги від центрального уряду.

Наприкінці XX ст. модель деконцентрації в управлінні вищою освітою остаточно склалася в Індії. Її формування стало результатом піввікової еволюції федеративного устрою країни. Попри те, що під час прийняття конституції країни (1950 р.) сфера вищої освіти була віднесена до переліку спільної або паралельної компетенції федерації та штатів, тривалий час керування вищою освітою носило доволі централізований характер. Формування політики у сфері вищої освіти де-факто було прерогативою федерального уряду, а регіональні уряди (уряди штатів) виконували роль місцевих адміністраторів федеральної політики та програм. Таке становище зумовлювалося домінуванням соціалістичних орієнтацій у політичному житті, фінансовою залежністю регіонів від центру та провідною роллю держави у процесах суспільної модернізації. Процес реформування розпочався в 1991 р., коли уряд Нарасимха Рао паралельно з економічною лібералізацією почав децентралізацію управління. В результаті реформ штати отримали можливість проводити самостійну політику в сфері вищої освіти, але змушені були майже повністю взяти на себе фінансове забезпечення галузі. Контролюючі функції залишилися в руках центрального уряду [14]. Як наслідок, система управління галуззю стала більш ефективною та адаптованою до соціально-економічних умов штатів. Деконцентрація мала також сприяти вирішенню й політичних завдань, що є актуальними для розвитку індійського суспільства на початку XXI ст.

У Європі така модель найбільш чітко проявилася в Іспанії, Німеччині та Швейцарії. Її запровадження стало наслідком внутрішньополітичної еволюції цих країн і переходу від централізованої до регіональної держави, а у Швейцарії – це зумовлено характером формування держави. Конституція Іспанії 1978 р. (ст. 27) гарантувала автономію університетів як найбільш ефективний засіб забезпечення академічної свободи, визначивши їх статус як самоврядних освітніх інститутів. Пізніше закон «Про реформу університетів» 1983 р., прийнятий урядом соціалістів, розвинув конституційне положення про автономію університетів, урегулювавши розподіл компетенції у питанні вищої освіти між державою,

регіонами та власне ВНЗ. Особливість німецької системи державного управління полягає у тому, що такі сфери, як культура і освіта, знаходяться у повному віданні урядів земель (адміністративно-територіальних одиниць ФРН), що закріплено Основним Законом країни (ст. 30 і 70). Останні володіють повною автономією у питаннях розвитку системи освіти й управління діяльністю навчальних закладів, які знаходяться в їх юрисдикції. Це означає, що землі володіють законодавчою та адміністративною компетенцією у всіх питаннях політики в сфері просвітництва, включаючи шкільну та вузівську освіту. Дане право – спадщина та традиції так званого культурного федералізму (культурної автономії земель), що уходить своїми коренями в історію незалежних німецьких держав. Водночас, за Конституцією 1949 р. законодавче регулювання освіти перебуває у віданні федерального уряду, тобто держава здійснює загальний контроль над системою освіти в країні. Якщо розглядати Німеччину в цілому, вища школа представляє собою значною мірою децентралізовану структуру. Однак на рівні окремих земель управління в сфері вищої освіти до останнього часу було у вищій мірі централізованим. Федералізм, культурна суверенність призвели до того, що, як стверджують експерти, у Німеччині замість єдиної системи вищої освіти діють 16 її варіантів. Таким чином, в управлінні вищою освітою ФРН діє модель політичної деконцентрації. Федеральне міністерство освіти і науки вирішує стратегічні питання розвитку вищої освіти, займається плануванням мережі ВНЗ у країні, гарантує відносну однорідність вищої освіти по всій країні. Також воно розробляє Рамковий закон «Про вищу освіту». Зокрема, на федеральному рівні складаються та приймаються навчальні плани підготовки лікарів, юристів, економістів. Крім того, федеральний уряд в рівних частках з урядами земель фінансує модернізацію існуючих і будівництво нових будівель і споруд, придбання обладнання і технічного оснащення ВНЗ. Із федерального бюджету наполовину фінансуються окремі напрямки досліджень і пілотні проекти. Федеральний уряд виділяє кошти на підтримку студентів (65 %) і будівництво гуртожитків. У цілому він виділяє приблизно 8 % всіх коштів, необхідних для утримання вишів [15]. Хоча наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. позначилася тенденція певного розширення компетенції федерації за рахунок збільшення ролі різноманітних спільних із землями інституцій з планування освіти та дослідницької діяльності у ВНЗ, у яких формування порядку денного є прерогативою саме федерації. Жоден ВНЗ не підпорядкований безпосередньо Федеральному міністерству. У кожній землі існує Міністерство освіти та культури, що відає всіма питаннями освіти. Уряди земель контролюють вступні вимоги вузів, рамки навчального плану, екзаменаційну систему, штатний розклад і схему оплати праці академічного та неакадемічного персоналу. Саме уряди окремих земель несуть основне фінансове навантаження і відповідальність за розвиток вищої школи. На їх долю приходиться 90 % всіх коштів, що виділяються вишам. При цьому їх бюджетне фінансування є досить централізованим: вузівські бюджети, що схвалюються парламентом землі, є деталізованими і розписаними за всіма статтями. На рівні земель діє жорстке державно-директивне фінансування за всіма статтями витрат, включаючи визначення розміру викладацького штату. Більш того, ВНЗ не мають право вводити нові штатні одиниці навіть за рахунок власних коштів. У Швейцарії відповідальність за освіту розподілена між трьома рівнями влади: конфедерацією, кантонами і комунами. Федеральна конституція у частині освіти закріплює за конфедерацією лише декілька конкретних прав і завдань. У країні навіть немає федерального міністерства освіти, а існують лише кантональні департаменти освіти. Кантони як суб'єкти федерації володіють практично виключними повноваженнями в області законодавства, регулювання і організації освіти всіх типів і рівнів: від дошкільної до університетської освіти. Виняток складають лише деякі галузі професійної освіти, віднесені до компетенції федерації. Заробітна плата викладачам фінансується головним чином кантонами. Так, 9 з 11 існуючих у країні університетів мають статус кантональних. Конфедерація бере участь у фінансуванні професійної підготовки, університетської освіти, повністю фінансуючи дві федеральні політехнічні школи. Тому за джерелами фінансування відповідальність розподіляється приблизно наступним чином: кантони – 53 %, комуни – 35 % і конфедерація – 12 % [16]. Можна констатувати, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. децентралізація управління є одним з головних трендів реформування систем вищої освіти провідних країн світу. Освітні реформатори схильні розглядати політику децентралізації як інструмент наближення результатів діяльності вищої школи до реальних потреб суспільства та економіки, підвищення ефективності її діяльності та якості освіти. Перерозподіл влади та сфер відповідальності у сфері вищої освіти має на меті активізацію управлінського потенціалу нижчих рівнів управління та якісну зміну ролі центрального уряду у процесах управління вищою школою. Разом із цим відбувається трансформація контролюючої функції держави – від безпосереднього адміністрування освітніх ресурсів та процесів до контролю кінцевих результатів при

одночасному наданні максимальної свободи дій регіональній владі та ВНЗ для досягнення поставлених цілей.

З огляду на те, що пряме перенесення досвіду – не ефективно, зростає цінність пошуку власних рішень у безпосередній партнерській взаємодії на різних рівнях професійних спільнот. Ця мобільність життєво важлива тому, що будь-який досвід – унікальний та насичений специфічними прихованими деталями, у яких все й криється. Важливим в цьому заході є партнерство закладів – коли є нагода безпосереднього взаємопроникнення їхніх організаційних культур, і індивідуальний досвід тих, хто навчає і навчається. Розбудова спільнот, що навчаються, та підтримка взаємодії таких спільнот сприятиме становленню спроможних самоврядних громад в Україні.

Висновки. Найуспішніші освітні системи, суб'єкти яких здатні працювати ефективно, рішуче, не піддаючись навіть думкам щодо скоєння корупційних діянь, базуються на довірі, тобто коли йдеться не про підзвітність, а про відповідальність. Коли замість стандартизованого оцінювання досягнень шукають інструментів для того, щоб спонукати учасників навчального процесу до творчості. Довіра до рішень, до інститутів влади – це вища ступінь в управлінні будь-якою сферою. Як нам прийти до цього? До справжньої довіри ми маємо дозріти. До цього має дозріти держава та інститути, до цього має дозріти кожна людина. До речі, у транзитному періоді – від недовіри до повної довіри – часто застосовують механізми, коли ти можеш заслужити довіру. Проте, довіра не означає всюдозволеність. Так само, як демократичні механізми працюють тільки тоді, коли є жорстка відповідальність за виконання своїх зобов'язань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соціальне явище// [Електронний ресурс]. Режим відкритого доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/соціальне_явище
2. Вербець В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. Соціологія: Навчальний посібник. — К.: Кондор, — 2009. — 550 с. ISBN 978-966-351-222-8.
3. Соболев Т. В. Соціальна дія та соціальна взаємодія — засади порівнюваності понять // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». — 2009. — № 91-93. — с. 41-44.
4. Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: монографія / Мельник М. І. - К. : Атіка, 2001. - 304 с
5. О. Б. Столяренко - Психологія особистості: Навч. посіб. - К.: Центр учбової літератури, 2012. - 280 с. ISBN 978-611-01-0322-0
6. Сergygin S. M. Державний службовець у відносинах між владою і суспільством : монографія / С. М. Сergygin. - Д. : ДРІДУ НАДУ, 2003. - 456 с.
7. Мірошник Ю. П. Корупція в Україні: погляд із-за кордону / Ю. П. Мірошник // Південноукр. правн. часоп. - 2007. - № 1. - С. 12-15
8. Managing Decentralisation: A New Role for Labour Market Policy, Organisation for Economic Co-operation and Development, Local Economic and Employment Development (Program), OECD Publishing, 2003, p 135, ISBN 978-92-64-10470-9.
9. Яцейко М. Демократизація освіти як тенденція її розвитку у XXI столітті / М. Яцейко // Вища освіта України. - 2006. - № 4. - С. 35-39.
10. Дзвiнчук Д. Освіта в історико-філософському вимірі: тенденції розвитку та управління : монографія / Д. Дзвiнчук. - К. : ЗАТ «Нічлава», 2006. - 378
11. Сбруева А. А. Порівняльна педагогіка : навчальний посібник / А. А. Сбруева. - Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. - 320 с
12. Сидоренко В. Ф. Освіта: образ культури // Соціально-психологічні проблеми освіти. М., 1992. С. 86.
13. Кремень В. Г. Філософія управління : підручник / В. Г. Кремень. - К. : Знання України, 2007. - 360 с
14. Дзвiнчук Д. Освіта в історико-філософському вимірі: тенденції розвитку та управління : монографія / Д. Дзвiнчук. - К. : ЗАТ «Нічлава», 2006. - 378 с.
15. Хюфнер К. Управління та фінансування вищої освіти в Німеччині / К. Хюфнер // Вища школа. - 2005. - № 6. - С. 97-117.
16. Ржевська А. В. Розвиток сучасної університетської освіти країн Західної Європи : монографія / А. В. Ржевська. - Луганськ : ДЗ ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. - 355 с.

НЕДОТОРКАНИСТЬ ЧИ БЕЗВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО ДЕПУТАТА В УКРАЇНІ

доктор юридичних наук Заяць Н. В.

Україна, Київ, Національна академія внутрішніх справ, професор кафедри теорії держави та права

Abstract. *Main attention in the article is addressed to the analysis of one of the main conditions of ability of the public power such as functioning of deputy inviolability in Ukraine which should provide practical activities of the deputy, and also promote their close cooperation with their deputy colleges and electors. The aim of the research is to show that any kind of immunity leads to the violation of the equality as one of the main principle of human rights, deny the principle of supremacy of law, bring discredit upon constituent power and contribute to the political corruption. This problem plays a considerable role and causes large interest in modern society.*

Keywords: *public power, deputy, (deputy) parliamentary inviolability, (deputy) parliamentary immunity*

Вступ. Пошук оптимальних шляхів розвитку правової системи, за якої відбуватиметься узгодження фактичної та юридичної конституції, декларування таких конституційних істин як рівність усіх громадян, в тому числі і представників вищих органів публічної влади перед законом, участь інститутів громадянського суспільства у прийнятті державно значимих рішень триває. Багаторічні наукові дослідження, дані, оприлюднені засобами масової інформації і навіть офіційним сайтом Верховної Ради України, щодо результатів праці парламентаріїв, засвідчують відверті зловживання привілеями та актуалізують проблему обмеження цих пільг. 1

Результати дослідження. Мета імунітету парламентаря, що закріплений у ч.3 ст.80 Конституції України «Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканість. Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані» [2] полягає у захисті його від репресивних заходів тиску із сторони виконавчої влади та приватних осіб, тобто наявність такого інституту передбачена власне демократичним підходом до політики. Така ситуація є типовою для світового парламентського досвіду та викликана необхідністю конституційного захисту особливого статусу парламентаря як члена представницького та законодавчого органу. Вона була законодавчо закріплена у 1689 році у «Біллі про права» щодо англійського парламенту. Депутатська недоторканість є уособленням гарантування політичного плюралізму та свободи слова обранців народу, як бар'єр від спроб переслідування за політичні переконання. Але часто-густо окремі народні депутати не відчуваючи жодної відповідальності перед виборцями, діють всупереч своїм передвиборчим обіцянкам, переходять з однієї фракції в іншу, змінюють політичні партії, від яких їх було обрано до Верховної Ради України на політичні партії протилежної ідеології, державницької та світоглядної позиції; не проводять роботи з громадянами; не відвідують засідань Верховної Ради України; не беруть участь у роботі тимчасових комісій, до складу яких їх було включено, голосують картками один одного, тобто не виконують свої функції та не приносять користі розвитку Української держави.

Імунітет є правом та привілеєм депутата, він має публічно-правовий характер та покликаний забезпечити підвищений захист особи парламентаря через виконання ним державних функцій, однак він не може порушувати права інших громадян, а також вступати в суперечність з принципом верховенства права, при якому сила закону є однаковою для всіх. У цьому розумінні законодавство України містить правову колізію, яка полягає в надто широкому трактуванні принципу депутатської недоторканості, яка фактично перетворюється на всюдозволеність та непідвладність законам. Абсолютно безвідповідальний депутат, так само як і депутат, що позбавлений імунітету – це дві крайнощі, кожна з яких є небезпечною для законодавчого процесу. Вихід з даної ситуації деякі дослідники вбачають у закріпленні інституту відкликання депутата Верховної Ради, але такий крок, як і зняття недоторканості депутата можливі лише за рахунок внесення змін до Конституції України.

Та наразі в умовах нестабільного правового поля вихід повинен лежати в іншій площині. Мова повинна йти про такі заходи відповідальності, які: по-перше, не потребують внесення змін до Конституції України, по-друге, здатні блокувати неконституційну діяльність

депутатів, і по-третє, які б не заважали депутатам діяти ефективно та оперативно. Особливо важливим є дотримання останньої умови, адже пропозиції щодо обмеження імунітету, введення інституту відкликання ховають небезпеку можливості недобросовісного використання правових засобів з метою блокування прогресивної діяльності депутата.

Всі ці вимоги можна застосувати до інституту, який досить позитивно себе показав у практиці низки європейських країн – конституційному штрафу. Конституційний штраф є мірою конституційної відповідальності, що застосовується перш за все до тих посадових осіб, які виявляють неповагу до конституції, конституційного правосуддя, та виражається у конституційних правопорушеннях. Використання такого виду відповідальності сприяло б захисту конституційних положень та перешкоджало б конституційним правопорушенням, конституційному нігілізму зі сторони осіб, що володіють недоторканістю. Відповідальність в такому разі може бути як індивідуальною, так і колективною. Конституційний штраф можна застосовувати і в тому випадку, якщо посадова особа органів державної влади неодноразово виражає свою правову позицію щодо можливості порушення конституцій, конституційних норм прикриваючись доцільністю. Позитивною рисою конституційного штрафу є те, що його не можна віднести ні до засобів кримінальної, ні адміністративної відповідальності.

Питання відповідальності члена парламенту може бути розглянуто з двох сторін: як відповідальність депутата перед представницьким органом та як відповідальність депутата перед своїми виборцями. По-перше, відповідальність депутата перед парламентом є необхідною частиною його правового статусу, оскільки в умовах актуальності проблеми професіоналізації народних обранців, депутат є не тільки представником відповідних інтересів в парламенті, але й повноправним учасником законодавчого процесу. До сьогоднішнього дня відносини депутата з парламентом залишаються врегульованими українським законодавством не повною мірою. Неможна не погодитись, із твердженням, що оскільки власник мандата є членом колегіального органу, він повинен дотримуватись встановлених правил дисципліни. В цілому, необхідно зауважити, що, не дивлячись на прийняття Україною загальнодержавних норм парламентського права, підхід до парламентської відповідальності не змінився, такий вид відповідальності практично не визнається, а необхідну законодавчу базу важко назвати повноцінною.

І по-друге, якщо розглядати відповідальність депутата перед виборцями, то можна навести думку О. І. Фрицького про те, що логічним уявляється доповнити право обирати правом звільняти парламентарів та інших посадових осіб держави за наявності для цього відповідних підстав, оскільки з формальної (юридичної) точки зору скасування інституту відкликання можна розцінювати як ліквідацію одного з важливих інститутів народовладдя та демократії. Сьогодні існуючий імперативний мандат членів представницьких органів як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях, суперечить європейській практиці і загалом не є поширеним у світі.

Важливо визначитись з правовою природою такої відповідальності. Відповідальність депутата перед парламентом має дисциплінарний характер, при цьому необхідно зауважити, що для депутата робота в парламенті є єдиним професійним заняттям, за виконання якого він отримує винагороду. Однак, важливою відмінністю парламентаря від звичайного державного службовця є неможливість застосування до депутата як міри відповідальності політичного, а не дисциплінарного впливу. Дисциплінарна відповідальність парламентаря має особливий характер, що пов'язаний в першу чергу із спеціальними умовами праці, та регламентується спеціальними нормативними актами, а саме Регламентом Верховної Ради України та Законом України «Про статус народного депутата України». Так, ст.5 Закону України «Про статус народного депутата України» встановлює вичерпний перелік підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України. Однак такої підстави як відкликання народного депутата немає. Чинне законодавство не передбачає відповідальності народного депутата України за порушення трудової дисципліни та трудового законодавства.

Нинішні народні депутати своїми діями у Верховній Раді, таки ми як «кнопкодавство», прогулювання засідань, продавання свого голосу, лобювання інтересів на користь певних людей та інші порушують нормативні підстави власної діяльності, створюють негативний політичний імідж та шкодять діловій репутації нашої країни, оскільки вони є представниками народу, що призводить до низької привабливості України в очах світової спільноти. Аналіз відвідування народними депутатами України 8 скликання пленарних засідань та засідань комітетів Верховної Ради, свідчить про те, що значна частина депутатського корпусу без поважних причин відсутня на своїх робочих місцях. Хоча Закон України «Про статус народного депутата України» стаття 24 містить чіткі вимоги до народних депутатів: 1) бути

присутнім та особисто брати участь у засіданнях Верховної Ради України та її органів, до складу яких його обрано; 2) особисто брати участь у голосуванні з питань, що розглядаються Верховною Радою України та її органами; 3) додержуватись вимог трудової дисципліни та норм депутатської етики.[3] Відсутність норм законодавства про відповідальність народних депутатів України за порушення трудового законодавства по суті порушує принцип рівності всіх перед законом. 22 червня 2015 року народні депутати України від ВО «Свобода» зареєстрували законопроект з України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо відповідальності за невиконання обов'язків народного депутата України», що покликаний посилити підхід до трудової дисципліни в парламенті. Проектом Закону України «Про відкликання народного депутата України» від 10.01 2018 року також передбачено однією з підстав відкликання народного депутата пропуск народним депутатом України протягом року більше половини пленарних засідань Верховної ради України та її органів до складу яких його обрано, як відповідь на реальні виклики і обставини сьогодення.

Висновок. Так, у 1920-х роках депутати місцевих Рад могли бути довільно виключені зі складу Ради в тому числі і за триразову відсутність на засіданнях Ради..., а оскільки Україна прямує шляхом становлення європейської держави з демократичними цінностями варто нагадати, що в Європі вже давно функціонує інститут відповідальності депутата за відсутність на робочому місці. А тому, прийняття змін до українського законодавства суттєво підвищить вплив народу на прийняття владних рішень; посилить політичну та правову відповідальність народних депутатів України; надасть можливість запровадити процедуру відкликання депутатів, які втратили довіру виборців через радикальні зміни політичних сил чи недобросовісне ставлення до своїх депутатських обов'язків; дозволить підвищити ефективність роботи Парламенту через позбавлення повноважень депутатів, які використовують надані повноваження у особистих, а не народних інтересах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ірина Словська Депутатській імунітет і кримінальна відповідальність //Публічне право №3 (19) 2015. – С.313-318.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
3. Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

THE RUSSIAN GEOSTRATEGIC INTEREST IN THE CONDUCTING FOREIGN PROCESS

*PhD in political sciences Svetlana Cebotari,
PhD in political sciences Victoria Bevziuc*

*Republic of Moldova, Chisinau, Moldova State University, Faculty of International Relations, Political and Administrative Sciences, Department of International Relations;
¹Military Academy,,Alexandru cel Bun'', Associate professor; ²lecturer*

Abstract. *The "new geopolitical architecture" of the East European space has continued to be determined by the interests' evolution but also by the Russian Federation actions in that area. Therefore due to this international framework that are being influenced by the external and domestic factors, the geostrategic interests of the Russian Federation in the East European space are outlined.*

This research analyzes the process of establishing the foreign policy and the interests of the Russian Federation in the Eastern European area.

Keywords: *geopolitical architecture, international relations, the Russian Federation, foreign policy, interest*

"The New Geopolitical Architecture" of the Eastern European space has been and it continues to be determined by the evolution of the interests, but also it is influenced by the acting strategies of the Russian Federation in the area. Thus, taking into account the international context, it continues the shaping processes of the geostrategic interests of the Russian Federation in the Eastern European area that are depending on the influence of external factors, but also of the internal ones. In order to better comprehend the development and formation of vectors of the geostrategic interest of the Russian Federation, it is necessary the retrospective analysis of this phenomenon. Due to the analyses of the geostrategic interests that are part of the foreign policy of the Russian Federation, then it is to be noted that in the '90, there are profiling three political currents: the "Westerners", the "Stators" and the "Civilizers".

Thus, the "Westerners" current highlights the common elements of the Russian Federation with the West, considering the Western civilization as the most developed and viable in the world. The Western Liberals in Russia are focusing their ideas on the development model of the Western states, they believe that the Russian Federation, will achieve the same level over the course of 2-3 years. Also, the representatives of the "Westerners" current are standing for the deployment of partnership with the West, especially with France, Germany and the United States. A. Kozirev also formulates the main national interests in the spirit of liberalism, which consist in transforming Russia into a democratic, free, independent state, with democratic State institutions, with an efficient economy, ensuring and respecting Freedoms and Rights of citizens. The main element of the integration strategy is joining the main international organizations of the Russian Federation with the West. As the US and European states were considered, "allies," Russia seeks to achieve full membership in transatlantic economic institutions, IMF, G-7. The new concept for the integration of the Russian Federation into western structures will become a priority in the country's foreign policy [29, p. 76-77].

The second current, is the current, of the "Stators", or so-called, "Derjavnichi". This current is the most influential in the foreign policy of the Russian Federation. The State representatives pay great attention to the fortification of the power, stability and sovereignty of the Government, in comparison with the liberal and democratic values of the "Westerners". The most important is the National Security of the state for the representatives of this current. According to their ideology, the "Stators" are anti-Westerners. They are attempting to obtain the recognition of Russia from the West on another path, highlighting the role and importance of the economic and military power of the Russian Federation. The Liberal "Stators" of the post-Soviet period are no longer followers of the One-party system state. According to their opinion, the liberal values must contribute to strengthening, but not weakening of the state. The representatives of this current (Primakov, later and V. Putin) are pronounced for the political stability and the return of the second supremacy and the power status of the Russian Federation on the international arena.

The third current, the so-called "Civilizers", are considered the Russian values as the main features and opposed characteristics to the Western ones. The "Civilizers" are pronounced for a wide spread of Russian values throughout the world. The current, in turn, meets the representatives of two political groups: the National-Communists, united by the Communist ideas (leader Gh. Ziuganov) and the second group are formed by the Eurasians. The representatives of both groups are stated on the idea that, the world is a geopolitical division by the Maritime and Terrestrial battle of powers. The

representatives of both groups are pronounced for the geopolitical expansion of the Russian Federation. While the National-Communists are supporting the restoration of the USSR, the Eurasians tend to create a broader axis of the Russian Federation with allies such as Germany, Japan, Iran, in order to oppose to the American influence. They found allies from the representatives of nationalist movements, for example V. Jirinovskii's Liberal-Democrat party. Due to this, should be noted that both groups are following the critics of Kozîrev's foreign policy course, they are defeating him by supporting and serving the interests of the West. According to the "Civilizers" ideology the Russia's national interest, is anti-Western [29, p. 81]. The pro-Western policy made by B. Yeltsin and A. Kozîrev, which was the continuation of the first approach of M. Gorbachev that were promoted the rapprochement of Russia by the West, was criticized by the President adviser S. Stankevich. Stankevich believes that Russia must unite Europe with Asia, and become a cultural bridge, which will defend the Russians rights and interests in the former union republics [29, p. 85]. Already in the late '92 years, the pro-Western course of Russia's foreign policy loses its influence. It was happened because of the lack of practical results and the criticism of the opposition. President B. Yeltsin expresses his opinion that the US is the main actor on the international arena who dictates the conditions of the game. Yeltsin has mentioned that Russia's relations with the West must be balanced as a reflection on the external policy of the state.

According to this, the "Stators" program is becoming more popular. The B. Yeltsin and Kozîrev hope that the Western support for the Russian Federation and its acceptance and integration into Western structures has not succeeded. The failure is also observed in the sphere of security, which is characterized by the lack of Russian support from the SCEO and the reserved relations between Russia and NATO [13, p. 85].

We can distinguish five stages due to the analysis of the process of forming the geostrategic interests and of the foreign policy vectors of the Russian Federation from the Russian political leaders perspectives (see annex 5), and of the electoral processes and from the perspective of the main documents,—"The conception of the foreign policy of the Russian Federation", in which are stipulated the main directions of the external politics.

The first stage of building the main directions of geostrategic interests and foreign policy coincides with the collapse of the USSR –the 1990-1993 years. Immediately after the collapse of the Soviet Union, the Russian diplomacy was indoctrinated by the not-so-distant past and it was not so developed. The first attempts to develop an external policy conception are carried out at the end of the 1980 years, that period was characterized by the presence of excess ideology. The diplomacy of the '90 years has contributed to one of the main roles to build a new Russia under the conditions of the international environment that is in a permanently dynamism. The USSR was manifested on the international arena as a superpower but it faced with a political-psychological problem, which was opposed to the capitalism, while to the new Russia was given the role of manifesting itself as a new democracy. According to the scientific sources framework, the period from 1992-1993 years is characterized as one with a lot of the changes and transformations in the post-Soviet space. The administration of the Russian Federation has avoided the fact which would indicate the directions, the vectors of the national interest in the sphere of foreign policy. The Russia is working to persuade Western partners identifying themselves with the interests of the western democracies community, but not taking into account the presence of mistrust on their part, which it intends to restructure and democratize the former union space. The foreign Minister Kozîrev is playing the main role in the formation of the vectors of geostrategic interests and on the Russia's foreign policy stage. The logic of solidarity with Western states is seen in the support of Russia of all Western actions on the international arena: the Falling of Yugoslavia (1991-1992) and support for the formation of new States in the territory of the former federation (Slovenia and Croatia, then Bosnia and Macedonia). Moscow recognizes the formation of new states, along with the European Community.

It is important to mention that, at that time, the US is not in a hurry to recognize the independence of these states [25, pp. 19-23]. The Russia's refusal to support Belgrade against separatists in Serbia and Croatia is a surprise for Western diplomacy. The logic of the new administration of the Russian Federation resides in, the determination of the State's position in the process of democratization. President B. Yeltsin is working to persuade the European Community and the US in its intentions for democratization and westernization of the Russian Federation. The Russian diplomacy activity in the early '90 years consisted in the intention of demonstrating compliance with the Moscow principle and the right of every nation to the self-determination, both inside and outside the former USSR.

The policy of decentralization was regarded as the principle, which conducted the nations to self-determination. Inside, the Russian government is playing a risky game. The local nationalists in Chechnya, the republics of the North Caucasus, Povolgia demand the right to self-determination. Due

to this policy, the elites of the autonomous republics and the developed economic regions gave support to President Yeltsin in the 1996 elections. During this period, Russia's foreign policy is characterized as a continuation of internal policy. The Russian government was destroying the remnants of the previous bipolar world order of the Soviet system inside the state, and it was contributing to the creation of a new unipolar world order by strengthening the presence of the United States on the global arena as a unique Superpower. Each step carried out by the Russian Federation was regarded as evidence of the supporting the Western values. The US and the EU are discussing the new world order and the creation of the global democratic society.

The peculiar feature of the '90 years is that Russia cannot actively manifest its geostrategic interests and foreign policy on the international arena. It didn't even exceed the effort to manifest them. The increase of the US influence in the Central and Eastern Europe, and in the ex-Union countries, did not cause protests from the Russia Federation. Russia does not even manifest the opposition to the American conception regarding "the promotion of democratic values", which was asserted on September 1993, on the contrary, it welcomes this policy, considering it as a strategy that can benefit it. The concept promotes the democratic values and reforms in the States of the former socialist camp, especially in the Member States of the Warsaw Treaty, the main aim of which is to focus on the removal of the countries of Eastern Europe from Moscow. The countries in the region are reoriented from the economic perspective to the European area, and from the political and military perspective they need to collaborate with the US. Thus, in the newly created context, the US becomes the most influential political actor in this space, taking over the role of the old European states leaders Germany and France.

Due to the expansion of western democratic conception and values, Russia does not gain any advantage. On the contrary, the passive attitude and the loyalty of Russia towards this process lead to the fortification of the US presence in Europe. In turn, the US and the EU accept Russia's request to join the most important international financial bodies-the International Monetary Fund (IMF), the World Bank (WB) [27]. The Russia's cooperation with these institutions was the main precondition for resisting the economic crisis, as a result of the "shock" of E. T. Gaidar's government. It is important that the facilities awarded by the international financial institutions to the countries of South Eastern Europe do not also refer to the Russia case. The Western partners have their reasons regarding Russia:

1. firstly, it was important to finalize reforms in the former socialist states with the aid and support of the West;

2. secondly, the interest of international creditors, it was important to impose to Russia government to pay all the financial debts and with the percentages together with the basic amount of was to exceed the initial amount credited;

3. thirdly, the obligations assumed by Russia on the lending policy offered to the international financial institutions the opportunities to influence the economic policy of the Russian government. The credits were granted on the basis of harsh conditions which allowed the control by the international organizations on the debtor's state [14].

The first half of the years is characterized not only by the breaking up relations with the ex-socialist states, but also by the distant relations with the countries from the Near East, South Asia, Latin America. Firstly, Russia withdraws from the world's regions, from those States with which the former Soviet Union had not too distant political-military collaboration in the past. It also loses geostrategic positions on the international arena, including in the Eastern European area. This diplomatic withdrawal from the international arena is explained by the rational use of natural resources within the country. On the outside, this process is appreciated as a conscious retreat from the international arena to avoid competition with the US.

During this period, for the first time in history, the Russia's internal policy becomes the element present in Western political discussions. The former USSR was always led by the principle of not subjecting the state's internal situation to the discussions. This principle has also been fixed in the Helsinki Act of the 1975 year on the State law to choose its own political regime. In the 1992 year is signed the Charter of the Russian-American Partnership on Friendship Relations, during the visit of B. Yeltsin in Washington. In the preamble, but also in a few articles, the principles that the Russian Federation was going to respect in promoting the domestic policy with US support: the principles of society's democracy, respect for human rights and freedoms, respect for Minority rights, including national ones. Thus, it is the first case in the history of Russia when, in a document signed with a foreign state, it is subject to the analysis and regulation of the internal situation, both the political and economic spheres of the country. According to this document, Russia is basically taking responsibility for recognizing US law as an informal arbitrator in assessing the domestic reforms. Due to the sources from diplomatic frame, the theme "homework" was submitted to Russia-a set of the moral-political obligations which the Kremlin has assumed to pursue in order to set up the reforming and

democratization processes of the state, but also of closeness to the United States. The same document stipulates the issue of the Common Security of North America and Eurasia, according to which the security becomes inseparable from Vancouver (Pacific Ocean port at the American-Canadian frontier)-to Vladivostok. The Russia is related its national security to the security of NATO's Member States by signing this document. According to the conception of Russian administration, Russia's security will be ensured in the context of co-operation with the North Atlantic Alliance. Thus, it begins the formation of the "quasi-allied" relations between Russia and the US [8].

According to A. Pikaev, since the middle of '92 years, Russia has four specific goals-the withdrawal of the army as urgently as possible from the former union republics, the covert support of the passage of armed forces under the jurisdiction of former Union republics, ignoring the separatist tendencies, sanctioning the participation of external forces in resolving conflicts in the post-Soviet space. Initially, President B. Yeltsin does not oppose to the Ukraine's decision to pass under the state's jurisdiction a considerable part of the army of the former USSR. President Yeltsin signs the agreement on the collective security of the CIS thus creating in the 1992 the Ministry of Defense. Until the '93 years, the Russian Government supports the national identity policy, that was formulated by the Minister for National Affairs V. Tishkov, who admits the annulment of the ethnic principles and the autonomies of the new states. The Citizenship Law is adopted on the 1991 year by imposing the priority of individual and not collective priorities, according to which the Russian citizens are, recognized all the residents from the Russian Federation territory. Thus, the principle of ethnic identity is annulled [1, p. 104]. The Russian Government refuses any liability regarding citizens from the foreign States, despite B. Yeltsin's assertion to defend the interests and rights of citizens living outside Russia. A. Kozîrev states that Russians outside Russia are not presented any threats, by the fall of '92 years.

Already in the early years from the collapse of the former USSR, the Russian Federation manifests interest in the diplomatic perspectives to the Eastern European countries, particularly it manifested interest to the former union republics. Thus, on the April 23, 1993, the President of the Russian Federation, B. Yeltsin approves, "The concept of the foreign policy of the Russian Federation" [19], the main objective being, "the establishment of positive diplomatic relations with the neighboring countries" for the purpose of overcoming and under non unintegrated processes in the former USSR's space. Another priority of foreign policy interest is the attribution and assurance of Russia's role in the world's influence balance, including the status of Super-power [34]. In the Yeltsin - Kozîrev project, Russia had to co-operate with the West the becoming part of it by losing its own identity. As a result of the parliamentary elections on the '93 years, the trend of integration into Western space is replaced by the anti-Western. The victory of the Nationalist Party of V. Jirinovskii was a response to the neglect of the state of the armed forces. As a consequence, A. Kozîrev seeks to improve the Russia's foreign policy vector, due to the voters ' wishes and preferences. The Foreign Minister Kozîrev announces that the territories of the former USSR will become the sphere of primordial interests of the Russian Federation by imposing military presence in the regions where traditional Russia has dominated.

In this context, Russia elaborated the theoretical basis for its armed interventions, which in turn reinforce the political-military behavior of the Russian elite in Moscow and the Russian minorities in the new Independent States. Thus, on the November 2, 1993, the new Russian military Doctrine was adopted, which establishes ten sources of external military hazard, among which six offer the possibility of military intervention in the so-called immediate abroad:

- a) Existing or potential local conflict zones, particularly near the borders of Russia;
- b) Violation of the rights, freedoms and legitimate interests of the Russian citizens abroad;
- c) Attacking Russian military targets abroad;
- d) Preparing military groups to enter into Russia or its allies;
- e) Expanding military blocks at the expense of Russia;
- f) Armed challenges at the borders of Russia or its allies [3, p. 310].

The Russia's government also initiates the signing of the Agreement on the creation of the Community of the Economic Union. The Russian Federation's leadership refuses to co-operate with NATO and, respectively, participation in the, Partnership for Peace because of the opposition within the state, drafted for military co-operation with NATO. The changing vector of the interests and foreign policy of the Russian Federation is a tactical cession at that moment, rather. As a result, the "Stators" or so-called, "Derjavniki" formulated an alternative plan of the Western course, the one, "the Eurasian", reorienting the vector of interests, but also the foreign policy of the Russian Federation versus the Asian and Middle Eastern space. The opposition has pronounced for more active cooperation with Asia and the Near East. In this context, the Russian foreign minister A. Kozîrev is deciding to intensify the relations of the Russian Federation with China and India [8].

The cooperation with the former Union republics becomes the main strategic direction of the Russian interest and foreign policy. The Political leaders start from the rhetoric on the great responsibility of the Russian Federation for the post-Soviet states. B. Yeltsin announces under political pressure that Russia must intensify its military presence in Georgia, the Republic of Moldova, Armenia and central Asia. In this context, Kozîrev underlines the importance over of the territories of the former USSR as “areas of special status for Russia's interest”, and he promoted idea that involving the NATO and OSCE forces to resolve the conflicts is no longer valid [33, p. 97-107].

The first elections on the December 12, 1993 in the state Duma have denoted a sharp decline in the popularity of the presidential force and an increase to the nationalist disposition. The enthusiasm is deception in, for co-operation with the West, from which the liberal society was awaiting support and help, the democratic solidarity, and the US are blamed on the involvement in the State affairs. The idea of national identity loses in actuality as a result of the parliamentary elections, and the notion regarding the integration with the West suffers failure, it being rejected by the Stators opposition coalition. Also, the numbers of events contributed to the victory of the state's Westerners: The West did not have an interest in Russia as an independent country. Secondly, the internal political context led to the victory of the Stators over Westerners [33, p. 108]. The conflictual areas are also appearing on the territory of the former USSR. The leftist opposition blames the president for neglecting the national interests and also for the promotion of a Western policy.

Due to this framework, on the 1994 years, foreign Minister A. Kozîrev called the interests of Russia as “special interests” manifested over the territories of former republics. Though the Russian politics symbolize a new trend in the ISC area, the reality of the mid-'90 becomes more and more contradictory. The war in Bosnia on September 1995, with the intervention of NATO troops in this country, become the subject to harsh criticism in the Russian Federation, not just to the Western powers, but also to the President and Foreign Minister Kozîrev who stay for the opportunity not to avoid this intervention. There is also a decrease in the popularity of President B. Yeltsin, and on the contrary, an increase in the popularity of anti-Western forces in the Russian Federation. In the West, however, the NATO enlargement perspectives processes to the East are considered a threat and pressure on Russia [8].

The period between 1996-2000 years becomes the second stage of the geopolitical interest and the extensive policy of the Russian Federation in the Eastern European area. The foreign policy takes a new course due to the presidential election of 1996 years and the appointment of E. Primakov as Minister of Foreign Affairs of the Russian Federation. The new minister is attempting to revive Russia's status of super power that previously was promoted by actively diplomacy; however, E. Primakov's policy does not bring reforms and successes in Russia's economic development. The intention for integrate of the former union republics into a common space is dictated by the geopolitical logic, but not by the economic one. The Russia's economy was in a decline, which did not attract the investors from the West [33, p. 43-44]. The appointment of E. Primakov as Minister of Foreign Affairs of Russia can be considered as the end of the pro-Western course of the Russian Federation. Although the central idea of the new foreign minister is focused on granting to the Russia the status of overlapping in the state's interim, Russia has faced with the phenomenon of separatism and instability (especially this instability is present in one of the most Southern regions-Chechnya). E. Primakov and his followers did not believe that the course of international politics is formed under the influence of cooperative tendencies. They considered Russia, as power capable of defending its land with its own forces from a historical perspective, and the main purpose which consisted in maintaining this Status [33, p. 115].

The Stators (a good ex- Westerners) were pronounced to keep the Russian Federation of overlapping status, which seeks to ensure and achieve its interests by emerging from the sphere of influence in the international relations frame. The terms of national idea, high power, Eurasia-terms are often used in the lexical of Stators in the speeches of politicians. E. Primakov, in the governance programmer, focuses on two elements: 1) The idea of bringing Russia back to the international arena and retaining the United States ' unipolar ambitions in the coalition with other States in the context of the multi-polar world, and 2) the integration of Post-Soviet space under Moscow control. Primakov believes that the Russian Federation must lead an active foreign policy coming out of these principles, and in relations with the West it must be driven to emerge from its own interests. He also exposes his opinion on the multipolar system. According to the new Russian minister of practice, Russia would soon become dependent on other stronger states, and Russia in order to preserve its geopolitical importance on the international arena had to become an independent power pole.

The logic of the Stators is simple-force dictates force; the Russian Federation lacks the sufficient strengths, the lacks voice on the international arena under the unipolar conditions. Therefore, according to the current opinion, the "Stators", Russia in relations with the West, must refrain with the

US from cooperating as the most powerful geopolitical actor. The Russian Federation must lead to the principles of influencing the creation of alliances, and Russia only needs to have benefits from the presence of potential conflicts and contradictions that exist in the world politics, such as between the West and the Muslim world, or Asian and Muslim states. According to the new conception, Russia had to lead a multilateral policy in the world and its important aim to develop balanced relations with both Western and Asian countries.

According to E. Primakov the Russian Federation is a Western state, but also Asian one from the geographic location perspective. It is also Europe and Asia, and this geopolitical location plays an important role in the formation of the foreign policy of the Russian Federation and in the process of training its national interest. Thus, the geostrategic interests of the Russian Federation, according to the external policy concept of 1998 [22], it includes the relations not only with the US or Europe, but also with China, India, Japan. Russia would cease to be a power to hold the role on the international arena outside on this geopolitical framework. The Russian Federation must take into account the geopolitical and historical values in the process of establishing the relations with all these States. The Stators are pronouncing for the creation in the post-Soviet space of a well-integrated area, where Russia would return its main role of establishing the relations between the former Union republics. The geopolitical interests of Russia have a more pragmatic character extend beyond the boundaries, the sovereignty area, and the foreign policy course [33, p. 118-122].

The new minister leads a moderate foreign policy, thereby consolidating the position of the Russian Federation on the international arena, cooperating with the west where possible and avoiding conflicts, where it might arise. The priority of E. Primakov policy include two aspects towards the relations with the West.: 1) The UN's support as a basic institution, which imposes the rules of international conduct on States, and 2) the development of close relations with influential States outside the Western sphere, such as China and India [24].

An important role of Primakov's policy is the adaptation of Russia to new realities under the conditions of NATO's eastward enlargement. The NATO's enlargement was seen as a direct threat to the security of the Russian Federation. Due to that in the 1997 years Primakov is signing the document regarding the relations and cooperation in the security field between the Russian Federation and NATO. According to the document, the Russian Federation lacks the right of veto, however, and NATO's intervention in the Balkans has demonstrated this fact. The document is subject to criticism in Russia, especially by Ziuganov. Primakov strives to increase the economic and military potential of Russia, as a Stators. Although, Primakov does not continue Kozîrev's policy of accession to the Western organizations in the economic sphere, but it creates Russia's independence from these institutions, because of the intention to bring Russia back to the international arena through the supply of raw materials on the West markets.

Despite Primakov's efforts to restore Russia's economic independents, however, at that time, the country held a debt of 17, 5 billion U.S. dollars, while the internal budget constituted \$20 billion U.S. The difficult budget is increasing, as a result of the government's inability to demand credit; it is starting with Yeltsin's reforms. The IMF requires the exact execution of the lending conditions, in turn.

In regards with the US relations, E. Primakov expresses its disagreement with the imposed sanctions made by the US to the Yugoslavia and Iraq. According to Minister Primakov, there were three reasons why Russia did not advocate American intervention in these states: 1) The negative attitude of the Russian Federation towards "One polarity", unwilling to follow the US; 2) The imposing debts of the Iraq 7 billion against Russia, which could not be returned without the annulment of sanctions; 3) The increasing economic agents such as "Lukoil", which tended to conclude the agreements with Iran and the Arab market in general. The NATO's intervention in Belgrade in March 1999 changed the structure of the Russian-NATO-Russia relations. The NATO's actions were considered by Russia as violating the of the Helsinki Act rules on respect for the States sovereignty. Russia ceases its work in the "Basic Act", reaffirming its mission in Brussels and urging the NATO representatives to leave the territory of the Russian Federation [33, p. 127-131]. The Russia's failure to oppose NATO's intervention in Iraq and Yugoslavia, as well as its dependence on Western financial organizations, makes Russia isolate itself on the international arena.

I consider the extending NATO processes to the East as the main threat to Russia's security, many Stators, under the newly created conditions, considered timely integration of the ex-Soviet space for the purpose of self-defense. Primakov's active policy was also supposed to have the geostrategic cooperation in the economic sphere with China and the Near East.

Moscow considers it necessary to preserve the military presence in these spaces from the presence of conflictual areas in the territory of the ex-Republic of union states and under the pretext of defending the ethnic Russians interests outside Russia. Primakov considered it necessary to defend the interests of over 25 million Russians outside the Russia. On the territory of the Russian Federation

lived 140 ethnicities. The problem lies in finding a means to restore the transnational identity of the community on the territories of the former Union states. In 1996, by Order No. 909 is approved the conception of the national policy of the Russian Federation, which are formulated and guaranteeing the main multiethnic aspects,, the cultural preservation and development of national traditions, the cooperation of Slavic, Turkic peoples, Caucasian, Ugro-Fenice, and other peoples of the Russian Federation living in the Eurasian space”. This project was not so successfully implemented, however, as Yeltsin and Primakov wanted [20].

The Russian Federation is also interested in returning the valuable economic patrimony of the post-Soviet area. The conception of integration becomes clear on September 14, 1995, when President B. Yeltsin signs the Order No. 940 on, the strategic course of the Russian Federation and the CIS States [28]. “Since the collapse of the USSR the Russian Federation officially declares priority relations with the ISC States for the first time, in order to achieve the national interests of the Russian Federation and to create an economic and political union of the integrated States, able to occupy a place on the international arena”. For Primakov, the integration of the post-Soviet space is dictated by the necessity of ensuring State security. Primakov’s policy was accompanied by the changes in the establishments of Russia’s geostrategic interest and the return of power status to the international arena. Although this course, it was different, it had some common traits with that of Soviet politics. Even in the frameworks of co-operation with the Western states, all attempts to obtain high-power recognition have been unsuccessfully, with only a limited effect. The majority of the agreements signed by the ISC states practically are not efficient, and the States accomplished their national self-interest.

The new military doctrine of the Russian Federation was a document that fully supports the efforts of the Kremlin leaders to ensure the national interests of the Russian Federation that had approved by the Dmitri Medvedev. The similar stipulations were included in the National security Strategy [17] and the maritime doctrine [23], both documents remaining valid until the 2020 year. The peculiar thing of these documents is the fact that the main emphasis does not focus on ideological confrontation, but more on the ability of participants in international life to secure their own security through the use of nuclear weapons. The inequality that were resulting from the military capabilities that hold different participants on the international political processes and phenomena gives them the possibility of great powers not only to adopt protective positions, but also to use for this purpose all the means and instruments that emerge from this statute.

The new military doctrine approved by decree of the Russian President on April 21, 2000, it detects, 13 sources of danger unlike the Kozîrev doctrine of 1993, (following the evolution of the Post Yugoslav and Chechen) and it reconfirmed, in large part, the militant attitude towards of the protection of Russian citizens abroad, and, in general, against the attempts to undermine Russia’s consolidation on the world’s influential Multipolar center. The Russian experts believe that Russia has the opportunity to maintain its strength and even high power status, one of the arguments being the existence of historical heritage, the political potential of influence in the world, that are accumulated by the Russian Empire and by the former USSR. A serious danger is the growing tendency of the Independent States Community (ISC) from the Moscow’s view to exert joint pressure on Russia, i.e. political integration against Russia (it is significant Russia’s negative attitude towards the group GUAM, insignia under political or military report). According to Moscow’s vision, the emphasis, in relation to the States of the former USSR, must be put on bilateral relations, firmly defending the national economic interests [3, p. 310]. One of the objectives of foreign policy remains to be the defense of the rights of the Russian population and of Russia in the new independent States.

The period between 2000-2012 years constitutes the third stage of the geostrategic interest of the Russian Federation formation. The enter to power of President V. Putin and his team make the Russian Federation approaches more explicit and pragmatic, and the national-Russian chauvinism is directed towards the management of relations involving the complete subordination of former republics Russian to Russia [4, p. 311]. Due to the new leader V. Putin appointment, the geostrategic interest and foreign policy of the Russian Federation take a course focused on pragmatism, which is a continuation of the previous policy, but which also has its specificity [34], focusing on pragmatism, the main Value of the state being patriotism.

The President Putin focuses not only on the ideas of Westerners, in carrying out his interests and foreign policy, but also he sustained the Stators ideas, intending to create a great power in Russia [33, p. 157]. Putin is pronounced for the relations of the Russian Federation with the states of Asia, China, India, Mongolia, North Korea and Brunei in the spirit of the Stators and the politics of Primakov. Unlike its predecessor B. Yeltsin, V. Putin sees the possibilities and prospects that open up to Russia, considering the need for the Russian Federation to achieve success in the economic sphere, not only in the military frame. Thus, according to Putin’s statements “to the contemporary international relations the main characteristic is competition-for markets, investment, political and economic

influence... and no one will help Russia, alone we're fighting to get a place on the international arena. With regard to the security threats, the main threat is a terrorist action on the outside. Asserting, no one intends to fight Russia, "he referred to the States, but not to terrorists". That is why the Western support in the fight against terrorism is one of the principles of foreign interests and policy of the Russian Federation.

Putin's policy is focused on the ideology of Liberals ready to suppress the pro-Western course, but also of the Stators, who are deciding to bring the Russian Federation back to the international arena as super power [12]. Russia is drafting a new document after the conception of foreign policy was made and launched in August 2008, giving it an additional incentive in terms of the role and mission of Russia's as a pro-active, first-rate actor on the International stage. Russia reconfirms the desire to build a multi-polar world, in which the international order will be ensured by 5-6 players, through its national security strategy. Also, the Russian Federation considers that the United Nations is the central element of the system of stability of international relations, so that there are the equal opportunities from the point of view of the National Security Strategy, for the states that are based on the civilizational instruments for resolving global and regional crisis situations.

According to the Russia's new security vision, an increased emphasis of the Russian state would be expressed by increasing interaction in multilateral formats, such as G-8 (7 + 1), G-20, RIC (Russia, India, China), BRIC (Brazil, Russia, India, China), but also by the use of other non-formal, international institutes. The key reference is the building on the footing of a strategic partnership with the US on the basis of the interests that coincide to the Russia's National Security Strategy in addressing to the environment security. The Russian Federation "is deciding on a quantified consolidation of the interaction mechanisms with the European Union, including the consistent formation of common spaces in the spheres of economy, internal and international security, education, sciences, culture" at European level. Therefore the Russia's national interests, in the short term, claim the formation of a transparent collective security system in the Euro-Atlantic area that would have a basis of contractual law. The Russian Federation is looking for a new role, so that by the 2020 year, it wants to be propelled as one of the greatest powers. As a result, we could say that the adjustment of all its strategic acts has a well-established term, the year 2020, and, at the same time, the Eurasian emancipation trends are visible complemented by the efforts of the European area [5].

According to the military doctrine on April 21, 2000, compartment "The political military basis" paragraph 5 the main external threats to the security of the Russian Federation are: the territorial claims against the Russian Federation; the Involvement in the internal affairs of the Russian Federation; the intentions to ignore the interests of the Russian Federation in resolving issues aimed at ensuring international security, the resisting the strengthening of the Russian Federation on the international arena as a Super power in a multi-centrist world; The presence of conflictual points, firstly, near the Russian Federation and its allies; The growth and formation of groups/forces leading to the destabilization of the balance of power in the neighboring of the decisions of the Russian Federation and its Allied and maritime territories; Expanding the military blocks and alliances against the security of the Russian Federation; Introduction of foreign military forces and violations of UN status in the territory of the nearby States or the Russian Federation's friends; Creation and preparation in the territory of other States of armed formations and groups in order to be deployed in the territory of the Russian Federation and its allies; The attack (armed challenges) on the military objects of the Russian Federation located on the territories of the foreign States and on the objects and constructions located near the decisions of the Russian Federation or its allied decisions, as well as in Planetary Ocean; The movements, directed towards violations of global and regional stability, including the imposition of obstacles to the activity of the State and military administration system, on the violation of the functioning of the nuclear strategic forces, The systems for the pre-launch of missile attacks, the missile defense system, the control of the cosmic space, the storage objects of nuclear armaments, nuclear energy, nuclear and chemical industries and other objects presenting Danger. According to the doctrine may be listed as threats to the security of the Russian Federation also: discrimination, violation of the rights, freedoms and legitimate interests of the citizens of the Russian Federation in foreign States and international terrorism [11].

The notions such as military danger, military conflict, military threat, armed conflict, local war or regional war effectively contribute to the attainment and maintenance of a certain region under political influence. However, Russia is trying to adapt to the new international security conditions, where other actors are fighting for political, economic and military supremacy, and here I do not mean those from the cold scraping period.

According to the text of the new military doctrine of the Russian Federation, the North Atlantic Alliance violates certain principles and norms of international law, through its activities in various regions. In this context, it is mentioned that there are tendencies to separate the foreign

military forces near the borders of the allies of Russia or perhaps even their own countries. For these reasons, the Kremlin leaders will not accept the interference in the internal affairs of the Russian Federation at all, but also in those of its partners. In this case, the greatest danger is the expansion of NATO and the proximity of the military infrastructure of this organization of Russia's borders to the military security of the Russian Federation, as the process of extending the North-Atlantic Alliance Contrary to Moscow's political and security interests.

Due to the analysis of the military doctrine of the Russian Federation, it is to be noted that, in the text of this document, no internal hazards were excluded, which mainly pertain to the institutional construction of State bodies. The authors of the document do not exclude the possibility of attempts to violate the unity and territorial integrity of the Russian Federation, which leads to the possibility of there being certain subjects of the Russian Federation who may wish to have a higher status the document that provides the territorial autonomy, which Moscow's leadership does not accept in any way.

According to the new doctrine, the conceptual theses are based on a fundamental interrelationship and interdependence between the national security strategy of the Russian Federation from 2000 to 2020 years [17] and the conception of Socio-economic development of the Russian Federation for the period up to the 2020 year [21] from the perspective of the Russian National Security. The National Security Strategy of the Russian Federation would be a mobilizer for the development of the national economy, improving the quality of life of the population, ensuring political stability in society, strengthening the national defense, State Security and public order, enhancing the competitive capacities and international prestige for the Russian Federation [5] all of these should be achieved by the 2020 year.

Thus, according to the foreign policy of the Russian Federation conception, approved by the President V. Putin on June 28, 2000, the priorities of foreign interests and policy, according to chapter IV, "The regional priorities", the relations with the Member States Members of the ISC, based on the neighborhood relations and strategic partnership with each particular state and coming out of the interests of the Russian Federation. The Russian Federation is also ruling on the integration of the post-Soviet space, firstly, through the customs Union, the collective Security treaty, the Union of Russia-Belarus. The priority will be the joint efforts to resolve conflicts of the ISC member States, the fight against security threats such as international terrorism. Of major importance remain relations with the EU as the main economic partner. In this context, the Russian Federation develops friendship and Cooperation relations with Western European states such as Germany, France, Italy, the United Kingdom, but also with the Baltic States and Central and south-Eastern Europe. For some reason, NATO policy it does not fall within the scope of security of the Russian Federation, often becoming adversarial. The constructive dialogue and cooperation between NATO and Russia are possible only if the interests of the Russian Federation with the US and NATO coincides. The Russian Federation is willing to overcome the times of crisis in relations with those of the US, preserve and expand the infrastructure developed over the last 10 years. Important for Russia are relations with the states of Asia and the East, as well as relations with China, India, Japan, and Iran [17].

Due to the analysis of the evolution of the geostrategic interest of the Russian Federation, we can consider that the period of the 2012-2014 years is the fourth stage. On 12 July 2008, the president of D. Medvedev approves the concept of the foreign policy of the Russian Federation in the new editorial. Thus, analyzing the text of the document, it is to be noted that, instead of the term "high power", the Russian Federation for the first time is called (the important fact) and the largest Eurasian power. The document discusses the prospects and loss of the Western monopoly on global processes. The creation of the Union State with Belarus disappears from the list of priorities of Russian Federation policy. This priority is replaced by the creation of the Eurasian Economic Union, the CSTO, and the ISC. The document is indicated for the first time by the energy security policy and it is underlined that the Russian Federation uses all the resources it has at its disposal for the purpose of achieving its geostrategic interests [16].

Thus, according to the conception of the foreign policy of the Russian Federation, approved by the President of the Russian Federation V. Putin on 12 February 2013, chapter II, "Sovremennî mir i vneşnaia politika Rossiskoi Federatîi", chapter IV, "Reghionalinîe prioritetî", art. 42, The Russian Federation considers the development of two-and multilateral relations with ISC member States to be prioritized for further deepening them at the regional level, which have not only a common historical past, but also they have a common potential for integration with the Russian Federation in different spheres. According to the 43 article of the conception, Russia has friendship relations with each ISC Member State, on the basis of equality, mutual interest, it tends to intensify the integrationist processes in the post-Soviet space, and Russia will develop strategic partnership and collaboration relations with the states available to these processes [18].

Russia will strive to strengthen also the cooperation and integration in the area of the Eurasian Economic Union (art. 44), it will actively cooperate with the ISC States on the humanitarian sphere, preserving the national traditions and heritage (art. 45), it will cooperate in the sphere to ensure the mutual security, by jointly agreeing against security threats, in the first place of international terrorism, extremism, illegal trade in narcotic substances, will combat international crime, Illegal migration. According to the conception, the Russian Federation, will not allow the destabilization of the situation in the Caucasus in this context. As guarantor of security insurance in the post-Soviet space is the Collective Security Treaty (CSTO) organization and its transformation into a universal organization (art. 47). Russia (48 article, PC. A.) will endeavor and work on achieving the potential of the CIS as a main goal, by strengthening this organization at the regional level, in a forum of multilateral political dialogue, and a mechanism for cooperation in the economic, humanitarian sphere, the fight against traditional and new threats. Russia will promote to resolve conflicts in the post-Soviet area in addition to all cooperation activities with the CIS countries, it would seek the means to resolve the Transnistrian conflict, based on the respect for sovereignty and integrity of the Republic of Moldova, by granting a special status to the Transnistrian area, that will contribute to resolving the conflict in the Mountain Karabachos (art. 49). The Russia's policy priority is to establish and develop relations with Georgia in those spheres where the Georgian side is available to cooperate (art. 52) [18].

The Russian Federation will hold partnership relations with the US and the EU (art. 54) due to the realities of international politics. According to the 55 art., the Russian foreign policy is oriented towards the formation of a single space of peace, security and stability, focused on the principles of equality and mutual trust. The Russia Euro-Atlantic direction however, has a negative attitude towards extending NATO to the East (art. 79, 82) [18].

The new restart of Russian-American relations was halted by the return of V. Putin to leadership in 2012 year with the coming to power of B. Obama in the U.S. and D. Medvedev in Russia. Thus, the relations between the Russian Federation and the US are in progress again. There are obstacles which are an impediment in the relations of the Russian Federation with the US. The main impediment is the US tendency to limit geostrategic and geopolitical actions, including Russia's position on the international arena of NATO enlargement and missile shield placement in Eastern Europe, which is contrary to the interests of Geostrategic of the Russian Federation on the international arena. The event in the Near East makes the Russian Federation limited in its actions from the former Soviet space, on which the US is trying to impose control.

The period from the 2014 to 2016 years can be considered as the fifth stage of training for the geostrategic interest of the Russian Federation. It can be characterized by the manifestation of Russia's aggressive policy and actions on the international arena by comparing this stage to the previous stages, especially in the ISC area. The occupation of Crimea in 2014 can practically be regarded as a second cold war between Russia and the West and the actions to support separatist forces in the regions of Lugansk and Donetsk of Ukraine by imposing embarks on the wine products and fruits originating from the Republic of Moldova and by reacting to the International sanctions. This stage is also characterized by the cooling of Russian relations with the West, this process caused by conflicting disputes regarding NATO enlargement in the East. The Russo-Ukrainian crisis of 2014 year contributed to the isolation of the Russian Federation, including the cooling of relations with the US and European States. The embargo imposed by the US and the EU in the context to the Russian Federation following the occupation of Crimea, President V. Putin brings a series of steps to the Western powers on extending NATO to the east. As a pretext, the cartel is invoked between the leaders Great Powers (in format 2 + 4)-German Democratic Republic And the Federal Republic of Germany, France, the USA, the USSR and the United Kingdom of 12 September 1990 in Moscow on the signing of the Treaty of sovereignty [7] which provided for the non-admission of NATO enlargement in Central and Eastern Europe and the non-admission of development Military infrastructure in the neighboring of the Russian Federation's decisions.

The NATO enlargement has become quite contradictory. In the circles of the politicians of the great powers, but also in the literature, this subject is given the greater attention. NATO states that such a promise did not exist [9]. However, there are also the opinions that the US and the EU, with the aim of granting support to the Russian Federation in the '90 years, have given the guarantee of non-enlargement to NATO in the East. The Soviet side either inadvertently or because of the confidence it had against the Western powers, it did not sign these decisions. NATO's expansion to the East, considers some specialists, was possible due to the protocol of the USSR leader, M. Gorbachev. In the 1990 year, in the discussions of the US, Germany and USSR leaders on the unification of Germany, M. Gorbachev was convinced, "to bring the guarantees and promises that NATO would not expand to the East, nor by a step", but did not sign any agreement. The NATO non-enlargement to the East was the condition submitted by the USSR to the Agreement on unification of Germany [35]. Even though

the West has pledged the NATO non-enlargement, from the 1990 year to now, 10 former European states of the Warsaw Treaty have joined the alliance.

Due to the analysis of the enlargement waves of the alliance in the East this process can be justified by art. 6 of Chapter 2, the conclusion of the Treaties of the Vienna Convention of 1969 on the right of States to conclude treaties [2] and by art. 3 of the Vienna Convention of 1986 on the right of States to accede to the international organizations [10].

Currently, NATO's strengthening policy in the East is considered by the Russian Federation as a failure to comply with promises from the 1990 year by the US and poses a danger to its security. According to Russian officials, the changes made in the doctrine were necessary due to real threats that are facing Russia. The modification of the military doctrine of the Russian Federation was made in accordance with the decision of the Security Council of the Russian Federation on the July 5, 2013. The final version of the document was approved at the Russian Federation Security Council meeting on December 19, 2014 and signed by the President V. Putin on December 26, 2014. The geopolitical context of the adoption of the doctrine was the political crisis in Ukraine, a prolonged armed conflict in the Eastern region, which resulted in deterioration of relations with the US, the EU, as well as with NATO, but also of changes in the International relations and the International security environment [5].

The overall context of the adoption of the document relates to the way for the exploitation of the principles of the categories of resources, especially oil and gas, it is combined with some strategic errors of the United States, and it led to recreation of geopolitical counterfeits, which it is conditioned the end of the economic expansion period, integration and European partnership, which began with the end of Communist regimes in Eastern Europe and the fall of the Berlin Wall in the 1989 year. The social instability has been installed due to a political system that has proved incapable of adapting to new changes. As a result, the instability and social contagion complement each other, which is what the people who took action with the organization of the Arab Spring have staked out. Thus, the instability started from North Africa to the Middle East, causing the new wave of Islamic terrorism, this time more violently than the conflict from Syria in which Moscow's opinion was initially diametrically opposed to that of the United States. The Russian-Syrian bilateral relations brought the Russian Federation a much-coveted ascent to the international arena, but also the possible desire for revenge on the part of Russia to compensate for the vote in the UN Security Council on Libya.

According to the military doctrine another threat to the security is related to the rise of the Islamic state, the main security threat not only for the Middle and near Middle East, for the European Union, but also the Caucasus region in the sphere of Influence of Russia. The regional context promoted a weakened EU economic account of austerity policies that have not had an expected effect; on the contrary, it has exacerbated the economic disparities between States. For example, Eastern Europe is perceived as an important outlet and a supplier of cheap forces, but it comes with the problems of the large number of migrants. We can note that the European aspirations of countries such as the Republic of Moldova, Ukraine, Georgia, are quite complicated to put into practice and are a dissension generator even among the leaders of the European Union, and this cannot be in the advantage of the Russian Federation, which wants to maintain them in its own sphere of influence. Another moment, which we can remark, is the location of the missile shield in Romania and Poland, which has caused a great deal of discontent for Russia. From the 2012 year, through the voice of Deputy Prime Minister D. Rogozin, the Kremlin announces that NATO is one step away from reaching the limit that will provoke a strong response from Russia. Another moment that stressed the cooling of Russia-EU relations are sanctions that were imposed to the Russian Federation by the West [6].

In this context, can also be analyzed the national strategy of the Russian Federation on the December 31, 2015, NR., 683 [30], approved in accordance with federal laws on December 28, 2010, No. 390-F3, "Security"[31] and from June 28, 2014, nr. 172 F-3, "The strategic planning of the Russian Federation" [32] that aims, according to section 3 of the compartment I "The general situation",... creating the internal and external conditions for the achievement of national interests and geostrategic priorities of the Russian Federation. Thus, according to point 8 of the compartment II "The Russian Federation in the contemporary world" "it increased the role of the Russian Federation on the international arena, increased its role in resolving military conflicts, ensuring the strategic stability and supremacy on the International law on the interstate relations". According to the paragraph 12 of the same compartment, the fortification of the Russian Federation takes place on the part of new threats to security, the threats that have a complex character. The internal and external policy course of the Russian Federation is criticized by the US and its allies, who tend to maintain the dominance on the international arena. According to the paragraph 13, compartment II, the process of forming the multicenter system is conditional on the global processes and regional instability. The international arena does not diminish the role of the factor of power (paragraph 14) "... near the borders of the Russian Federation, the militarization and armament process is taking place, it is

increasing NATO's potential, but also it is violating the principles of International law, the actions of the Member States of the NATO bloc are taking place near the borders of the Russian Federation, the location of the US anti-missile system in Europe, the Asia-Pacific region and the Near East are considered, according to the Strategy, true threats to the security of the Russian Federation. According to the paragraph 27, in order to achieve national interests, the Russian Federation will focus the course of foreign policy on the reason and pragmatism. The same ideas are also exhibited in the conception of the foreign policy of the Russian Federation on December 12, 2016 [15].

Concluzions. Thus, researching the evolution of the geostrategic interest and foreign policy of Russia, we could conclude that the Russian Federation, over the course of more than 25 years since the collapse of the Soviet Union, has made efforts to restore the status of the Superpower. Regardless of the period, the foreign policy guidelines and the visions of the political leaders in the Kremlin, Russia aimed to prioritize its manifestation not only as a high-level regional power by restoring influence in the close proximity neighboring, but also by restoring the status and image of world power. The Russian Federation has structured its foreign policy on five major guidelines of action, namely: two of them concern the relationship with the United States of America and the EU, while the other three are targeting East Asia/Far East and mainly China, the East and last but not least, with the former ex-Soviet states.

REFERENCES

1. Aspecte ale conflictului transnistrean'', Chişinău: IPP, 2001, 140 p.
2. Convenţia de la Viena din 1969 privind dreptul statelor de a încheia tratate În: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml (accesat: 15. 09. 2017).
3. Frunţaşu, I. O istorie etnopolitică a Basarabiei 1812-2002. Chişinău: Cartier istoric, 2002, 624 p.
4. Politica externă a Republicii Moldova 2009-2011 : în sinteze şi dezbateri red. Chişinău: : MS Logo SRL, 2011, 320 p.
5. Savu, A., Tănase, T. Schimbări în strategiile de securitate ale unor state ale UE datorită aplicării unor noi documente strategice de către Federaţia Rusă. Strategii de apărare şi securitate la frontiera răsăriteană a NATO şi UE. Lucrări prezentate în cadrul Sesiunii internaţionale de comunicări ştiinţifice organizate de Centrul de Studii Strategice de Apărare şi Securitate, 23-24 noiembrie 2006. Universitatea Naţională de Apărare,, Carol I'', Bucureşti, 2006. În: http://cssas.unap.ro/ro/pdf_carti/nov2006-vol1.pdf (accesat: 22.04.2017).
6. 231 Savu, A., Tănase, T. Schimbări în strategiile de securitate ale unor state ale UE datorită aplicării unor noi documente strategice de către Federaţia Rusă. Strategii de apărare şi securitate la frontiera răsăriteană a NATO şi UE. Lucrări prezentate în cadrul Sesiunii internaţionale de comunicări ştiinţifice organizate de Centrul de Studii Strategice de Apărare şi Securitate, 23-24 noiembrie 2006. Universitatea Naţională de Apărare,, Carol I'', Bucureşti, 2006. În: http://cssas.unap.ro/ro/pdf_carti/nov2006-vol1.pdf (accesat: 22.04.2017).
7. Tratatul a intrat în vigoare la 15 martie 1991. În: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80_%D0%BE%D0%B1_%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%BC_%D1%83%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8_%D0%B2_%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B8_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8 (accesat: 28.02.2017).
8. Богатуров, А. Три поколения внешнеполитических доктрин России În: <http://www.intertrends.ru/thirteen/005.htm> (accesat 01.07.2017).
9. В НАТО заявили, что не давали России никаких гарантий о нерасширении на восток. În : <http://www.unian.net/world/907556-v-nato-zayavili-cto-ne-davali-rossii-nikakih-garantiy-o-nerasshirenii-na-vostok.html> (accesat 01.07.2017).
10. Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями (вместе с процедурой и примирения в соответствии со статьёй) (заключена в городе Вене 21.03. 86). În:
11. http://www.lawrussia.ru/texts/legal_673/doc673a825x878.htm. (accesat 01.07.2017).
12. Военная доктрина Российской Федерации 2000. În : http://www.ng.ru/politics/2000-04-22/5_doktrina.html (accesat 01.07.2017).

13. Глава российского МИД Сергей Лавров в ходе пресс-конференции в среду пояснил, что ведомство разработало новую редакцию, а не новую концепцию внешней политики России. *În* : <http://vz.ru/news/2013/1/23/617113.html> (accesat 01.07. 2017).
14. Договор о дружбе, сотрудничестве и партнерстве между Российской Федерацией и Украиной. *În* : <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1997god.htm> (accesat: 28.08.2017).
15. Когда и на каких условиях Россия получала кредиты от МВФ <http://ria.ru/spravka/20140224/996722123.html> (accesat: 16.10. 2017).
16. Концепция внешней политики Российской Федерации 2016 года. *În*: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248 (accesat 03.01.2017).
17. Концепция внешней политики Российской Федерации 15 июля 2008 года. *În*:
18. <http://kremlin.ru/acts/news/785>(accesat 01.07.2017).
19. Концепция внешней политики Российской Федерации от 10 января 2000 г. №24. *În*: <http://archive.mid.ru/Bl.nsf/arh/19DCF61BEFED61134325699C003B5FA3> (accesat 01.07.2017).
20. Концепция внешней политики Российской Федерации от 12 февраля 2013 г. *conceptia-12* --<http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d447a0ce9f5a96bdc3.pdf> (accesat 01.07.2017).
21. Концепция внешней политики Российской Федерации 1996 года. *În*: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/up/909/2051/> (accesat 01.07.2017)
22. Концепция государственной национальной политики Российской Федерации от 15.06.1996 N 909. *În*: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/up/909/2051/> (accesat 01.07.2017).
23. Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации до 2020 г. (проект основных положений концепции). *În*: http://www.intelros.ru/subject/ross_rasput/2026-koncepcija-dolgosrochnogo-socialno.html
24. Концепция национальной безопасности Российской Федерации 2000 г. *În*: http://nvo.ng.ru/concepts/2000-01-14/6_concept.html. (accesat 01.07.2017).
25. Морская доктрина Российской Федерации на период до 2020 года от 27 июля 2001 г. *În*: <http://www.scrf.gov.ru/documents/34.html> (accesat: 20.05.2017).
26. Пашковский, П. И. Эволюция доктринальных основ интеграционной политики России на постсоветском пространстве. : *În*: http://science.crimea.edu/zapiski/2011/philos_kulturof/fil_24_1/24_pash.pdf (accesat: 01.03.2017).
27. Работяжев, Н. Украина между Россией и Западом: опыт геополитического анализа. *În*: *Мировая Экономика и Международные Отношения*, № 9, 2008.
28. Современная внешняя политика РФ 1991-2006 гг.: этапы становления. *În*: <http://lektsii.net/3-53071.html> (accesat: 01.03.2017).
29. Сорокин, К.Э. Геополитика современности и геостратегия России. Москва: РОССПЭН, 2009. 170 с.
30. Стратегический курс России с государствами – участниками Содружества Независимых Государств *În*: <http://archive.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272befa34209743256c630042d1aa/4e3d23b880479224c325707a00310fad> (accesat: 01.03.2017).
31. Торкунов, А. В. Современные международные отношения и мировая политика. Москва: Просвещение, 2004, с. 668.
32. Указ Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 года № 683, «О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации». *În*: <https://rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html> (accesat: 10. 07. 2017).
33. Федеральный закон от 28.12.2010 № 390-ФЗ (ред. от 05.10.2015) "О безопасности". *În*: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_108546/(accesat: 10. 07. 2017).
34. Федеральный закон от 28 июня 2014 г. № 172-ФЗ "О стратегическом планировании в Российской Федерации" (с изменениями и дополнениями). *În*: <http://base.garant.ru/70684666/> (accesat: 10. 07. 2017).
35. Цыганков, А. Внешняя политика России от Горбачева до Путина. Формирование национального интереса. Москва: Научная книга. 2008, 272 с.
36. Эволюция внешнеполитической идентичности России: конец постсоветского периода? Пространство и время в мировой политике и международных отношениях : материалы 4 Конвента РАМИ. В 10 т. <https://publications.hse.ru/books/80283609>(accesat: 10. 07. 2017).
37. Эксперт: Расширение НАТО на восток возникло из-за ошибки Горбачева. *În*: <http://www.regnum.ru/news/polit/1010280.html> (accesat: 10. 07. 2017).

SOME ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL COOPERATIVES IN MODERN CONDITIONS IN RA

*c. e. s., candidate of economics, lecturer Sahakyan Qristine Samvel,
c. e. s., candidate of economics, lecturer Makhmudyan Rashid Jasim*

Armenia, Yerevan, Armenian National Agrarian University

Abstract. *Together with the positive changes that have taken place over the past 25 years after the economic reform, a number of key issues have emerged, the solution of which is often possible by the combined efforts of rural residents, and their means. In the modern stage of cooperatives' formation and establishment, perhaps it is advisable, to inform all the residents of the republic, especially those who are involved in agricultural production, to explain them the essence of cooperation and agrarian cooperation, their opportunities, the need of their organization, as well as concrete ways of their effective activity. An obligatory condition should be the active participation and support of the state in their organization, especially in the current period of their formation.*

Keywords: *agricultural cooperatives, livestock breeding, cooperatives, state support, rural communities*

Together with the positive changes that have taken place over the past 25 years after the economic reform, a number of key issues have emerged, the solution of which is often possible by the combined efforts of rural residents, and their means. The implementation of this major problem can also be solved by the help and financial support of various international organizations and individuals. The article is devoted to the first results of its application in Armenia and its economic interpretation.

After independence of the Republic of Armenia in 1991, 339,2 rural communities have been organized as a result of denationalization and privatization in the economic field. The average size of their agricultural usable lands is 1.43 hectares, and in the current stage of the formation and development of a market economy, they are unable to cope with the time trial and to act effectively individually, because of a lack of conservative thinking, lack of agricultural machinery and equipment, their technical and moral exhaustion and many other reasons. Under such conditions, it would be correct to evaluate the current state of affairs and possibilities, in order to activate the cooperative movement and to carry out effective activities. In spite of some activation during last few years, for about the half of perennial plantations of the republic are cut, and out of order, tens of thousands of pastures far from settlements practically are not being grazed. The program of creating a wholesale agricultural market, soil consolidation program to increase grain production, as well as other programs failed. The population, especially, youth migration outside the republic does not stop, but on the contrary, it gets new impetus and in this time as well as from remote, borderline and other rural areas, which are under unfavorable conditions. With the support of the World Bank in 2011 and within the frameworks of the Project of Communities' Agricultural Resource Management and Competitiveness launched the processes of improvement of pasture use, creation of cattle-breeding consumer cooperatives, provision of them with agro-machinery, as well as the process of gradual change of the village mentality through trainings and practical demonstrations. All these became the main ways for the solution of the aforementioned problems. In the system of solving these problems in the field of agriculture and giving importance to their role, the Heifer Project International program, agreed to co-finance and take its own participation in the process of their resolution, that stemmed and from its mission.

The program is considered to be an integrated approach to the community empowerment and development, where the total population is over 78,000 people. The selection criteria of the communities are;

– the villages with 500-3500 inhabitants of mountainous regions (highland zones), where livestock breeding is the main source of livelihood for most households. The approximate number of project participants is 4,400 in 55 targeted communities. In average 80 participants in a cooperative. The criterion for selecting farmers' participation in the project is based on community's pasture use

and membership in cooperatives. Each farmer who uses the pastures of the community and has expressed readiness to be involved in the cooperative is considered to be a participant of the program.

The project is implemented by the "Agricultural Projects Implementation Unit" State Institution (RA APIU) of the RA Ministry of Agriculture. The organization Heifer-Armenia supports the project implementation and in order to alleviate the burden on communities provides up to 30 % financial support to the beneficiary community consumer cooperatives bringing their share to 20 %.

The total amount of the project is 21.33 million U.S.A. dollars, of which the Armenian government will finance 5.33 million U.S.A. dollars. The loan repayment period of International Development Association (IDA) is 20 years, including 10 years of grace period.

During the five years of the project implementation, it was generally expected;

- About 11 million dollars of annual incremental results gain.
- The increase of 58,000 hectares of village pasture use efficiency by about 30 %.
- More than 3000 hectares of additional arable land cultivation.
- Watering of about 80.000 hectares of remote pastures.
- Provision of complete feeding to 66 thousand heads of conditional cattle due to the reconstruction of inter-village roads.
- Labor productivity increase not less than 20 %.
- 15-20 % increase in budget revenues of included communities.

Provision of all this will be a major challenge for the rural development strategy in future.

After 3 years of program launch in 90 communities of Shirak, Lori, Tavush, Aragatsotn, Gegharqunik regions' mountainous areas, more that 70 units of pasture users have been formed. They also received 99 tractors and 365 agricultural equipment, which are effectively used to improve the livestock feed and feeding base. Due to them cooperatives provide its members services by 20-30 % cheaper price, thus gradually changing the mindset of members turning them from a separate producer to the united producers with joint efforts. For almost 3 years the communities have already gained considerable achievements in the establishment and operation of the Pasture Users Union (ՄԿ). The cooperatives which have received the technique and managed to provide certain services to the cooperative members, that is to say 14 of 35, provided 24 % of cost savings only during the first year, which, we think, is a good index (table 1):

Table 1. First year savings of 14 cooperatives that used techniques

Actual market price service fee, AMD	Actual service fee, AMD	Saved Money AMD	Savings Degree, %
7999112	6121397	1877715	24

Heifer's trainings organized on 12 corners, cooperatives development, pasture management and accounting topics, had a considerable positive dynamics for the abilities of the cooperative members and the effective use of these abilities in the industry. Particularly important is the provision of such a precondition for the realization of Heifer support by the cooperative, such as the collection of the sum invested by him, during 4 years by means of delivering services by provided techniques. It motivates the cooperatives to use the techniques as intensive as it is possible, and gradually turn the members from those asking for the help to the producers having business way of thinking.

But for obvious reasons there are a number of problems and difficulties, the solution and overcoming of which will contribute to the effective functioning and further development of cooperatives. These problems are;

1. In the first year, the technique was not used at all in 21 of 35 communities, or in 60 % because of receiving it late, that is to say out of the season, and in the rest part their use started from the next agricultural year.

1. 2 In some communities there is a too much private equipment and it is difficult to provide economically profitable work.

2. A great number of members in separate cooperatives, when the cooperative is unable to provide service to all of them by existing equipment.

3. In a part of communities, where the 20 % of amount was provided by physical persons in the form of interest-free loan and which is a subject to refund within 4 years, an additional anxiety occurs among cooperatives from the point view of collecting it and the Heifer's annual share. In spite of this, all communities have promised to do their best to collect the amounts within the time frames

envisaged by the contract. In a number of communities the one year term of contract signed with Haifer expires before the mowing and baling, and the cooperative does not have an opportunity fully and intensively use provided them technique, provide services and collect money. So they asked to prolong the term of the contract by 1-1,5 months up to the October and in some cases until the end of the year. This will enable them to fulfill their obligations prescribed by the contract.

4. 6. In a small number of communities no training had been organized. As a result of this, they essentially differ from the rest communities, because cooperative members have no established faith and confidence towards the cooperative. Organization of the trainings will contribute to a certain consolidation of members and will simplify the cooperative development tasks. It should also be mentioned that the organization of trainings during the summer tense agricultural season is not effective from the point of view of ensuring the number of participants and from the point of view of focusing their attention on presented issues. It is necessary to organize trainings in a period, when there are no agricultural works or they are not so much. The trainings should be organized on the basis of the principle "teaching the teacher", involving relatively active, progressive and knowledgeable members. In this case the results are more efficient. It's no coincidence that in some communities there is a will to take participation in the trainings again.

1. It is also important to organize a training course on "Management and Leadership" on an experience exchange principle in Armenia or abroad only for cooperative presidents, as far as their overwhelming majority is unaware of management principles.

2. In many cases, the initiative of cooperative members is low. Most members of the cooperative are in a passive, uncertain state and can not imagine that the cooperative is their structure, and does not belong to the president. The initiative is low and among some cooperative leaders. It is important to talk about the successful cases at first opportunity and organize the exchange of the best experience.

3. There are no signed pasture lease contracts in several communities, as far as there is still no confidence and trust in the cooperatives. This is also due to the fact that these kinds of trainings have not been organized in these communities yet. As an important experience for cooperative establishment and development, it is worth to mention N. Sasnashen's initiative. 60 hectares of reserve land was provided to the cooperative, in order to cultivate the land beginning from 2013, get additional revenues, and use them for the future development of the cooperative.

4. In cooperatives a situation has been occurred, when due to the contract signed with Heifer, they must collect an equivalent amount of money to Heifer's investment within 4 years, from services provided, which ultimately will be used to meet the needs of the cooperative. But, under existing laws, the availability of this amount is already viewed as a profit, causing a tax liability toward the state. Thus, the cooperative occurs under financial burden in a case when it needs a financial support itself. Here, again we come across the problem that we need to have a separate law about the cooperative in our country. Based on the priority direction of agriculture for the republic and as the most important way of agricultural development, the law should provide preferential terms for the development of cooperatives.

In order to solve above mentioned problems and for future development of cooperatives, in general, it is important to take the following measures.

1. Adoption of a separate law on the cooperative or the regulation of the law at the initial stage, which will enable the cooperatives to receive financial assistance in the form of preferential loans. Today consumer cooperatives are not allowed to use loan resources, as far as they are not institutions which pursue a profit. Creation of such a situation will really stimulate the development of cooperation in our republic.

2. Review the coefficient of the VAT payback of 58.35 million AMD, calculating it not for the entire cooperative but for its individual members. It does not encourage, but vice a versa impedes the development of the cooperatives.

3. Cooperatives should be taxed from the point of view of members' income, but not by profit tax. There exists such kind of international experience (Holland, Italy, France). These cooperatives pursue profit, but they are given significant tax privileges for development.

4. Continue providing cooperatives with techniques with privileged conditions. Import of spare parts of provided equipment, preparation of mechanisms, technical service organization at the cooperative base.

5. Organization of additional trainings on cooperative principles, meaning, advantages, pasture management, accounting and other issues.

6. Organization of advanced experience exchange, investigations and dissemination in foreign developed countries for cooperative leaders, as well as invitation of foreign volunteer groups and their involvement in cooperative's activities.

7. Facilitation of sales problems with the support of processing, storage and sale of cooperative products, and through public procurement, if is possible, which will be a serious impetus for the development of cooperatives. In this context there is also an activation of use of the slaughterhouses, their further expansion and gradual rooting of this culture, which will also be an important step towards improving food safety and quality.

8. Gradually reach to the significant increase in animal productivity through artificial insemination of livestock and pedigree works, to the best use of fodder resources, creation of stable fodder base, optimal feeding ration application, introduction of advanced animal behavior and care methods in cooperatives as well as reach to the livestock productivity improvement, increase of rural incomes and poverty reduction.

In the modern stage of cooperatives' formation and establishment, perhaps it is advisable, through the mass media, to inform all the residents of the republic, especially those who are involved in agricultural production, to explain them the essence of cooperation and agrarian cooperation, their opportunities, the need of their organization, as well as concrete ways of their effective activity.

An obligatory condition should be the active participation and support of the state in their organization, especially in the current period of their formation.

An invaluable role in that period will play provision of certain privileged terms in which case the obligatory condition should be the improvement of the indicators resulting from the economic activity of the cooperative.

A larger place should be given to the development and implementation of specific, realizable mechanisms and indicators for the cooperative organization, involved in these process the scientists and individuals who have the necessary experience and knowledge.

After all, everything needs to be launched from the development, acceptance and publication of the final version of the law "About Cooperatives in Agriculture".

In order to improve the activity of cooperatives which already are formed and exist in our republic (which generally have livestock orientation) and make them exemplary, it is necessary to respond to the wishes and suggestions of the cooperative professionals and practitioners which are periodically published in the press or informed by other means of mass media (they are not introduced here due to their volume).

I am sure that the aforementioned and its implementation will significantly contribute to the further development and efficiency of the agrarian sector of the republic at the present stage.

REFERENCES

1. Concept paper of CARMAC Project, 2011
2. Results of the monitoring realized by the organization "Heifer Project International".
3. Results of Investigations realized by the organization "Heifer Project International in the frameworks of "CARMAC Project, 2013 y.
4. Meloyan A. S., Meloyan S., V. "Livestock Cooperatives Issues in RA", 2016.
5. Tspnetyan H. S. "Problems of Cooperatives in Agriculture", "Agro-Science", N4, 2013 y.
6. Sarukhanyan R. Sh. "Efficiency of Milk Collecting and Consolidated Consumer Cooperatives' Activity", "Agro-Science", N5-6, 2016 y.
7. The Law of the Union of Soviet Socialist Republics "About Cooperation in USSR" on making amendments and additions to the USSR Law, "Soviet Armenia", N141, 26 June, 1990 y.
8. The law of the Union of Soviet Socialist Republics "On Cooperation in the USSR", "Izvestia" /News/, N160, 8 June, 1988 y.

УСЛОВИЯ ДЛЯ УСПЕШНОГО РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕГИОНАХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Магистр э. н., докторант Джанмулдаева Л. Н.

Республика Казахстан, г. Астана, Казахский университет технологии и бизнеса

Abstract. *Entrepreneurship in today's Kazakhstan, although experiencing considerable difficulties, is a fait accompli. It is protected by law and will develop. The relevance of the chosen topic is obvious, because there is no market economy without entrepreneurship. Although it is in its infancy, there is no doubt that business will be the leading sphere of social production.*

Keywords: *entrepreneurship, innovation, business, structure*

Малый бизнес находится в центре интересов казахстанского общества, затрагивает жизнь всего населения страны. Немногие сектора экономики могли бы функционировать без его нескончаемого потока продукции и услуг. И что особенно важно, его деятельность инициирует изобретательскую и инновационную деятельность, основные идеи и изобретения чаще поступают от малых, нежели от крупных предприятий.

На сегодняшний день субъекты малого бизнеса осуществляют свою деятельность практически во всех отраслях экономики Казахстана. Исследования показали, что в сфере оптовой торговли, розничной торговли и услуг малый бизнес занимает более сильные позиции, по сравнению с другими отраслями. Менее сильной является позиция в производстве, наукоемкой промышленности, главным образом, из-за больших денежных средств, необходимых для начала дела [2].

Сегодня в Казахстане создаются все условия для успешного развития малого и среднего предпринимательства. Проведение целенаправленной и последовательной политики по поддержке МСБ является основным приоритетом экономического развития страны. Важным инструментом комплексной поддержки предпринимательства в Казахстане и его регионах является программа «Дорожная карта бизнеса 2020». В рамках данной программы предприниматели могут получить поддержку в виде субсидирования ставки вознаграждения по кредиту, частичного гарантирования кредитов, обучения, сервисной поддержки ведения бизнеса, зарубежных стажировок и т.д.

В динамике выпуска продукции субъектов МБ различных организационно-правовых форм в период с 2014 по 2016 год прослеживаются следующие тенденции:

1) Годовой выпуск продукции ИП с 2015 по 2016 г. снижался: показатель выпуска 2016 г. меньше показателя 2015 г. на 102 млрд. тенге. С 2016 г. выпуск продукции от года к году увеличивается. Благодаря этому, объем продукции ИП за 2016 г. в номинальном выражении почти в 2 раза превысил объем за 2015 г.;

2) Выпуск продукции КФХ после уверенного роста до 2014 г. изменяется не стабильно. По оперативным данным объем продукции КФХ за 2015 г. ниже показателя за 2016 г. на 61 млрд. тенге;

3) Выпуск продукции МСБ демонстрирует общий рост, за исключение 2015 г., когда выпуск сократился 93 млрд. тенге.

В региональном разрезе наибольший вклад в выпуск продукции за 2016 г. осуществили субъекты МБ гг. Алматы и Астана, совокупный объем продукции которых составил 2 989,1 млрд. тенге (37 % общего выпуска продукции МБ страны). Среди остальных регионов наибольший объем выпуска продукции обеспечили субъекты МБ Алматинской (533,1 млрд. тенге), Карагандинской (473,1 млрд. тенге), Южно-Казахстанской (467,4 млрд. тенге) и Восточно-Казахстанской (464,3 млрд. тенге) областей.

Наименьшие объемы выпуска продукции МСБ наблюдаются в Кызылординской (172,1 млрд. тенге), Жамбылской (185,8 млрд. тенге) и Северо-Казахстанской (251,8 млрд. тенге) областях.

В структуре выпуска продукции МСБ по видам экономической деятельности за 2014 г. 23,8 % (1 905,2 млрд. тенге) обеспечили предприятия и предприниматели торговли, 20,7 % (1 658,8 млрд. тенге) – промышленности, 16,7 % (1 338,6 млрд. тенге) – строительства. Продукция сельского хозяйства составляет 9,4 %.

Таблица 1. Выпуск продукции МСБ в региональном разрезе за 2016 г.

	Субъекты МБ		в том числе					
			Предприятия МСБ (Юр.лица)		ИП		КФХ	
	Млн. тенге	Уд.вес %	Млн. тенге	Уд.вес %	Млн. тенге	Уд.вес %	Млн. тенге	Уд.вес с %
Республика Казахстан	8 011562	100,0	6 744357	100,0	741 457	100,0	525 749	100,0
Акмолинская	304 648	3,8	252 546	3,7	33 187	4,5	18 915	3,6
Актюбинская	380 709	4,8	318 761	4,7	37 190	5,0	25 757	4,7
Алматинская	533 065	6,7	371 339	5,5	35 440	4,8	126 286	24,0
Атырауская	445 225	5,6	395 838	5,9	42 020	5,7	7 367	1,4
Западно- Казахстанская	305 161	3,8	236 162	3,5	47 076	6,3	21 923	4,2
Жамбылская	185 842	2,3	135 915	2,0	17 039	2,3	32 888	6,3
Карагандинская	473 143	5,9	380 902	5,6	56 400	7,6	35 840	6,8
Костанайская	349 367	4,4	273 712	4,1	46 502	6,3	29 152	5,6
Кызылординская	172 067	2,1	149 811	2,2	15 801	2,1	6 456	1,2
Мангистауская	358 506	4,5	323 229	4,8	33 106	4,5	2 172	0,4
Южно- Казахстанская	467 446	5,8	336 287	5,0	36 328	4,9	94 832	18
Павлодарская	331 209	4,1	269 855	4,0	39 034	5,3	22 319	4,2
Северо- Казахстанская	251 776	3,1	183 901	2,7	34 096	4,6	33 779	6,4
Восточно- Казахстанская	464 270	5,8	330 806	4,9	64 415	8,7	69 050	13,1
г. Астана	1 052262	13,1	984 527	14,6	67 722	9,1	12,8	0,0
г. Алматы	1 936867	24,2	1 800765	26,7	136 102	18,4	0,3	0,0

Примечание - составлено автором

В 2015 году продолжился рост банковского кредитования, начавшийся в 2014 году после трех предыдущих лет снижения. По данным Национального банка Республики Казахстан, объем кредитных средств, выданных банками второго уровня экономике, в 2014 году составил 7 249 млрд. тенге, что выше уровня 2016 года на 25,4 % (в номинальном выражении) [77].

Объем кредитов БВУ малому предпринимательству составил 1 050 млрд. тенге, и это больше аналогичного показателя прошлого года на 32 %. За счет увеличения годовых объемов кредитов малому предпринимательству, за 2016 г. увеличилась и их доля в общем объеме кредитования экономики – с 13,8 % до 14,5 %. До этого в течение 2009-2016 гг. доля кредитов малому предпринимательству стабильно снижалась (таблица 2).

Таблица 2. Кредиты малому предпринимательству, выданные за 2016 г., в разрезе регионов

	Сумма, млн. тенге	Уд. вес, %
Республика Казахстан	1 049 805	100,0
Акмолинская	38 144	1,2
Актюбинская	38 294	3,6
Алматинская	14 157	1,3
Атырауская	24 561	2,3
Западно-Казахстанская	19 724	1,9
Жамбылская	27 588	2,6
Карагандинская	86 444	8,2
Костанайская	43 526	4,1
Кызылординская	10 041	1,0
Мангистауская	28 516	2,7
Южно-Казахстанская	32 610	3,1
Павлодарская	62 511	6,0
Северо-Казахстанская	25 358	2,4
Восточно-Казахстанская	46 762	4,5
г. Астана	205 763	19,6
г. Алматы	372 795	35,5

Примечание - составлено автором

Вместе с этим снижение ежегодных выдач кредитов БВУ малому предпринимательству в 2013-2015 гг. отразилось на размерах портфеля по кредитам малому предпринимательству. Начиная с

2014 года размер портфеля сократился более чем на 17 %. При одновременном увеличении портфеля БВУ по кредитам экономике доля кредитов малому предпринимательству в нем также снизилась: с 22 % в 2014 году до 14 % в 2016 году. Доминирующую позицию в региональной структуре кредитования малого предпринимательства занимают кредиты банков в гг. Астана и Алматы, объем которых за 2016 г. составил 578,6 млрд. тенге (55 % всех кредитов БВУ малому предпринимательству в стране). Парадоксально малые объемы кредитов выдаются субъектам малого предпринимательства в Южно-Казахстанской (3,1 %) и Алматинской (1,3 %) областях, учитывая, что в этих областях функционирует 14,3 % и 13,5 % активных субъектов МСБ соответственно [2].

Общий объем выдаваемых казахстанскими банками кредитов продолжает расти. В 2016-м году, по сравнению с прошлым годом, он повысился на 13 процентов.

По данным Национального банка РК, на 1 февраля текущего года, объем выданных банками кредитов составил 10 446,08 млрд. тенге.

Кредитование субъектов МСБ за январь 2016 года понизилось на 0,9 % до 1 049 805 млн. тенге (15,1 % от общего объема кредитов экономике). По отраслям - самая значительная сумма кредитов банков экономики приходится на такие отрасли как торговля (доля в общем объеме - 20,8 %), строительство (14,9 %), промышленность (12,2 %) и сельское хозяйство (3,6 %). В январе т.г. средневзвешенная ставка вознаграждения по кредитам, выданным в национальной валюте небанковским юридическим лицам, составила 11,2 % (в декабре 2014 года - 10,8 %), физическим лицам - 21,5 % (20,4 %).

В отраслевой структуре кредитования малого предпринимательства почти половина (49,7 %) кредитов за 2014 г. приходится на сферу торговли. Привлекательными секторами для кредитования БВУ в 2015 году оказались также промышленность (12,9 %) и строительство (11,7 %). Учитывая, что субъекты МБ сельского хозяйства занимают 22 % общего числа активных субъектов МБ, кредиты в сфере сельского хозяйства составили только 6 % всех кредитов БВУ малому предпринимательству.

Стабилизационные программы поддержки сектора малого и среднего бизнеса, а также Программа финансирования проектов регионального бизнеса «Даму-Регионы», основной задачей, которой было увеличение степени доступности и оперативности предоставления кредитных ресурсов для субъектов МБ на фоне общерыночного кризиса ликвидности банков второго уровня позволяет отметить положительные результаты. Так, доля кредитов, выданных в рамках Программы «ДКБ 2020», в общем объеме кредитов в приоритетных секторах экономики за 2015 г. оценивается на уровне 11,5 %. Доля участников Программы «ДКБ 2020» в общем количестве активных субъектов МБ приоритетных отраслей составляет 0,7 %, а доля участников в форме юридического лица – 6 % от общего количества активных предприятий МБ – юридических лиц. Доля работников предприятий, ставших участниками Программы «ДКБ 2020» в 2014 г., составляет 3,4 % в сопоставлении с общей численностью занятых в МСБ и 6,3 % в сопоставлении с численностью занятых в МБ приоритетных секторов экономики. Доля выпуска продукции предприятиями обрабатывающей промышленности, участвующими в Программе «ДКБ 2020», в общереспубликанском объеме выпуска продукции обрабатывающей промышленности за 2014 г. оценивается на уровне 7 %.

Согласно среднестатистическим данным Программы «ДКБ 2020» за 2014 г. на одного участника Программы приходится 202,2 млн. тенге кредитных средств. При этом он произвел продукции на 784 млн. тенге и выплатил налогов на 42,6 млн. тенге. Среднее количество работников на одного участника составляет 86 человек со среднемесячной зарплатой 68,2 тыс. тенге и производительностью труда 56,7 тыс. долл. США.

Однако, несмотря на положительные тенденции роль органов власти и местного самоуправления по регулированию и развитию МСБ остается достаточно невысокой, что видно из таблицы 10.

Программа «Даму-Регионы» реализуется Фондом «Даму» в соответствии с Постановлением Правительства №1039 от 06.11.2007 года, согласно которому Акиматы 14 областей Казахстана должны были выделить средства из местных бюджетов для софинансирования с Фондом «Даму» региональных проектов малого бизнеса. Помимо 14 областей к участию в Программе «Даму-Регионы» также присоединился Акимат г. Астана, который выделил 150 млн. тенге. Таким образом, всего Акиматами было выделено 6,7 млн. тенге, общий пул финансовых средств по Программе составил 34,9 млрд. тенге. Как видно из таблицы 10, то участие Акиматов районов в льготном финансировании субъектов малого и среднего бизнеса невелик, средний процент кредитования проектов малого и среднего бизнеса со стороны Акиматов составил 6,7 %. С целью активизации деятельности местных органов в поддержке и развитии малого и среднего бизнеса нормативными правовыми актами республики предусмотрены и региональные программы по развитию малого и среднего

бизнеса. Так, в настоящее время регионы вправе разрабатывать и принимать региональные программы развития малого бизнеса, создавать специальные фонды для его поддержки, определять и изыскивать для них дополнительные источники финансирования [3].

Указом Президента Республики Казахстан от 6 апреля 2007 года № 310 «О дальнейших мерах по реализации Стратегии развития Казахстана до 2030 года» (с изменениями Указом Президента Республики Казахстан от 19 мая 2009 г. № 805) в Общенациональном плане основных направлений (мероприятий) по реализации ежегодных посланий Главы государства народу Казахстана был определен ряд последовательных действий по поддержке малого и среднего бизнеса. Таких, как:

- принятие Закона Республики Казахстан от 17 июля 2009 г. № 188-IV и Закона Республики Казахстан от 5 июля 2011 г. № 452-IV «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О частном предпринимательстве»;

– совершенствование налогового законодательства в целях стимулирования развития предпринимательства и выхода бизнеса «из тени»;

– принятие Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О государственной регистрации юридических лиц и учетной регистрации филиалов и представительств» с целью совершенствования процесса создания новых предприятий и компаний.

Таблица 3. Средства Программы «Даму-Регионы», выделенные Акиматами и Фондом «Даму» для кредитования проектов малого и среднего бизнеса

№	Области РК	Выделенные средства, млн. тенге			Доля региона Регион
		Акиматы	Фонд	Всего	
1	Акмолинская	300	2 000	2 300	7 %
2	Актюбинская	870	2 000	2 870	8 %
3	Алматинская	500	2 000	2 500	7 %
4	Атырауская	250	2 000	2 250	6 %
5	Восточно - Казахстанская	725	2 000	2 725	8 %
6	Жамбылская	579	2 000	2 579	7 %
7	Западно - Казахстанская	42,6	2 000	2 043	6 %
8	Карагандинская	620	2 000	2 620	8 %
9	Костанайская	200	2 000	2 200	6 %
10	Кызылординская	500	2 000	2 500	7 %
11	Мангистауская	348,1	2 000	2 348	7 %
12	Павлодарская	800	2 000	2 800	8 %
13	Северо - Казахстанская	833	2 000	2 833	8 %
14	Южно - Казахстанская	0	2 000	2 000	6 %
15	г. Астана	150	150	300	1 %
	ИТОГО	6 717,7	28 150	34 868	100 %

Примечание – составлено автором

Сравнительный анализ показал, что одним из сильных сторон для развития предпринимательства в Казахстане является налоговое бремя для компаний. Согласно новому Налоговому кодексу ставка налога на прибыль в 2012 году для компаний, работающих на территории Казахстана, зафиксирована на уровне 20 %. Для сравнения, ставка налога на прибыль в Индии составляет 30 %, Бразилии – 25 % и Китае – 20 %.

Законом Республики Казахстан от 10 декабря 2008 года № 100-IV «О введении в действие Кодекса Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» (Налоговый кодекс) определен специальный налоговый режим, который устанавливает для субъектов малого бизнеса упрощенный порядок исчисления и уплаты социального налога, корпоративного или индивидуального подоходного налога, за исключением налогов, удерживаемых у источника выплаты. Исчисление, уплата и представление налоговой отчетности по налогам и другим обязательным платежам в бюджет, не указанным в настоящем пункте, производятся в общеустановленном порядке.

Объектом налогообложения для налогоплательщиков, применяющих специальные налоговые режимы на основе патента или упрощенной декларации, является доход за налоговый период, состоящий из всех видов доходов, полученных (подлежащих получению) на территории Республики Казахстан и за ее пределами.

Специальный налоговый режим не распространяется на следующие виды деятельности:

- производство подакцизных товаров;
- хранение и оптовая реализация подакцизных товаров;
- реализация отдельных видов нефтепродуктов - бензина, дизельного топлива и мазута;
- организация и проведение лотерей (кроме государственных (национальных));
- недропользование;
- сбор и прием стеклопосуды;
- сбор (заготовка), хранение, переработка и реализация лома и отходов цветных и черных металлов;
- консультационные услуги;
- деятельность в области бухгалтерского учета или аудита;
- финансовая, страховая деятельность и посредническая деятельность страхового брокера и страхового агента.

Административные барьеры по-прежнему остаются сдерживающим фактором для развития предпринимательства в стране.

Если рассмотреть отдельно рейтинг Doing Business-2014, то Казахстан среди постсоветских стран вошел в пятерку лидеров по благоприятности деловой среды [4].

Из десяти критериев, по которым составляется рейтинг Doing Business, Казахстан улучшил показатели за год только по трем показателям, по четырем не изменились, тогда как по остальным Казахстан опустился на несколько строк. По сравнению с результатами 2013 года Казахстан добился успеха по таким категориям как «Регистрация предприятий» (с 55 на 25 место), «Кредитование» (с 97 на 83 место), «Подключение к системе электроснабжения» (с 81 на 80 место).

По ряду критериев Казахстан продемонстрировал снижение позиций. По критерию «Получение разрешений на строительство» Казахстан занял 155 место, опустившись на 5 позиций, по «Международной торговле» 182 место, ухудшив на 4 пункта, в сфере налогообложения Казахстан переместился с 16 на 17 место.

В этом контексте очевидна необходимость поддержки сектора МСБ путем создания стабильных юридических и экономических условий, благоприятствующих развитию предпринимательской деятельности.

Однако необходимо отметить, что не нужно уповать только на государственную поддержку, само предприятие должно найти ресурсы, возможности ведения бизнеса в современных условиях, для того чтобы обеспечить свою конкурентоспособность и эффективное развитие.

ЛИТЕРАТУРА

1. О кредитовании развития малого и среднего бизнеса, фермерских хозяйств, создания рабочих мест. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 февраля 1998 г. №104. // Сборник законодательно-правовых актов «Малый и средний бизнес: Законодательство Республики Казахстан. - Алматы, 1999.
2. О недобросовестной конкуренции. Закон Республики Казахстан от 9 июня 1998 г. №232. // Сборник законодательно-правовых актов «Малый и средний бизнес: Законодательство Республики Казахстан. - Алматы, 1999.
3. Указ Президента Республики Казахстан от 17 мая 2003 года № 1096 О Стратегии индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы.
4. Мамыров Н. К., Ихданов Ж. Государственное регулирование экономики в условиях Казахстана (теория, опыт, проблемы). - Алматы: Экономика, 1998.

СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ РОЗВИТКУ СФЕРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОМ НАСЕЛЕННЯ

Піщук О. В.

Україна, м.Хмельницький, Хмельницький національний університет

Abstract. The article analyzes the current state of housing provision of the population, examines the main indicators of the construction industry. Problems related to housing construction have been identified. The ways of improving the provision of housing to the population at the state level are suggested. Prerequisites and principles for the formation of strategic housing planning for the population, taking into account proposals to improve and normalize strategic planning in modern conditions. Prospects for future research are to find public management tools to influence the formation of strategies that plan the development of housing construction, provided that the state needs a diverse population and provides opportunities to meet the effective demand for residential population.

Keywords: strategy, housing policy, social guarantees, housing construction, provision of housing

Постановка проблеми. Створення та збереження якісного середовища життєдіяльності людини є важливою умовою сталого розвитку сучасного суспільства і має стати одним із основних розділів довгострокової стратегії розвитку України та її регіонів. Це зумовлює необхідність розробки нових підходів, які обґрунтували б імовірність зміни державної житлової політики в разі реалізації тих чи інших соціально-економічних заходів. Забезпечення громадян житлом, отримання та підвищення благоустрою житлового фонду залишається однією з найгостріших соціально-економічних проблем України. Ринок житла тісно інтегрований у всі сфери економічного та соціального життя суспільства і відіграє особливу роль в сучасній економіці. Житлові умови займають важливе місце в системі забезпечення потреб населення, тому проблема задоволення житлових потреб людини є найважливішою для розвитку економічних процесів у країні.

Специфікою стратегічного планування розвитку сфери забезпечення житлом населення є визначення ключових проблем, виявлення перспектив вирішення цих проблем, аналіз досяжності ресурсів, розробка плану дій, спрямована на досягнення конкретних результатів із урахуванням особливостей структурно-динамічних зрушень в умовах сучасної економіки.

Як своєрідна форма державного управління стратегічне планування є тим ефективним управлінським інструментом реалізації довгострокової регіональної політики, що дозволяє забезпечити високу якість життя нинішнього і майбутніх поколінь шляхом збалансованого соціального розвитку, забезпечення можливості відтворення навколишнього природного середовища, раціонального використання природноресурсного потенціалу території, забезпечення здоров'я людини, її екологічної та соціальної захищеності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням планування соціально-економічного розвитку територій присвячені праці таких учених, як С. Богачов, Н. Копилова, М. Мельниченко, Ю. П. Шаров та ін. Дослідженнями проблем формування стратегій та елементів стратегічного планування розвитку на різних рівнях займалися такі вчені: І. Ансофф, В. Геєць, М. Зубець, Я. Жаліло, Ф. Котлер, Г. Мінцберг, М. Портер, Дж. Стрикленд, А. Томпсон, А. О. Шубін та ін. Питанням розробки і реалізації житлових програм присвячені роботи таких авторів, як А., О. Бессонова, С. Булгаков, В. Букіашвілі, Н. Вікторов, Л. Данчак, Д. Ісаєнко, С. Казанцев, Є. Коваленко, П. Кларк, О. Кучабський, В. Рапопорт, В. Титов, С. А. Ушацький, Ф. Франчук та ін.

Дослідженню проблем житлової політики присвячені праці зарубіжних учених, таких як М. Браун, Т. Ганслі та ін. Проблемами розвитку будівельної галузі України займаються: В. Анін, Л. Левіт, І. Молчанов, Т. Одаренко, Р. Подольський, О. Шевчук.

Однак, в Україні та її регіонах на сьогодні існують проблеми забезпечення населення житлом. Тому актуально дослідження цих проблем, виявлення чинників та вироблення принципів покращення забезпечення житлом на регіональному рівні та в країні в цілому.

Мета статті полягає у дослідженні сучасного стану забезпечення населення житлом, виявленні проблем та визначенні форм й методів державного регулювання ринку житла, дослідженні принципів формування стратегічного планування розвитку сфери забезпечення житлом населення, виявленні характерних рис стратегій в умовах сучасного розвитку України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Житло завжди було і лишається одним із найважливіших інструментів на шляху досягнення соціальних цілей у суспільстві. Забезпеченість громадян житлом – показник успішності державної політики. Житлові умови займають важливе місце в системі забезпечення потреб населення. Житло є не просто середовищем проживання людини, а й місцем ведення домашнього господарства, виховання дітей, трудової діяльності, спілкування, відпочинку тощо. Тому умови житла — це ще й індикатор якості життя суспільства [1].

Оптимальна стратегія держави на ринку житла полягає в створенні максимально сприятливих умов життя для соціально й економічно активних прошарків населення, сприятливішому формуванню середнього класу з одночасною підтримкою соціально незахищеної частини населення.

Політика житлового будівництва України сьогодні не відповідає сучасним вимогам розвитку незалежної європейської держави, викликає обґрунтовану критику з боку громадян та стримує загальний розвиток країни. Чим більш розвинена країна, тим ширшим є розмаїття інструментів державної житлової політики [2]. В сучасних публікаціях вітчизняних і зарубіжних фахівців можна зустріти спроби розробки стратегій планування забезпечення житлом населення в розрізі окремих міст, районів та областей, але ці розробки скоріш представляють різні підходи, різні думки, що мають узгодити державні, регіональні та галузеві інтереси. Як відомо, покращення соціально-економічного стану для громадян за допомогою соціальної житлової політики, а саме отримання доступного житла, - приводить до зменшення соціально незахищених категорій населення, до підвищення працездатності осіб, до зростання їх доходів. Це, в свою чергу, сприятиме збільшенню тривалості життя, покращенню здоров'я громадян, а ріст доходів приведе до економічного розвитку на місцях за рахунок зростання доходів органів місцевого самоврядування і держави в цілому.

Житлове господарство являє собою одну з найважливіших галузей економіки, завдання якої полягає у розселенні населення відповідно до потреб економіки і в створенні для людини сприятливого середовища проживання шляхом задоволення її житлово-комунальних та побутових потреб. Будівельна галузь є явним індикатором розвитку національної економіки будь-якої країни. Від будівельної галузі насамперед залежить ефективність функціонування економіки країни в цілому. Вплив будівельної галузі на систему господарювання країни може бути пояснено тим, що капітальне будівництво з одного боку, створює значну кількість робочих місць, а з іншого використовує продукцію багатьох суміжних галузей. Таким чином, економіка отримує мультиплікативний ефект від тих інвестицій, що вкладені у будівництво.

Рівень розвитку будівельного комплексу зумовлюється багатьма об'єктивними факторами, серед яких в якості основних можна назвати наступні:

- наявність причин, що викликають необхідність в інвестуванні в основний капітал, таким чином обумовлюють той чи інший обсяг капітальних вкладень;
- наявність стійких законодавчих та правових актів у сфері інвестицій в будівельну діяльність;
- стан самого будівельного комплексу, здатного матеріалізувати наявні інвестиції в готову будівельну продукцію [3].

Проаналізуємо обсяги виконаних робіт та індекси будівельної продукції по Україні та регіонах на матеріалах Державної служби статистики України (таблиця 1).

Аналіз показав, що обсяг виконаних будівельних робіт по регіонах за останній період має позитивну тенденцію, крім трьох областей, де знизилася виконання на 1,6 % у Волинській, на 4,1 % у Сумській та на 37 % у Луганській областях. Але в інших областях спостерігається позитивна тенденція, що в цілому по Україні складає 20,9 % зростання у 2017 році по відношенню до 2016 року.

В Україні діє декілька державних програм забезпечення житлом громадян. Серед них: “Державна цільова соціально-економічна програма будівництва (придбання) доступного житла на 2010 - 2017 роки”. Згідно з умовами програми, громадянин сплачує 70 відсотків вартості площі доступного житла, а держава сплачує 30 % вартості [5].

Ще одна програма забезпечення молоді житлом, за умовами якої молодим сім'ям та самотнім громадянам надається кредит на будівництво чи реконструкцію житла терміном до 30 років. Позичальник, який не має дітей, сплачує кредит з відсотковою ставкою у розмірі 3 % річних суми зобов'язань за кредитом; позичальник, який має одну дитину, звільняється від сплати відсотків за користування кредитом [6]. Також діє програма з Державного пільгового кредитування індивідуальних сільських забудовників на будівництво (реконструкцію) та придбання житла в рамках бюджетної програми «Власний дім» [7]. Ця програма спрямована на

створення додаткових умов для забезпечення житлом молоді, активізації інвестиційної діяльності у сфері житлового будівництва для молодих сімей та одиноких молодих громадян.

Таблиця 1. Обсяги виконаних будівельних робіт та індекси будівельної продукції по регіонах [4]

	Виконано будівельних робіт у 2017		2017 у % до 2016	2016 у % до 2015
	млн.грн	у % до загального обсягу		
Україна	101074,6	100,0	120,9	117,4
Вінницька	3029,4	3,0	110,6	143,2
Волинська	1473,9	1,5	98,4	110,6
Дніпропетровська	9170,7	9,1	129,2	100,0
Донецька	3106,2	3,1	102,4	104,7
Житомирська	1501,4	1,5	138,9	139,0
Закарпатська	960,7	0,9	105,9	118,6
Запорізька	2387,7	2,4	122,9	98,8
Івано-Франківська	1910,1	1,9	112,2	103,5
Київська	5765,4	5,7	121,8	133,0
Кіровоградська	1432,9	1,4	153,4	111,8
Луганська	574,3	0,6	73,0	118,1
Львівська	5793,0	5,7	104,2	122,3
Миколаївська	2451,4	2,4	109,0	116,9
Одеська	10400,3	10,3	138,4	133,8
Полтавська	5555,6	5,5	116,5	91,5
Рівненська	1454,6	1,4	106,6	83,7
Сумська	1230,1	1,2	95,9	116,5
Тернопільська	1573,7	1,6	103,2	129,6
Харківська	10030,8	9,9	122,6	131,1
Херсонська	970,5	0,9	129,5	113,8
Хмельницька	2198,9	2,2	121,7	107,6
Черкаська	1193,2	1,2	100,4	114,7
Чернівецька	1157,5	1,1	100,0	99,5
Чернігівська	926,5	0,9	127,1	100,3
м.Київ	24825,8	24,6	130,1	126,7

Однак, вказані програми діють тільки юридично, а фактично заморожені через нестачу коштів чи реалізуються лише у деяких регіонах. Тому проблема забезпечення житлом громадян не вирішується у повному обсязі, і українці шукають свої шляхи вирішення питання.

Нещодавно Кабінетом Міністрів України було затверджено Стратегію подолання бідності (2016), у якій передбачено удосконалення системи забезпечення житлом найбільш вразливих верств населення із державного житлового фонду з урахуванням новітньої світової практики та вітчизняного досвіду. Запровадження додаткових економічних механізмів дозволяє стимулювати розвиток молодіжного житлового будівництва та використання потенційних можливостей вторинного ринку житла, сприяння здешевленню вартості житла, яке будується для молоді із залученням коштів населення.

Великого значення у такій ситуації набуває формування інституту соціального житла, розроблення порядку надання соціального житла в оренду (найм), який вже ефективно функціонує за кордоном.

Так, у деяких країнах існують досить великі сектори житла, яке створюється та регулюється державою для досягнення соціальних цілей (наприклад, Гонконг (40 % житлового фонду), Великобританія (29 %) та Нідерланди (9 %)). У більшості країн на цей сектор припадає менш як 5 % від загального (яскравим прикладом є США). «Соціальним» є житло, яке надається за меншу від повної ринкової вартості орендну плату (або напіворендна-напіввикуп) соціально відповідальною агенцією, що розподіляє житло відповідно до потреб [8].

Як демонструє досвід інших країн світу, частка доступного житла в новому будівництві європейських країн теж є значною. Так, у Німеччині обсяг нового доступного будівництва підтримується на рівні 20 %, в Австрії - 24 %, у Данії - 28 %, у Франції ж в останні роки спостерігається різке збільшення його до 20 % від загального введення житла [9]. Цікавий досвід Великобританії щодо переходу держави на спільне з приватним капіталом фінансування спорудження соціального житла (на сьогодні співвідношення становить приблизно 60 %

державних і 40 % приватних коштів). Це є основою розвитку нової форми соціального житла — житлових асоціацій.

Сьогодні в Україні будівництво перебуває в занепаді: основні фонди зношені майже на 60 %, у середньому на одну родину вони втричі менші ніж в розвинутих країнах. Порівняно із західноєвропейськими країнами матеріальна база України в 3-5 разів менша стосовно житла, в 4-5 разів щодо культури та спорту, удвічі щодо науки та в 5-6 разів щодо медицини.

Крім того, економічна криза та знецінення гривні привело до виникнення довготривалого будівництва, недобудов та, місцями, до банкрутства підприємств галузі. Якщо дивитися на загальну картину українських недобудов очима самих забудовників, вірніше, з точки зору їх подальших намірів, графічно ситуацію можна охарактеризувати наступним чином (рисунок 1).

У розрізі житлового будівництва, забудовники мають намір продовжити будівельні роботи на 56 % об'єктів незавершеного будівництва, остаточно зупинити - 16 %. Тобто кожна четверта недобудова в Україні буде законсервована, а роботи продовжаться лише на половині об'єктів. Основною причиною, з якої будівництво тимчасово призупинено або законсервовано у 90,9 % випадків називають «відсутність фінансування». Інші причини, такі як «недоцільність будівництва» і «порушення чинного законодавства», відповідно, знаходяться в межах статистичної похибки і не представляють інтересу для розгляду.

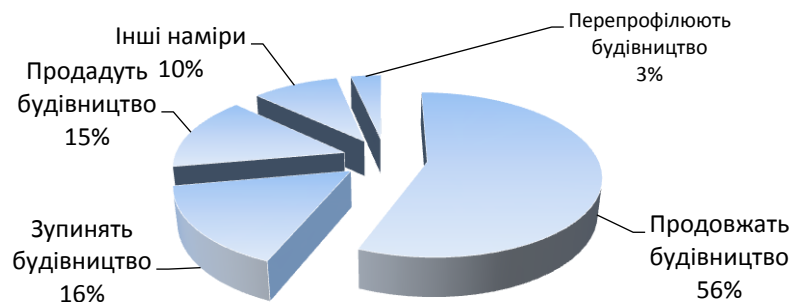

Рис. 1. Наміри забудовників стосовно будівництва по Україні [10]

Переважає будівництво житла у великих містах зумовило диспропорції у забезпеченні житлом та його благоустрою в різних за розміром населених пунктах. Можна констатувати, що держава виявилася неспроможною перебороти недосконалість системи адміністративного розподілу житла і перейти до нової системи, що заснована переважно на ринкових регуляторах.

Отже, важливою умовою сталого розвитку сучасного суспільства є створення та збереження якісного середовища життєдіяльності людини, що і має стати одним із основних розділів довгострокової стратегії розвитку України та її регіонів. Суттєву роль у вирішенні житлового питання може відіграти політика стимулювання будівництва житла підприємствами і надання цього житла їх співробітникам на умовах соціального наймання. Зацікавленість у будівництві і утриманні такого житла з боку власників диктується необхідністю залучення на підприємства трудових ресурсів, чий результат діяльності виступають основним джерелом прибутку виробництва. З боку держави така діяльність може стимулюватися шляхом надання податкових преференцій для соціально відповідального бізнесу [11].

Вирішення проблем житлової політики в Україні, а саме: законодавче врегулювання відносин між державою, органами місцевого самоврядування, підприємствами та громадянами; розробка та запровадження системи пільг і кредитів; реформування системи оплати за користування державним житлом та комунальними послугами тощо, - дасть змогу створити умови для підвищення якості та добробуту населення, забезпечивши тим самим один із пріоритетних напрямів соціально-економічного розвитку держави [12]. Тому на сучасному етапі необхідно створити правову систему, спрямовану на забезпечення житлом всіх категорій громадян, у тому числі й найменш соціально захищених. Для цього держава повинна заохочувати приватноправові способи набуття прав на житло, забезпечувати можливості реалізації житлових прав для всіх громадян України.

Шляхи підвищення соціально-економічної ефективності державної житлової політики, за думкою О. Більовського [13] полягають у:

- необхідності збільшення обсягів державного фінансування житлового будівництва;

- необхідності державного регулювання вартості будівництва доступного та соціального житла;
- механізмі прямого бюджетного кредитування як основа соціально ефективної державної житлової політики.

Оскільки ефективно будівництво має бути привабливим як для замовника, так і для підрядника, для підвищення ефективності цінової політики будівельних підприємств можуть бути застосовані наступні рекомендації щодо зниження цін на об'єкти будівництва:

- застосування нових організаційних і технологічних методів ведення будівництва, наприклад впровадження сучасних технологій будівництва – газобетонних блоків, сендвіч-панелей, блок-модульних будівель, термоблоків. Такі сучасні технології дешевші та енергоефективніші, при цьому зменшується тривалість будівництва і скорочується оборотність вкладених капітальних коштів;
- розробка детального аналізу фактичних витрат по всім структурним складовим собівартості будівельно-монтажних робіт.

Для України першочерговим завданням є створення ринку, який дозволить державі найефективнішим чином впливати на розвиток житла і проводити політику соціального захисту. Процеси, які нині відбуваються у цій сфері, є з кількісної та якісної точок зору лише перерозподілом зведеного у минулому житла. До того ж цей перерозподіл, особливо — щодо приватного наймання житла, відбувається цілком у тіньовій сфері. Держава не має скільки-небудь надійної інформації та жодних методів впливу на існуючий ринок наймання як приватизованого житла, так і такого, що перебуває у власності місцевої влади. Не розробляється також політика підтримки приватного житла для наймання, яке в усьому світі є головним засобом забезпечення мобільності населення, а це, у свою чергу, є однією з головних заповорок економічних перетворень.

Основною ціллю створення стратегії планування забезпечення населення житлом є соціальна відповідальність усіх видів економічної діяльності, що відбувається на відповідних територіях, впровадження принципів сталого економічного розвитку, зміцнення економічної безпеки національної економіки та покращення благополуччя населення шляхом зменшення рівня бідності, подолання безробіття, негативних демографічних показників, модернізації інфраструктури, збільшення інвестицій, впровадження сучасних технологій.

Стратегічне планування передбачає системне визначення чітких цілей і завдань, які взаємопов'язані між собою і взаємоузгоджені із наявним обсягом ресурсного потенціалу. Для вітчизняної практики характерна розробка загальнодержавних стратегій та регіональних стратегій розвитку. За останнє десятиліття в Україні було розроблено декілька стратегій національного рівня, а саме: «Стратегія економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки» [14], «Стратегія економічного та соціального розвитку України до 2011 року», «Стратегія економічного та соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції» [15], проте жодна з них не була реалізована.

Стратегія соціального планування сфери забезпечення населення житлом являє собою узагальнюючу модель дій, необхідних для досягнення поставлених цілей на основі обраних критеріїв (показників) і ефективного розподілу ресурсів. Така стратегія визначає цілі державної регіональної політики та основні завдання центральних та місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, спрямовані на досягнення зазначених цілей, а також передбачає узгодженість державної регіональної політики з іншими державними політиками, які спрямовані на територіальний розвиток.

Завдання забезпечення житлом вважається одним із першочергових у суспільстві, оскільки відсутність можливості самостійного господарювання призводить до низки негативних наслідків соціально-економічного характеру та є найпершою причиною демографічної кризи. Відсутність житла та можливості покращення житлових умов нерідко приводять до зменшення народжуваності, формування молодих сімей, а також до еміграції наших громадян до інших країн, в яких рівень життя більш високий. Таким чином, держава, яка не дбає про житлові умови населення, з часом отримує депопуляцію та втрачає найбільш активних і працездатних осіб. Таким чином, стратегічна мета соціального планування сфери забезпечення житлом населення на регіональному рівні - забезпечити достойне життя людини.

Стратегічне планування соціального розвитку територій має такі стадії:

- а) розроблення концепції регіонального розвитку;
- б) обґрунтування важливих пропозицій;

в) формування системи цільових програм.

Схематична модель стратегічного планування сфери забезпечення населення житлом показано на рис. 2.

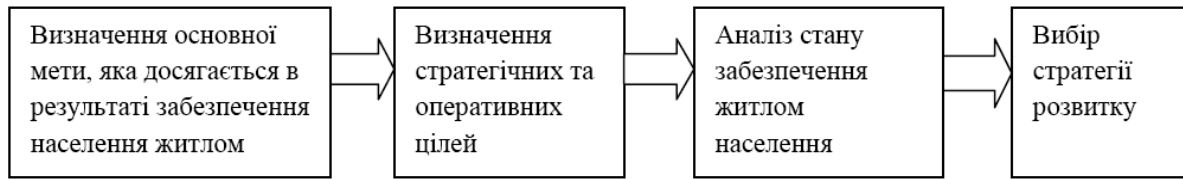

Рис. 2. Етапи стратегічного планування сфери забезпечення населення житлом

Стратегія соціального планування забезпечення населення житлом повинна бути життєво важливим і вкрай необхідним управлінським інструментом. Це можливе лише тоді, коли її зміст і напрям узгоджується з інтересами адміністрації району, зі структурою влади. Якщо стратегія суперечить діям владних структур, то вона приречена на провал. Якщо стратегія містить постійні елементи новизни, які не завжди сприймаються владними структурами, то виникає суперечність, яка змушує шукати шляхи її вирішення. У зв'язку з цим реалізація стратегії вимагає постійної трансформації органів управління, методів управління, кваліфікації управлінців.

Висновки і пропозиції. Отже, можна зробити висновок, що на сьогодні існує проблема недостатньої кількості та якості житла для населення. Але, як відомо, забезпечення громадян достойними житлово-побутовими умовами приведе до покращення здоров'я нації, збільшенню тривалості життя, підвищення працездатності населення, що, у свою чергу, призведе до зменшення соціально незахищених категорій громадян, а також збільшення доходів і видатків держави та органів місцевого самоврядування [16].

На сьогоднішній день забезпечення громадян житлом, отримання та підвищення благоустрою житлового фонду залишається однією з найгостріших соціально-економічних проблем України і повинно стати вищим пріоритетом державної соціальної політики. Чим нижчим є добробут населення, тим більшої ваги набуває житлове питання в усьому спектрі соціальних проблем. Сучасна державна житлова політика повинна орієнтуватися не лише на потреби соціально незахищених категорій громадян, але і на вирішення житлових проблем основної частини працюючого населення шляхом стимулювання розвитку житлової сфери та інвестиційних механізмів формування житлового фонду. Таким чином, найважливішим напрямом соціальної політики уряду та держави повинно бути досягнення стійкої позитивної динаміки добробуту населення, зокрема покращення показників житлового забезпечення.

Розробка пропозицій щодо вдосконалення механізму державного стимулювання розвитку будівельних підприємств має здійснюватися у відповідності з існуючою законодавчою і нормативно-інструктивною базою.

Перспективи подальших досліджень полягають у пошуку інструментів державно-управлінського впливу на формування стратегій планування сфери забезпечення житлом населення за умови забезпечення державою житлових потреб різних верств населення і надання можливості задоволення попиту на житло платоспроможного населення. Питання поліпшення становища у сфері забезпечення населення України доступним житлом закономірно посідають центральне місце в сучасній політиці. Вирішення проблеми забезпечення житлом матиме суттєвий позитивний ефект для пом'якшення соціальної напруженості, для зменшення кількості малозабезпечених осіб, для зростання рівня життя населення, для підвищення доходів у місцеві бюджети.

ЛІТЕРАТУРА

1. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально – демографічні аспекти /За ред. Е. М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2014. – 248 с.

2. Щербіна С. А. Проблеми забезпечення населення України доступним житлом в сучасних умовах / С. А. Щербіна, Д. П. Головань //Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету науки. – 2014. - № 25. – С. 283 – 287.

3. Омельчук В. Державна молодіжна житлова політика в Україні: пошук стратегії оптимального розвитку // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. - 2012. - № 4. - С. 312-316.
4. Введення в експлуатацію житла // Державна статистика України [Офіційний сайт Державного служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua
5. Мінрегіон: Планується реалізація програми оренди житла з правом викупу [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246323353&cat_id=244276429
6. Про затвердження Державної програми забезпечення молоді житлом на 2013 - 2017 роки / Кабінет Міністрів України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.molodkredit.gov.ua/cms/normativna-baza/pro-zatverdjenya-derjavnoyi-programi-zabezpechennya-molodi-jitlom-na-2013-2017-roki.html>
7. Правила надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі / Постанова Кабінету Міністрів України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1597-98- %D0 %BF](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1597-98-%D0%BF)
8. Матусяк, С. В. Формування стратегії соціального розвитку регіону. / Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" № 12, 2013 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2558>
9. Рейтинг стран мира по уровню жилищной обеспеченности 2011. - [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.urban-planet.org/ratings.html>
10. Ушацький С. А., Сердюк А. В. Організаційно-економічні основи формування та розвитку ринку доступного житла: [монографія]. – Вінниця : ВНТУ, 2011. – 176 с.
11. Залізко В. Д. Науково-практичні аспекти формування цільових орієнтирів та структури стратегії соціально-економічного розвитку сільських територій в сучасних умовах [Електронний ресурс] / В. Д. Залізко // Ефективна економіка. – 2015. – № 2. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua>
12. Про встановлення державних соціальних стандартів у сфері житлово-комунального обслуговування. Постанова Кабінету Міністрів України; Перелік від 06.08.2014 № 409. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/409-2014- %D0 %BF](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/409-2014-%D0%BF)
13. Більовський О. А. Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності : аналіт. доп. [Текст] / О. А. Більовський. – К. : НІСД, 2012. – 136 с.
14. Посилання Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки», - документ від 30.04.2002 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001100-02>
15. Стратегія від 28.04.2004 № 493/2004 «Стратегія економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004-2015 роки» [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=493 %E0 %2F2004](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=493%E0%2F2004)
16. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP140385.html

ОСНОВНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

канд. екон. наук Токарський Т. Б.

Україна, м.Київ, Національний інститут стратегічних досліджень, докторант

Abstract. *The article is dedicated to the demonstration of the existing contemporary models of the welfare state and finding out typical peculiarities of the modern social state. It is well understood, that any state is social in a literal sense, because it is established on the social basis. This term, however, is proposed exactly in order to underline that the state has a developed and stable economy, and thus it is able not only to declare but also to conduct an effective social policy. Despite the fact that today the concept of the "social state" is one of the most criticized, it still remains an effective institution of facing the social challenges. The article studies the process of transformation of the social state according to the new political and socio-economic conditions.*

Keywords: *social state, social system, social security, social partnership, welfare state, employment policy, concept, subsidiarity*

Вступ. Соціальна політика – це не тільки питання соціального захисту та життєзабезпечення населення, але й піклування про здоров'я нації, всестороння допомога соціально незахищеним верствам суспільства. Саме соціальна політика покликана турбуватися про майбутній економічний розвиток держави, удосконалювати системи освіти, дбати про використання нових технологій, певним чином запобігати соціальним конфліктам, зміцнювати соціальне партнерство та досягати взаєморозуміння у суспільстві.

Аналіз досліджень даної проблеми. При вивченні соціальної політики використовуються результати досліджень в інших наукових сферах зокрема, у соціології, психології, економіці, політології, менеджменті, історії, філософії та праві. Перш за все, науковці вбачають у соціальній політиці регулятор соціальних процесів і соціальних перетворень. Дослідженням різних аспектів соціальної політики займалися такі вітчизняні і зарубіжні вчені, як І. М. Попова, О. О. Якуба, В. Г. Єременко, Ю. І. Саєнко, О. Д. Куценко, Т. М. Ганслі, П. Спікер, Р. Тітмус, Ф. Вільямс, А. Є. Козлов, В. В. Колков, О. Кисельова, В. С. Бакіров та інші.

Мета дослідження полягає у вивченні основних аспектів формування політики соціального захисту на європейському континенті шляхом використання різних інтеграційних моделей соціальної політики та ролі у цьому процесі керівних органів Європейського Союзу.

Результати дослідження. Основні положення, що стосуються соціальної політики Європейського Союзу, були представлені ще у засновницьких документах Європейських товариств. Однак соціальне урегулювання в даній сфері обмежувалося на той час тільки основними гарантіями щодо свободи пересування територією Спільноти, а також дотриманням рівності жінок і чоловіків у професійній діяльності, соціального захисту прибуваючих та вибуваючих працівників, професійної освіти, а також утворення Європейського Соціального Фонду.

З часом, коли розвиток у напрямку економічно-валютного союзу набував все виразніших форм, держави-учасниці почали усвідомлювати зростання очікувань своїх громадян стосовно більш динамічної соціальної політики. Однак лише у 1987 р. на основі Єдиного Європейського Акту Спільнота отримала компетенції, що уможливили прийняття подальших рішень у напрямку спільної європейської соціальної політики. Перемогло переконання, що єдиний внутрішній ринок не мав би великого сенсу, якби міг загрожувати стандартам життя та рівню соціального захисту громадян Європи.

Перш ніж приступати до конкретизації соціальної політики Європейського Союзу в сучасних умовах, необхідно, на нашу думку, зробити своєрідний науковий екскурс щодо розкриття самого поняття «соціальна політика». Принагідно відзначимо, що визначення соціальної політики у всі часи створювало певні проблеми.

У більшості випадків соціальна політика асоціюється з державним забезпеченням певних базових соціальних послуг (медичні та соціальні послуги, пенсійне та житлове забезпечення, освіта, працевлаштування тощо), спрямованих на підвищення соціального добробуту, тобто добробуту всіх членів суспільства. Проте, аналогічно концепції держави добробуту, більш широке визначення соціальної політики може також включати деякі послуги, що суттєво

покрощують добробут суспільства (транспортні, телекомунікаційні тощо), і навіть економічну політику та державне регулювання, спрямовані на покращання умов життя. Зокрема, Р. Мішра використовує широке визначення, в рамках якого соціальна політика відноситься до структурних моделей і заходів, спрямованих на задоволення соціальних потреб [1, с.7-19].

Застосовуючи на практиці напрацювання науковців, Німеччина першою із європейських країн почала займатися соціальною сферою суспільства, піклуючись про робітників та членів їх сімей. Саме в далекому 1883 р. указами Бісмарка про державну допомогу сім'ям німецьких робітників вперше була запроваджена система соціального забезпечення, що не лише контролювалася, але й управлялася державою [2].

На думку канадського вченого Т. Ганслі, сьогодні не існує чіткого визначення соціальної політики, адже це поняття, передовсім, асоціюється із заходами уряду, спрямованими на підвищення добробуту населення (зокрема, з програмами соціального захисту) [3]. Німецький дослідник В. Зомбарт вважає, що до соціальної політики можна віднести окремі заходи економічної політики. Його опонент Л. Борткевич стверджує, що соціальна політика є ставленням держави до соціальних протиріч, що найбільш повно проявляється у законодавчій та управлінській сферах. На думку А. Вагнера, соціальною є державна політика, що застосовує конституційні методи для забезпечення справедливого розподілу. М. Вебер уважав, що соціальну політику слід підпорядковувати національним ідеалам й інтересам, розглядаючи її як складову економічної політики, а останню – як політичну науку [4, с.35-44].

Отже, упродовж XIX-XX століть соціальна політика розглядалася дослідниками як різновид економічної політики, що виявляється у впливі держави (за допомогою економіко-правових, управлінських та інших заходів) на соціально-економічну систему з метою досягнення певної ідеальної ситуації.

Американський вчений Д. Гілл відносить до соціальної політики всі заходи уряду, спрямовані на покращання умов життя, при цьому забезпечення соціального добробуту він розглядає як першочергове завдання держави, тоді як інші функції, на його думку, є другорядними, похідними [3].

Ще один дослідник, Б. Дж. Нельсон вважає, що соціальна політика (як сфера знань) визначається інтересом до цілісної моделі, що об'єднує політичну систему і процеси, які відбуваються в її рамках, вірою у важливість наслідків дій уряду, прагненням до отримання відповідних знань, а також переконаністю у важливості демократії [5, с.528-529], а Б. Пітерс розглядає соціальну політику разом із поняттям політичного процесу, оскільки соціальна політика, на його думку, є сумою дій державних органів влади, що безпосередньо впливають на життя громадян [6, с.10-17].

Прихильники плюралістичної моделі вважають, що соціальна політика є тією рівновагою, що досягається у процесі боротьби конкуруючих зацікавлених груп. Р. Баркер визначає соціальну політику як принципи діяльності держави, що визначають спосіб її втручання щодо регулювання відносин між окремими індивідами, групами, общинами, соціальними установами. Ці принципи, пов'язані з традиціями та цінностями суспільства, значною мірою визначають характер розподілу ресурсів і добробут населення [7, с.38].

Російський дослідник В. Капіцин визначає соціальну політику як спрямовуючий вплив держави, що ґрунтується на системі правил (норм), котрі сприяють залученню різноманітних суб'єктів до політичних процесів. Мета такого впливу полягає у сприянні формуванню спільних інтересів широких верств населення щодо подальшої консолідації суспільства та забезпечення його підтримки діяльності держави [8, с.22].

Можна погодитися з думкою І. Лавриненко, котрий вважає, що соціальна політика є специфічною діяльністю щодо управління соціальною сферою суспільства, покликаною забезпечити життя та його відтворення через формування передумов стабільного розвитку даного суспільства.

За визначенням Р. Гордона [9], соціальна політика є дослідженням соціального забезпечення, а тому вона зосереджується на соціальних послугах і державі добробуту.

Відомі дослідники даної проблеми К. Нойборг і К. Вайганд пропонують визначати соціальну політику як менеджмент соціальних ризиків. На їх думку, така політика не повинна обмежуватися заходами, мотивованими міркуваннями справедливості – вона також повинна передбачати і деякі превентивні дії. Дані автори наголошують, що у розвинутих країнах соціальна політика має не лише задовольняти соціальні потреби, але й зосереджуватися на створенні можливостей щодо самостійного задоволення цих потреб, тобто через підвищення

рівня доходів. Звідси випливає, що соціальна політика повинна фокусуватися, перш за все, на ринку праці (як основному механізмі генерування поточних доходів) і освіті (як основному джерелі майбутніх доходів) [10, с.16-31].

З огляду на значні розходження рівнів соціального розвитку держав-учасниць Європейського Союзу, у тому числі 10 країн, що приєдналися до ЄС у 2004 р., багато дослідників бачать вихід у використанні різних інтеграційних моделей соціальної політики вирівнювання. Дехто, наприклад, вважає найбільш прийнятною модель „Європи трьох швидкостей”, що передбачає різнорівневу участь держав-учасниць в інтеграційних процесах. Такі експерти думають, що поширивши її на країни Центрально-Східної Європи, можна буде уникнути сильних соціальних потрясінь у рамках усього Союзу.

Зустрічається й інша модель соціального розвитку Європи. Всі держави-учасниці пропонується розділити на чотири групи залежно від рівня соціального розвитку та розмірів соціальних витрат. До першої групи слід віднести Португалію та Грецію, як найменш розвинуті в цьому розумінні держави. Другу групу повинні утворити Іспанія та Ірландія, котрі також перебувають нижче середнього рівня. В особливу групу повинні входити Великобританія та Італія, що стоять окремо від соціальної політики Європейського Союзу, а в четверту групу ввійдуть всі нові держави. Такими аналітиками пропонується, аби у розвитку європейської соціальної політики спостерігався прогрес, потрібно виробити не одну загальну стратегію, а декілька.

Наслідуючи таку логіку, можна передбачити, що для нових країн Євросоюзу-25 також необхідно розробляти окремі стратегії, що неминуче призведе до плутанини у соціальній політиці, деформації єдиних соціальних стандартів та шляхів реалізації соціальної політики. На щастя, цей план, як показує практика, поки-що не реалізовується. Держави-учасниці Європейського Союзу ідуть второваною стежкою, намагаючись виробити загальну стратегію соціального розвитку.

В орбіті соціальної політики сьогодні перебувають такі винятково важливі для будь-якої сучасної держави питання, як зайнятість та боротьба з безробіттям. У центрі соціального виміру знаходиться головний фактор продуктивних сил – людина, її проблеми та потреби, перспективи щодо професійного та соціального розвитку. Все це цілком усвідомлює Європейський Союз, останнім часом концентруючи значну увагу на соціальній сфері. Починаючи з березня 1997 р. проводяться регулярні Форуми із соціальних питань, у яких беруть участь представники всіх соціальних сил Європи.

Реалізацією соціальної політики займаються як керівні органи Європейського Союзу (Комісія), так і спеціалізовані інститути (Економічний і соціальний комітет, Комітет із зайнятості, Комітет регіонів тощо). Структурні фонди ЄС, у першу чергу Європейський соціальний фонд (ЄСФ) і Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР), забезпечують фінансову базу соціальної політики Співтовариства, хоча нерідко виникають дискусії щодо розмірів та об'єктів першочергової підтримки.

Нині соціальна політика Європейського Союзу практично забезпечена соціальним законодавством на європейському рівні, що передбачає: мінімальні соціальні стандарти, гармонізацію систем соціального захисту й установа загальноєвропейських норм, збалансування національних соціальних законодавств. Сюди входять директиви, що захищають інтереси окремих соціальних груп – молоді, жінок, людей похилого віку, інвалідів, іммігрантів, трудових мігрантів. Пильна увага приділяється впливу на людину нових технологій, виробничого середовища, якості життя, що включає в себе аспекти культури, освіти, дозвілля. Разом з тим необхідно визнати, що вирішення цих проблем відбувається не рівномірно та не завжди успішно. Однак не можна відмовити керівним органам Співтовариства у прагненні в перспективі впоратися з найбільш гострими та актуальними викликами часу.

Перші проблеми, пов'язані з соціальною політикою з'явилася ще під час формування Римських угод, які започатковували Європейську Економічну Спільноту. Статті, що торкалися соціальної сфери, на той час не передбачали конкретних рішень, а тільки проголошувались у теоретичному контексті. Вони стосувалися соціального порядку Спільноти, рівноправності жінок і чоловіків та оплачуваних відпусток. Угода, що започаткувала ЄЕС, також декларувала створення спеціального фінансового інструменту – Європейського Соціального Фонду, який мав перш за все збільшити географічну та професійну мобільність працівників усередині Спільноти та полегшити їх адаптацію до змін у виробництві та нових виробничих (технологічних) систем.

У 1961 р. Рада Європи ратифікувала Європейську Соціальну Карту, яка окреслила соціальні стандарти та подальший соціально-політичний розвиток держав Спільноти. Держави-

учасниці Ради Європи, до складу якої також входили усі країни ЄЕС, визначили нові завдання в сфері соціальних і економічних прав. Вони, зокрема стосувались: права на працю, об'єднань, права зібрання (без права на страйк), соціального забезпечення, соціальної опіки, захисту та допомоги мігруючим працівникам, права сім'ї на соціальний захист, юридичної та економічної підтримки. Окрім того, було заборонено будь-яку дискримінацію з огляду на стать, расу, релігію, погляди чи походження. Європейська Соціальна Карта мала великий вплив на держави ЄЕС, хоча й не змогла докорінно вирішити проблеми із створення потужного соціального законодавства у Спільноті.

Першу Соціальну Програму Європейська Комісія розробила у 1973 р. (була ухвалена Радою ЄС в 1974 р.). Головними завданнями програми було:

- покращання якісних та кількісних показників зайнятості;
- покращання умов життя та праці працівників;
- зміцнення ролі працівників та соціальних партнерів щодо вирішення професійних і соціальних проблем, а також у прийнятті рішення Спільноти в економічних і суспільних напрямках.

Результатом реалізації цієї програми стало прийняття численних декретів, що стосувалися європейської соціальної політики і права на працю. Конкретні рішення у соціальній сфері запровадив Єдиний Європейський Акт (підписаний 17 лютого 1986 р.), який визначив нові компетенції Спільноти у сфері міждержавної соціальної політики. Конкретні статті ЄСА стосувалися захисту, безпеки та здоров'я працівників, а також позитивних змін у середовищі діяльності.

У наступні роки Європейська Комісія розробила Програму соціальної діяльності, яка містила 47 конкретних ініціатив, що повинні були реалізуватися до 1992 р. У цій Програмі містилися також директиви, що стосувалися колективних звільнень, юридичного захисту матерів, захисту працюючої молоді, тривалості праці, програми охорони здоров'я, безпеки робочого місця, покращання соціального захисту мігруючих працівників, рівності можливостей жінок і чоловіків щодо працевлаштування та змісту праці.

У Маастрихтській Угоді (1992 р.) записано, що завданням Спільноти є підтримка високого рівня працевлаштування та соціального захисту, зростання рівня життя та покращання умов життя громадян Європейського Союзу. Окрім того, держави-учасниці зобов'язалися діяти у справі підвищення рівня освіти та професійного навчання, а також забезпечення високого рівня охорони здоров'я.

Додатком до Маастрихтської Угоди став Протокол щодо соціальної політики. У ньому проголошувалося, що 11 країн-учасниць (без Великої Британії) будуть співпрацювати у питаннях, що стосуються умов життя і праці, соціального захисту, діалогу між соціальними партнерами.

Задовго до формального початку функціонування єдиного ринку Європейського співтовариства в січні 1993 р. лідери країн ЄС визнали необхідність досягнення балансу між „економічними” і „соціальними” аспектами. На зустрічі в Римі в грудні 1990 р. глави держав проголосили, що встановлення єдиного ринку має сприяти справжньому поліпшенню ситуації в галузі зайнятості і підвищенню стандартів життя і роботи всіх „громадян співтовариства” [11].

Від декларативних заяв із соціальних питань, що містилися в Римських договорах, 45-річчя яких відзначалося в 2002 р., узагальнення та поєднання комплексу соціальних проблем і формулювання загальних завдань у Хартії основних соціальних прав трудящих, прийнятої в Парижі в 1989 р., соціальна політика пройшла шлях до визнання її самостійним напрямком діяльності ЄС, що безпосередньо впливає на всі сфери життя співтовариства. Це було зафіксовано в спеціальних документах: Угода про соціальну політику і Протокол були обговорені та прийняті в Маастрихті і долучені до Договору про створення Європейського Союзу [12].

У червні 1997 р. на Амстердамському саміті соціальна політика була визнана одним із найважливіших напрямків діяльності Європейського Союзу, що відображено в прийнятих документах. На саміті було підтверджено прихильність основним соціальним правам у тому вигляді, як вони були визначені Європейською соціальною хартією 1961 р. і Хартією основних соціальних прав трудящих 1989 р. Разом із тим в Амстердамі намітилися зміни в підходах щодо соціального виміру 90-х років, визнана актуальність соціальної сфери. За соціальною політикою було чітко закріплене її законне і важливе місце серед інших напрямків діяльності ЄС на рубежі ХХ-ХХІ століть. Життя показало, що відставання соціальної політики, зокрема від економічної, що вважалася на початковому етапі інтеграції пріоритетом, є неприпустимим.

У другій половині 2000 року була опрацьована Європейська Соціальна „Агенда-2000”, яка визначала спільні завдання соціальної політики держав Європейського Союзу на період 2000-2005 років. Головні пріоритети розвитку європейської соціальної політики стосувалися, насамперед:

- створення та покращання нових робочих місць;
- боротьби з бідністю, а також усіма суспільними обмеженнями та дискримінаціями з метою пропаганди суспільної інтеграції;
- модернізації суспільних показників;
- пропаганди рівності статей;
- посилення аспектів соціальної політики, що пов'язана з розширенням і внутрішніми стосунками в Європейському Союзі.

На конференції у Ніцці (грудень 2000 р.) прийнято Карту Основних Прав. У ній містяться політичні, громадянські та соціальні права, які були раніше записані у міжнародних, європейських та національних документах. Статті КОП стосувалися також права вільного вибору професії та працевлаштування в усіх країнах-учасниках, заборони статевої дискримінації, рівності жінок і чоловіків, права захисту перед безпідставним звільненням, права на достойні умови праці, права на об'єднання у професійні спілки, права вільного зібрання, права на соціальне забезпечення та соціальну допомогу тощо.

Висновки. Підсумовуючи викладене можемо стверджувати, що до пріоритетних напрямків соціальної політики країн ЄС належить реалізація стратегічних завдань у сфері соціального захисту. Спільними для цих країн є необхідність вирішення проблем, пов'язаних із складною демографічною ситуацією, старінням населення, зменшенням народжуваності, стабілізацією різноманітних складових системи соціального захисту, оптимізацією системи пенсійного забезпечення. З огляду на це, надзвичайно важливою є реалізація країнами ЄС „Узгодженої стратегії модернізації соціального захисту”. Здійснюючи стратегію посилення соціального захисту, країни Європейського Союзу надають великого значення подоланню бідності, зокрема зменшенню її рівня.

ЛІТЕРАТУРА

1. Mishra, R. *The Welfare State in Crisis*, Brighton: Wheatsheaf, 1984. – P. 7-19.
2. Сіленко А. Соціальна політика та її пріоритети у перехідному суспільстві / Людина і політика. – <http://lp-ua.info/2003/112.php>
3. Ганслі Т. М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. – К.: Основи, 1996. – 238 с.
4. Weber, M. 1930. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London: Allen and Unwin. – P. 35-44.
5. Нельсон Б. Дж. Социальная политика и управление: общие проблемы // Политическая наука. Новые направления. – М., 1999. – С. 528-529.
6. Pieters, D. *Social Security: A Human Right in Search of a New Generation of International Kegak Instruments*, Presentation at International Symposium “Unemployment and Poverty – Causes and Remedies”, Rome, № 5-10, 2000. – P. 10-17.
7. Баркер Р. Словарь социальной работы: Пер. с англ. – М., 1994. – С. 38.
8. Капицын В. М. Социальная политика и право: сущность и взаимозависимости // Российский журнал социальной работы. – 1998. – № 8. – С. 22.
9. Gordon, R. *Public Policy at the Robert Gordon University*. Centre for Public Policy and Management. – <http://www2.rgu.ac.uk/publicpolicy/>
10. De Neubourg, C. and C. Weigand. *Social Policy as Social Risk Management*. International Social Security Association, The Year 2000 International Research Conference on Social Security, „Social security in the global village”, Helsinki, 25-27 September, 2000. – P. 16-31.
11. Savio Annikki. *Soft Methods In the European Union Social Policy. Target-oriented guidance as a welfare strategy*. – Helsinki, Finland, 1995. – 91 p.
12. Kautto Mikko *European Social Services – policies and Priorities to the Year 2000*. A report from a European expert meeting on social care services: policies and priorities to the year 2000. – Helsinki, Finland, 1997. – 99 p.

WORLD SCIENCE

№ 2(30)
Vol.5, February 2018

MULTIDISCIPLINARY SCIENTIFIC EDITION

Indexed by:

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

 НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

Passed for printing 05.02.2018. Appearance 10.02.2018.

Typeface Times New Roman.

Circulation 300 copies.

RS Global Sp. z O.O., Warsaw, Poland, 2018

WORLD SCIENCE

RS Global

Tel: +4(857) 898 55 10
Email: rsglobal.poland@gmail.com
Email : worldscience.uae@gmail.com

RS Global
Dolna 17, Warsaw, Poland 00-773